

**MEVSİMLİK TARIM İŞLERİNDE ÜRETİCİLERİN VE İŞÇİLERİN
KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR: ÇAY TARIMI ÖRNEĞİ**

Deniz AKSOYLU

**Ocak 2023
DENİZLİ**

**MEVSİMLİK TARIM İŞLERİNDE ÜRETİCİLERİN VE İŞÇİLERİN
KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR: ÇAY TARIMI ÖRNEĞİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Programı**

Deniz AKSOYLU

Danışman: Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN

**Ocak 2023
DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Deniz AKSOYLU

ÖN SÖZ

Bu tezin yazımı ile ilgili teşekkürlerimi sunmak istediğim birçok kişi var. Öncelikle doktora ders döneminden beri tanıdığım, çalışma disiplini ve akademik kariyerini örnek aldığım, tezimden önce beraber yaptığımız tüm çalışmalarda bilgisi ve birikimi ile bana destek olan, yol gösteren, önümdeki engelleri titizlikle temizleyen, yazdığım her cümleyi kelime kelime inceleyecek kadar bana değer veren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, doktora başladığım ilk günden beri tecrübelerini ve bilgilerini benimle paylaşan, tezimin alan araştırmasını titizlikle inşa etmemde bana destek olan, en çok zorlandığım zamanlarda bile beni yüreklendiren hocam Prof. Dr. Oğuz KARADENİZ'e ve yine tezimin alan araştırması kısmında büyük bir özveri ve sabır ile bana yardımcı olan, kıymetli görüş ve önerilerini benimle paylaşan hocam Doç.Dr. Atalay ÇAĞLAR'a çok teşekkür ederim.

Tezimin saha çalışmasında tecrübe ve görüşlerini benimle paylaşan ve bu saha çalışmasında bana destek sağlayan ÇAYKUR Atatürk Çay ve Bahçe Kültür Araştırmaları Enstitüsü'nden Ayhan HAZNEDAR'a, bu tezin konusunu ilk duyduğu andan itibaren en az benim kadar heyecanlanan ve destek olmak için tüm bağlantılarını harekete geçiren Arhavi İlçe Tarım Müdürlüğü'nden Ziraat Mühendisi Merve ALÇİÇEK KOSANOĞLU'na, saha çalışmamın neredeyse yarısında benimle birlikte gezen ve bana şehirlerarası ulaşımda destek sağlayan İlker KARAOSMANOĞLU'na, en zorlu arazilerde bile beni çay bahçelerine ulaştıran Eren DURMUŞ'a, çalışmamın Rize ayağında benimle bilgilerini paylaşan, beni Fındıklı'nın köylerine götüren ve Gürcü işçilerle görüşürken bana çevirmenlik yapan Fındıklı Ziraat Odası Başkanı Mehmet Ali ÖZSOY'a katkılarından ötürü teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu zorlu sürecin her aşamasında yanımda olan ama özellikle saha çalışmamın büyük bir çoğunluğunda benimle birlikte çalışıp bana asistanlık eden kardeşim Evrim AKSOYLU'ya, yaşadığım her sıkıntıya koşan, varlığını ve sevgisini bin kilometre uzaktan hissettiren annem Aysun AKSOYLU'ya ve tez konumun seçiminde beni cesaretlendiren, tezimin her aşamasında bana adeta gayri resmi danışmanlık eden, tezimin en önemli kısımlarına tecrübesi ve bilgisiyle desteklerini sunan ve beni en umutsuz anlarımda bile yüreklendiren babam Kamil AKSOYLU'ya çok teşekkür ediyorum. Son olarak saha çalışmasında bana zaman ayırıp sorularımı cevaplayan çay işçilerine, yarıcılara ve üreticilere yakın ilgi ve desteklerinden ötürü teşekkürlerimi sunarım. Bu tezi milyonlarca insana katkı sağlayan çay üreticileri ve emekçilerine ithaf ediyorum.

ÖZET

MEVSİMLİK TARIM İŞLERİNDE ÜRETİCİLERİN VE İŞÇİLERİN KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR: ÇAY TARIMI ÖRNEĞİ

AKSOYLU, Deniz

Doktora Tezi

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN

Ocak 2023, X+ 233 sayfa

Dünya’da sudan sonra en çok tüketilen ve en eski içecek olan çay yalnızca belirli tarımsal-ekolojik koşullara sahip bölgelerde ve sınırlı sayıda ülkede üretilmektedir. Türkiye, Dünya’da en çok çay üretimi yapan beşinci ülke olup, aynı zamanda Dünya’da en fazla kişi başına çayın tüketildiği ülkedir. Bu tez çalışmasında çay tarımının iki temel unsurunu oluşturan çay üreticileri ve çay hasadında çalışan mevsimlik işçilerin karşılaştıkları sosyo-ekonomik sorunların ortaya konulması amaçlanmıştır. Böylece 2020 ve 2021 yıllarında Türkiye’de çay üretiminin %90’dan fazlasını tedarik eden Rize, Trabzon ve Artvin illerinde 302 çay üreticisi ve 176 çay işçisi olmak üzere toplam 478 kişi ile anket çalışması yapılmıştır. Buna göre, Türkiye’de oligopson yapıya sahip çay piyasası çok sayıda küçük ölçekli üreticiden oluşmaktadır. Üreticilerin en önemli sorunları sırasıyla ÇAYKUR’un kota ve kontenjan uygulaması, yaş çayın satışı, özel sektörün yaş çay alım fiyatı, engebeli arazi yapısı ve işin zorluğudur. Çay tarımındaki en önemli maliyet faktörleri sırasıyla gübre, işçilik ve taşımadır. Artan girdi maliyetlerine karşılık yaş çay fiyat artışlarının daha az olması üreticinin çaydan elde ettiği gelirle geçimini zorlaştırmaktadır. Emek yoğun çay hasadında istihdam edilen işgücünü çoğunlukla yevmiyeli erkek işçilerden ve ücretsiz aile işçisi kadınlar oluşmaktadır. Gerek üretici gerekse işçilerin çay işi dışında farklı mesleklere sahip olduğu, sosyal güvencelerini ve esas gelirlerini tarım dışı işlerden sağladığı ve çay tarımının ikincil bir gelir teşkil ettiği tespit edilmiştir. İşçilerin karşılaştığı temel sorunlar ücretlerin düşük olması, kayıt dışılık ve arazi koşullarından kaynaklı zorluklardır. İşçilerin (özellikle kadınların) büyük çoğunluğu bağımlı sigortalı ve sosyal güvencesi olmayanlardan (tamamı erkek) oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çay Sektörü, Çay Üretim Maliyeti, Çay Üreticileri, Mevsimlik Tarım İşçiliği, Çay Tarımında İstihdam

ABSTRACT

THE PROBLEMS OF PRODUCERS AND WORKERS IN THE SEASONAL AGRICULTURAL WORK: THE CASE OF TEA FARMING

AKSOYLU, Deniz

Doctoral Thesis

Labour Economics and Industrial Relations Department

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN

January 2023, X+233 pages

Tea is the most consumed and the oldest beverage in the world after water and is produced in limited countries with certain agroecological conditions. Turkey is the fifth largest tea-producing country in the world and has the highest per capita tea consumption in the world. This study aims to reveal the socioeconomic problems of two fundamental factors of tea farming, tea producers and seasonal workers working in the tea harvest. Thus, a survey was conducted with a total of 478 people, 302 tea producers, and 176 workers in the provinces of Rize, Trabzon, and Artvin, which supply more than 90% of tea production in Turkey in 2020 and 2021. Accordingly, the tea market in Turkey is characterized by an oligopsony market structure with many small-scale producers. Findings indicate that the most important problems of the producers are ÇAYKUR's quota and quota application, the sale of fresh tea leaves, the purchase price of tea leaves by the private sector, the rough terrain structure, and the difficulty of the work, respectively. The most important cost factors in tea farming are fertilizer, labor and transportation, respectively. Despite the increasing input costs, the fact that the price increases for fresh tea are less makes it difficult for the producers to make a living with the income they earn from tea. The workforce in the labor-intensive tea harvest consists of casual men workers and female unpaid family workers. It is found that both the producers and the workers have different occupations than tea farming, they get their social security and primary income from non-agricultural works, and for this reason, tea agriculture constitutes a secondary income. The main problems of workers are low wages, informality and difficulties arising from land conditions. While most workers (especially women) are under dependent insurance coverage, others (all men) do not have social security.

Keywords: Tea Industry, Cost of Tea Production, Tea Farmers, Seasonal Agricultural Work, Emploment in Tea Agriculture

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GRAFİKLER DİZİNİ	vi
TABLOLAR DİZİNİ	vi
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM DÜNYA'DA ÇAY TARIMI VE ÇAY SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

1.1. Çay Tarımı ve Üretim Koşulları	4
1.1.1 Çay Bitkisinin Genel Özellikleri.....	4
1.1.2. Çay Üretiminin Tarımsal Koşulları.....	5
1.2. Çay Üretiminin Kısa Tarihçesi.....	8
1.3. Çay Üretiminde Öne Çıkan Ülkeler.....	9
1.4. Çay İhracatı ve İthalatında Öne Çıkan Ülkeler.....	15
1.5. Çay Üretiminde Verimlilik ve Kalite.....	20
1.6. Çay Üretim Maliyetleri	23
1.7. Çay Tarımında İstihdam, Ücretler ve Çalışma Koşulları.....	25

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ

2.1. Çay Tarımı ve Üretim Koşulları	31
2.2. Çay Üretiminin Tarihi Gelişimi	32
2.2.1. Çay Üretiminde 1950 Öncesi Dönem (Atölyeler Dönemi).....	33
2.2.2. Çay Üretiminde 1950-1980 Dönemi.....	35
2.2.3. Çay Üretiminde 1980 -1984 Dönemi.....	37
2.2.4. Çay Üretiminde 1984-1999 Dönemi.....	39
2.2.5. Çay Üretiminde 2000 yılı ve Sonrası.....	42
2.3. Çay İhracatı ve İthalatı	45
2.4. Çay Üretiminde Verimlilik ve Kalite.....	49
2.5. Çayın Üretim Maliyeti	52
2.6. Türkiye'de Çay Üretiminin Sosyo Ekonomik Önemi.....	56
2.7. Çay Tarımında İstihdam, Ücretler ve Çalışma Koşulları.....	58
2.8. Çay Üreticilerinin Güncel Sorunları	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TÜRKİYE'DE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLİĞİ VE ÇAY TARIMINDA MEVSİMLİK İŞÇİLİK

3.1. Türkiye'de Tarım İşçiliği	71
3.1.1. Sürekli Çalışan Tarım İşçileri	73
3.1.2. Süreksiz Çalışan Tarım İşçileri	75

3.1.3. Mevsimlik (Gezici/Geçici) Tarım İşçileri.....	75
3.1.4. Tarım Aracıları.....	77
3.2. Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	79
3.2.1. Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Kadın Emeği.....	84
3.2.2. Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Çocuk Emeği.....	88
3.2.3. Yabancı (Göçmen) Mevsimlik Tarım İşçileri.....	94
3.3. Türkiye’de Çay Tarımında Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	98
3.3.1. Çay Tarımında Kadın Emeği	98
3.3.2. Çay Tarımında Çocuk Emeği.....	101
3.3.3. Çay Tarımında Yabancı Tarım İşçileri	102
3.4. Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Hayatında Karşılaştığı Sorunlar.....	106
3.5. Mevsimlik Tarım İşçilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler	113

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY TARIMINA YÖNELİK BİR ALAN

ARAŞTIRMASI

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	118
4.2. Araştırmanın Yöntemi.....	119
4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	121
4.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	124
4.5. Araştırma Bölgesine Yönelik Genel Bilgiler	125
4.5.1. Rize İlinin Demografik Özellikleri ve Ekonomik Yapısı	125
4.5.2. Trabzon İlinin Demografik Özellikleri ve Ekonomik Yapısı	126
4.5.3. Artvin İlinin Demografik Özellikleri ve Ekonomik Yapısı	127
4.6. Araştırmanın Hipotezleri.....	128
4.6.1. Çay Üreticilerine Yönelik Hipotezler	129
4.6.2. Çay İşçilerine Yönelik Hipotezler.....	132
4.7. Araştırmanın Bulguları.....	133
4.7.1. Çay Üreticilerine Yönelik Bulgular	134
4.7.1.1. Çay Üreticilerinin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bulguları.....	135
4.7.1.2. Çay Üretimi ve Maliyetlerine Yönelik Bulgular.....	144
4.7.1.3. Çay Tarımında İşçilere Yönelik Bulgular	162
4.7.2. Çay İşçilerine Yönelik Bulgular.....	167
4.7.2.1. Çay İşçilerinin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bulgular.....	168
4.7.2.2. İşçilerin Yaptıkları İşe Yönelik Bulgular	171
4.7.2.3. İşçilerin Ücret ve Harcama Düzeylelerine Yönelik Bulgular	177
4.7.3. Çay İşletmelerine Yönelik Bulgular.....	186
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	194
KAYNAKLAR	206
EKLER	221
ÖZ GEÇMİŞ	233

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. Dünyada Çay Çeşitlerine Göre Çay Arazilerinin Dağılımı	10
Grafik 2. Kuru Çay Üretiminde Öne Çıkan Ülkeler	11
Grafik 3. Dünya Çay İhracatında Öne Çıkan Ülkeler	16
Grafik 4. Dünya Çay İthalatında Öne Çıkan Ülkeler.....	19
Grafik 5. Çay Verimliliğinde Öne Çıkan Ülkeler	21
Grafik 6. 1950-1980 Döneminde Üretilen Yaş Çay ve Kuruçay Miktarları.....	36
Grafik 7. 1980 - 1984 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay	38
Grafik 8. 1984 - 1999 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay	40
Grafik 9. 2000 - 2009 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay	42
Grafik 10. Türkiye Çay İhracatı ve İthalatı.....	45
Grafik 11. Sürekli Tarım İşçilerinin Aylık Ortalama Ücretleri.....	74
Grafik 12. Mevsimlik Tarım İşçilerinin Günlük Ortalama Ücretleri.....	80
Grafik 13. Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu.....	84
Grafik 14. Cinsiyete Göre Mevsimlik Tarım İşçilerinin Ortalama Günlük Ücretleri.....	86
Grafik 15. Cinsiyete Göre Çocuk İstihdam Oranı.....	90
Grafik 16. TR90 Bölgesinde Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu	99
Grafik 17. İllere Göre Çay Üreticisinin ÇAYKUR'a Sattığı Çay Oranları	149

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Dünya’da Çay Tarımının Yapıldığı Ülkeler	10
Tablo 2. Türkiye’de Çay Tarımı Yapılan İl ve İlçeler	32
Tablo 3. Türkiye’de İllere Göre Ekili Çay Arazileri.....	32
Tablo 4. 1939–1949 Atölyeler Döneminde Üretilen Yaş Çay ve Kuruçay Miktarlar	34
Tablo 5. Türkiye’de 2001-2021 Yılları Arasında Çay Üretimi.....	44
Tablo 6. Türkiye’nin En Çok Kuru Çay İhracatı Yaptığı Ülkeler	46
Tablo 7. Türkiye’nin En Çok Kuru Çay İthalatı Yaptığı Ülkeler	49
Tablo 8. Çay Tarlasının Sabit Maliyetleri.....	52
Tablo 9. ÇAYKUR’a Satılan Yaş Çayın Toplam Gelir ve Maliyeti.....	53
Tablo 10. Özel Sektördeki Firmalar Satılan Yaş Çayın Toplam Gelir ve Maliyeti.....	54
Tablo 11. Gürcü İşçilere Ödenen Ortalama Günlük Ücret	61
Tablo 12. Yaş Çay Taban Fiyatları	66
Tablo 13. Türkiye’de Mevsimlik Tarım ve Mevsimlik Tarım İşçiliği.....	81
Tablo 14. İşteki Durumunu ve Sektörlere Göre Çalışan Çocuklar	90
Tablo 15. Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılabileceği Tarımsal Faaliyetler.....	92
Tablo 16. Sarp Sınır Kapısından Türkiye’ye Giriş Yapan Gürcü Vatandaşların Sayısı....	104
Tablo 17. Anket Çalışmasının Yapıldığı İl ve İlçeler	122
Tablo 18. İllere Göre Ankete Katılan Kişi Sayısı	122
Tablo 19. İl ve İlçelere Göre Çay Üreticilerinin Dağılımı.....	134
Tablo 20. Üreticilerin Yaş, Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Dağılımı	136
Tablo 21. Çay Üreticilerinin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı	137
Tablo 22. İllere Göre Çay Üreticilerinin İkamet Ettiği ve Çay Tarımının Yapıldığı Yerin Dağılımı.....	138
Tablo 23. Çay Üreticilerinin Meslek Dağılımı	139
Tablo 24. Üreticilerin Çay Tarımı Dışında Başka Bir İşte Çalışma Durumu.....	139
Tablo 25. Çay Tarlasının Büyüklüğü İle Üreticilerinin Ek İş Yapması Arasındaki Fark..	140
Tablo 26. Çay Üreticilerinin Aylık Hane Gelirine Göre Dağılımı.....	141
Tablo 27. İllere Göre Çay Tarımı Dışında Gelir Durumu.....	142
Tablo 28. İllere Göre Çay Tarımı Dışında Üreticilerin Sigortalılık Durumu	143
Tablo 29. Üreticilerin Hane Mülkiyeti ve Çay Bahçesi Mülkiyeti Arasındaki İlişki	143
Tablo 30. Hanedeki Kişi Sayısı ve Çay Tarımına Katılım Arasındaki İlişki.....	144
Tablo 31. İllere Göre Üreticilerin Çay Üretimi Yaptığı Süre	145
Tablo 32. İllere Göre Dönüm ve Üretim Miktarı Arasındaki İlişki	145

Tablo 33. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle Birim Başına İşçilik Maliyeti Arasındaki İlişki.....	147
Tablo 34. Çay Üretiminden Elde Edilen Verimin Arazi Yapısına Göre Karşılaştırılması	147
Tablo 35. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle Çay Verimliliği Arasındaki İlişki.....	148
Tablo 36. Bir Sürgünde Bir Ton Yaş Çaydan Elde Edilen Kazançlar.....	150
Tablo 37. İllere Göre Dekar Başına Elde Edilen Gelir.....	151
Tablo 38. Çay Üreticilerinin Karşılaştığı Sorunlar.....	152
Tablo 39. Çay Üretim Maliyetleri ve Arazi Yapısı Arasındaki İlişki.....	152
Tablo 40. 2019-2021 Dönemi Bir Ton Yaş Çayın Bir Sürgündeki Hasat Maliyeti.....	153
Tablo 41. Çay Tarımındaki Üretim Maliyetleri.....	154
Tablo 42. Türkiye’de Yaş Çay, Kompoze Gübre ve İşçilik Fiyatları.....	155
Tablo 43. Çay Verimliliği İle İşçilik Maliyetleri Arasındaki İlişki.....	157
Tablo 44. Üreticilerin Çaydan Elde Ettiği Gelir İle İşçilik Maliyetleri Arasındaki İlişki..	158
Tablo 45. İllere Göre Covid-19 Pandemisi Öncesi İşçilerin İstihdam Biçimi.....	159
Tablo 46. Çay Üreticilerinin Covid-19 Pandemi Sürecinde Karşılaştıkları Sorunlar.....	161
Tablo 47. Çay Üreticilerinin Bir yılda Çalıştırdığı İşçi Sayısı.....	161
Tablo 48. Çay Üreticilerinin İşçilere Ulaşma Kanalı ile İşçilerin İstihdam Şekli Arasındaki İlişki.....	163
Tablo 49. Üreticilerin İşçilere Sağladığı Ücret Dışı Haklar ve İşçilerin İstihdam Biçimi.	164
Tablo 50. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle İşçilere Sağlanan Ücret Dışı Olanaklar Arasındaki İlişki.....	165
Tablo 51. Çay Tarımından Elde Edilen Gelir İle İşçilere Sağlanan Barınma İmkânı Arasındaki İlişki.....	165
Tablo 52. İşçilerin Çalışma Şekline Göre Çay Bahçesinde Hasat Haricinde İş Yapma Durumu.....	165
Tablo 53. İşçilerin İl ve İlçe Dağılımı.....	168
Tablo 54. Çay İşçilerinin Yaş, Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Dağılımı.....	169
Tablo 55. İşçilerin Cinsiyete Göre Eğitim Durumu.....	169
Tablo 56. İşçilerin İkamet Ettiği ve Çalıştığı Yer Arasındaki İlişki.....	171
Tablo 57. İşçilerin Uyuşuğu ve İstihdam Şekli.....	170
Tablo 58. İşçilerin Cinsiyet ve İstihdam Biçimi Arasındaki İlişki.....	172
Tablo 59. İşçilerin Esas Mesleği.....	172
Tablo 60. İşçilerin Çay Tarımında Çalışma Nedeni.....	173
Tablo 61. İşçilerin Aylık Hane Geliri ve İstihdam Biçimi Arasındaki İlişki.....	175
Tablo 62. İşçilerin Cinsiyeti ve Sosyal Güvencesi Arasındaki İlişki.....	175
Tablo 63. İşçilerin Günlük Çalışma Saati.....	176

Tablo 64. İşçilerin Bir Sezonda Çalıştığı Farklı Üretici ve Gün Sayısı.....	178
Tablo 65. İşçilerin İstihdam ve Konaklama Biçimleri Arasındaki İlişki	179
Tablo 66. İşçilerin Aldığı Ücret İle Çay Dışında Diğer İşlerde Çalışma Durumu Arasındaki İlişki	180
Tablo 67. İşçilerin Çay Tarımında Aldıkları Günlük Ücretler.....	181
Tablo 68. İşçilerin Çay Tarımındaki Aylık Masraflarının Dağılımı	185
Tablo 69. İşçilerin Çay Tarımında En Çok Yaptığı Harcama Kalemlerinin Dağılımı	185
Tablo 70. İşçilerin Çay Tarımında En Çok Karşılaştığı Problemlerin Dağılımı.....	186

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
CPDA	Christian Partners Development Agency
COVID-19	Yeni Korovirüs Hastalığı-19
ÇAYKUR	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
ÇAYMER	Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi
ÇAYSİAD	Çay Sanayicisi İş Adamları Derneği
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DKİB	Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü- Food and Agriculture Organization of the United Nations
IISD	Uluslararası Sürdürülebilir Kalkınma Enstitüsü- International Institute for Sustainable Development
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü- International Labor Organization
ISO	Uluslararası Standartlar Organizasyonu- International Organization for Standarts
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu
KIPPRA	Kenya Kamu Politikası Araştırma Enstitüsü- Kenya Institute for Public Policy Research and Analysis
KTDA	Kenya Çay Geliştirme Kurulu- Kenya Tea Development Agency
METİP	Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşullarının İyileştirilmesi Projesi
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı- United Nations Conferance on Trade and Development
YUMİ	Yabancı Uyruklu Mevsimlik İşçi

GİRİŞ

Dünya’da sudan sonra en çok tüketilen ve en eski içecek olan çay yalnızca belirli tarımsal-ekolojik koşullara sahip bölgelerde ve dolayısıyla sınırlı sayıda ülkede üretilmektedir. Çay, ticari olarak birçok az gelişmiş ülkenin en önemli gelir kaynağı olmasının yanında, sadece tüketicilerin değil, yetiştiricilerin, toplayıcıların, tedarikçilerin, tüccar ve satıcıların ve büyük bir zincir teşkil eden milyonlarca insanın yaşamını ve refahını etkileyen bir üründür. Dünya çay üretiminin büyük çoğunluğu düşük gelirli ülkelerde yapılmakta olup milyonlarca yoksul aileye geçim kaynağı olmakta ve kırsal kalkınmada yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlamaktadır.

Türkiye, Dünya çay üretiminin önde gelen ülkelerinden biri olmakla birlikte, aynı zamanda Dünya’da en fazla kişi başına çayın tüketildiği (yıllık 3,16 kg) ülkedir. Dünya çay üretiminde beşinci sırada yer almasına karşın Dünya çay ihracatının sadece %1,92’sini karşılamaktadır. 2020 yılında 255.183 ton kuru çay üretilmesine rağmen çayın neredeyse tamamı iç piyasada tüketilmektedir (Çaykur, 2022:17). Türkiye çaylarının hasat şeklinin diğer ülkelerden farklı olmasının yarattığı kalite farkı dış pazarlarda alıcı bulmasını zorlaştırmaktadır. Tüm Dünya’da olduğu gibi Türkiye’de de çayın hasat sürecinde teknoloji kullanımından çok, emek yoğun üretim ile gerçekleştirilmektedir. Hasat, dünyanın her yerinde benzer şekillerde yapıyor olsa da istihdam yapısı, çalışma koşulları ve ücret sistemlerine göre ülkeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, tüm Dünya’da çay tarımı yapan ülkelerin istihdam yapısında ortak bir özellik vardır. Bunlar mevsimlik tarım işçiliği kapsamında kadın emeğinin yoğun olması, çocuk işçiliğinin ve ücretsiz aile işçiliğinin varlığı, kayıt dışı istihdam, düşük ücret ve cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığı, yerli ve yabancı göçmen emeği, kötü çalışma ve hijyen koşullarıdır. Türkiye’nin çay istihdamında da yukarıda sıralanan benzer sorunlar yaşanmakla birlikte Türkiye’ye özgü sorunlar da ortaya çıkmaktadır.

Ekonomide yapısal değişimin işgücü piyasasına yansımaları ile kırsal kesimdeki dönüşüm, göç, ekonomik krizler, yanlış tarım politikaları, tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirin düşmesine, kırsal yoksulluğun ve işsizliğin artmasına ve küçük üreticilerin ve topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğini bir meslek haline getirmelerine neden olmuştur. Mevsimlik tarım işçilerine ödenen ücretler yapılan işe ve tarım ürününe göre

değişmektedir. Ailece yapılan mevsimlik tarım işlerinde ücret çoğunlukla yevmiye olarak ya da haftalık ödemeler şeklinde yapılmaktadır. Ücretsiz aile işçiliği mevsimlik tarım işlerinde çok yaygındır. Özellikle kadınlar ve çocuklar mevsimlik tarımsal üretimde işgücü arzının çoğunluğunu sağlayan sosyal gruplardır. Tarım alanında yapılan birçok çalışmaya göre mevsimlik tarım işçileri sosyal güvenceden, adil ücret seviyesinden, insani barınma ve çalışma koşullarından uzak bir hayat sürmektedirler. Çay tarımındaki mevsimlik işçilerin çalışma koşulları da bu özellikleri bünyesinde taşımaktadır. İşgücü piyasasının en altında yer alan mevsimlik tarım işçileri bu çalışmanın kilit noktasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda, Türkiye çay tarımı yabancı (göçmen) mevsimlik tarım işçiliği ile karakterize edilmektedir. Türkiye’de çay tarımının Gürcistan sınırına yakın bir bölgede yapılması, sınır komşu olan Gürcistan için bir istihdam seçeneği oluşturmaktadır. Gürcü işçiler çay tarımı için hasat dönemlerinde 90 günlük çalışma izni ile Türkiye’de kalabilmektedirler. İki ülke arasındaki bu işgücü hareketliliği gerek Türkiye gerekse Gürcistan’ın ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması ve gönüllü olarak her yıl belirli dönemlerde devamlılık arz etmesi bakımından önemlidir. Bu durum düzensiz göçün bir öznesi konumunda bulunan Gürcü işçilerin döngüsel (dairese) göç boyutuna da sahip olduğunu göstermektedir. Çay piyasasındaki günlük ücretlerin belirlenmesinde Gürcü işçilerin söz sahibi oluşu Gürcü işçilerin çay tarımındaki yerini belirtmektedir.

Tüm Dünya’da olduğu gibi Türkiye’de de çay üretimi ağırlıklı olarak küçük ölçekli üreticiler tarafından gerçekleştirilmektedir. 2020 yılı verilerine göre Türkiye’de 200.845 çay üreticisi (ÇAYKUR, 2022: 17) bulunmaktadır. Türkiye’de de olduğu gibi Dünya’daki çay üreticisi ülkelerde küresel konjonktürel faktörlerin yanı sıra, çayın üretim maliyetleri ve dolayısıyla fiyatlandırılmasını etkileyen temel unsurlarının başında enerji, yakıt, gübre ve çay elle toplandığı için işçilik maliyetleri gelmektedir. Bunlara ilaveten Türkiye’de ÇAYKUR’un (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) çay piyasasına getirdiği sınırlamalar ve yaş çay alım politikaları nedeniyle çay üreticisi hasat sürecinde ve sonrasında ekonomik zorluklar ile karşılaşmaktadır. Yaş çayın satışından elde edilen gelir ve üretim maliyetleri arasında denge kurulamaması üreticiyi zorlamaktadır. Çay tarımında mevsimlik tarım işçiliği ücretlerinin yüksek oluşu üreticiyi en çok zorlayan maliyet kalemi olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, çay tarımının iki temel unsurunu oluşturan çay üreticileri ve çay hasadında çalışan mevsimlik işçilerin karşılaştıkları sosyo-ekonomik sorunların ortaya koymaktır. Bu amaçla, çay üreticileri ve çay işçilerinin sorunları ayrı ayrı ele alınmış ve Türkiye’de çay tarımının yoğun olarak yapıldığı Rize, Trabzon ve Artvin illerinde alan araştırması yapılmıştır. Çay hasat sezonunun Türkiye’de sadece Mayıs-Eylül ayları arasında yapılması araştırmanın dönemini belirlemiştir. Alan araştırmasında nitel (yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat (görüşme) tekniği) ve nicel araştırma (anket) yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Alan araştırmasının pilot çalışmasını 2019 yılı Temmuz- Eylül ayları arasında 36 kişi ile yapılan derinlemesine mülakat oluşturmaktadır. 2020 yılı Temmuz- Ağustos ve 2021 yılı Temmuz aylarında 302 çay üreticisi ve 176 çay işçisi olmak üzere toplamda 478 kişi ile anket çalışması yapılmıştır. Çalışma, elde edilen bulguların SPSS paket programı ile analiz edilmiştir. Ayrıca ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, Rize Çay Araştırma Enstitüsü yetkilileri, Rize ve Artvin’de bulunan iki Ziraat Odası başkanı ve çay piyasasında etkin rolü olan iki özel sektör çay firmaları yöneticileri ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Bu çalışmanın ulusal literatüre Türkiye’nin çay üreticilerinin ve çay işçilerinin yaşadığı problemlerin incelenmesi açısından önemli katkılar sunacağı ve mevsimlik tarım konulu çalışmalarda hem üreticiyi hem de işçiyi aynı anda inceleyen diğer çalışmalara ışık tutacağı ümit edilmektedir.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Buna göre birinci bölümde, dünyada çay üretiminin karakteristik özelliklerine odaklanarak, Dünya çay piyasasında üretim, maliyetleri verimlilik, dış ticaret ve işgücünün boyutları çay sektöründe öne çıkan ülkeler çerçevesinde incelenmiştir. İkinci bölümde, çay üretiminin Türkiye’deki kısa tarihi, üretim süreci, yaş çayın satış politikaları, çay üreticilerinin yaş çay hasadında ve satışında karşılaştığı sorunlar ve çay tarımının istihdam yapısı ve çalışma koşulları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Türkiye’de tarım işçiliği ve mevsimlik tarım işçiliğinin genel yapısı, tarımda çalışan kadın, çocuk ve yabancı işçilerin problemleri ele alınmış ve çay tarımında çalışan mevsimlik tarım işçileri ile kıyaslanarak değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise Türkiye’deki çay üreticileri ve çay işçileri ile yapılan alan araştırması yer almaktadır. Daha sonra, tez çalışması genel değerlendirme ve önerilerle son bulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYA'DA ÇAY TARIMI VE ÇAY SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

1.1. Çay Tarımı ve Üretim Koşulları

Dünya'da sudan sonra en çok tüketilen ve en eski içecek olan çayın üretimi yalnızca belirli tarımsal-ekolojik koşullara sahip bölgelerde yapılmaktadır ve dolayısıyla sınırlı sayıda ülkede üretimi yapılmaktadır. Gerek çay bitkisinin türü ve yapısal özellikleri, gerek hasat edilme ve işleme metotları çay üreten ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Ülkeler arasında çay üretim yöntemlerindeki farklılıklara, iklim koşulları ve coğrafi yapının etkili olmasının yanı sıra çay tüketimine yönelik gelenekler ve kültürel alışkanlıklar da etkili olmaktadır.

1.1.1.Çay Bitkisinin Genel Özellikleri

Çayın, *Camellia Sinensis* (Çin çayı), *Camellia Assemica* (Assam çayı) ve *Camellia Cambodia* (Kamboçya çayı) olmak üzere üç türü bulunmaktadır (ÇAYSİAD, 2019b). Çay bitkisinin üretimi ise yeşil çay, siyah çay ve oolong çayı olarak bilinen üç farklı şekilde yapılmaktadır. Ayrıca *Camellia Sinensis* çaylarının tomurcuk ve genç yapraklarından elde edilen beyaz çay da bulunmaktadır (Üstün ve Demirci, 2013: 6). Fakat dünyada yaygın olarak üç farklı çay türü üretilmektedir. İlk sırada en çok üretilen ve tüketilen çay olan “siyah çay” gelmektedir. Siyah çaydan sonra üretimi ve tüketimi en fazla yapılan çaylar yeşil çay ve Oolong çayıdır. Çay bitkisi yeşil taze yaprakları ve tomurcuğu (iki tam yaprak bir tomurcuk) işlenerek üretilir. Yeşil çaylar kendi aralarında “Meecha”, “Gunpowder” ve “Longing” olarak üç çeşide ayrılır. Oolong çayı “Pouchong” ve “Tie-Qian Yin” çayları olmak üzere ikiye ayrılır. Diğer çaylardan farkı; fermantasyon şekillerine göre aromasının farklı olmasıdır (Hicks, 2009: 257). Tüm Dünya'da siyah çayın kalite özellikleri Uluslararası Standartlar Organizasyonu (International Standard) (ISO) 1986/3720 sayılı standardı ile belirlenmiştir. Siyah çay hasat edilmiş çay yapraklarının sırası ile soldurma, kıvrırma, fermantasyon, kurutma ve sınıflandırma (paketleme) işlemlerinin ardından ortaya çıkan çaydır. Soldurma işleminde yeşil çay yapraklarının nem derecesi kaybettirilir ve kurutulur. Suyu kaybettirilen yapraklar kıvrırma işlemine hazır hale getirilir. Kıvrırma işlemi esnasında, yaprakların çok küçük parçalara ayrılarak hücre öz suyunun çıkarılması ve hava ile

temas etmemesiyle çayın okside olması sağlanır (Salman vd, 2019: 443). Çay bitkisinin işlenmesindeki en önemli aşama fermantasyon aşamasıdır. Çayın fermante edilmesi işlemi yapılmazsa çayın bilinen rengi olan siyah görünümü oluşmamakta ve elde edilen çay yeşil renkte kalmaktadır. Fermantasyon işlemi görmemiş çaylara “yeşil çay” denilmektedir. Fermantasyon aşamasının yarı yarıya gerçekleştiği durumlarda siyah çay ve yeşil çay karışımı bir çay elde edilmektedir. Daha çok Güney Asya’da yaygın olan bu çay türüne “Oolong çayı” denilmektedir (Duman, 2005: 8). Oolong çaylarının en önemli özelliği tamamının el ile toplanmasıdır. Uygun aromanın elde edilebilmesi için toplanması gereken uygun yapraklar sadece el ile tespit edilmektedir (Erke, 2019: 28).

Çay bitkisi genel olarak dört mevsim yaprağını dökmeyen yeşil çalılık görünümünde bir bitki olmakla birlikte farklı ülkelerde yetişen türler arasında farklı yapısal özellikler bulunmaktadır. Çin’de yetişen çayların boyu dört metreye kadar ulaşabilmekte ve çok gövdeli bir bitki görünümündedir. Yaprakları küçük ve kısadır. Soğuk hava koşullarına dayanıklıdır. Hindistan’ın Assam bölgesinde yetişen ve Assam çayı olarak bilinen çayların boyları ise 18-19 metreye kadar uzayabilmektedir ve bir ağaç görünümünde olduğu için yaprakları geniştir. Fakat tropikal iklim bitkisi olduğu için soğuk havaya dayanıksızdır. Çin ve Assam çaylarının melezi olan Kamboçya çayları ise tek gövdelidir ve boyu beş metreye kadar uzayabilir. Yaprakları sert ve parlaktır (Duman, 2005: 3). Türkiye’de yetişen çay bitkisi ise kısa gövdeli ve çalılık görünümünde olup, yaprakları dört mevsim yeşil kalmaktadır. Bitkinin gövdesi koyu renkte olup, dallanmaya müsait bir yapısı vardır. Güçlü ve derinde bir ana köke sahiptir. Bunun yanı sıra, gelişiminin üçüncü yılında 2-3 sıralı saçak kökleri de oluşmakta fakat fazla derine inmemektedir. Türkiye’deki çayların büyük bir çoğunluğu tohum ile üretilmiş olup, *Camellia sinensis* olarak ifade edilen Çin ve Hindistan kökenli melez bir çay türüdür.

1.1.2. Çay Üretiminin Tarımsal Koşulları

Çay bitkisinin yetişmesindeki en önemli faktörler iklim, yağış ve toprak koşullarıdır (Koday, 2000: 323). Çay, kuzey yarım kürede yaklaşık 42. enlem derecesinde, güney yarım kürede ise 27. enlem derecesine kadar olan kuşak üzerinde, yağışın bol ve iklimin ılıman olduğu bölgelerde yetişmektedir. Bu coğrafyada yer alan ülkelerdeki iklim ve toprak koşulları çay üretimi için uygun olmaktadır. Çay, Dünya’da

nispeten nemli ve tropikal iklime sahip bölgelerde yetiştirilmektedir. Buna göre çay ağırlıklı olarak Asya kıtasındaki ülkelerde yetişmektedir. Bu ülkeler arasında Çin, Hindistan, Sri Lanka, Vietnam, Endonezya ile Tayland ve Japonya yer almaktadır. Ayrıca, dünya çay tüketiminin büyük bir kısmı bu ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Afrika'da ise, başta Kenya olmak üzere, Tanzanya ve Malavi'de 20.yy itibaren çay üretimi başlamıştır (Van Der Wal, 2008: 20). Diğer tarafta Dünya'daki önemli çay üretici ülkeler arasında Türkiye'de yer almaktadır. Çay tarımı, Türkiye'de yalnızca yağışların bol olduğu, nemli ve engebeli bir arazi yapısına sahip olan Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan beş ilde Rize, Artvin, Trabzon, Giresun ve Ordu'da yapılmaktadır.

Günümüzde tropikal ve subtropikal iklimlerde yetişmekte olan çayın, soğuk ya da çok sıcak iklimlerde yetişmesi mümkün değildir. Sıcaklığın -8 derecenin altına düşmediği ve 35 derecenin üstüne çıkmadığı, ekolojik olarak yıllık ısı ortalaması 14 derece civarında olan ve %70'in üzerinde bir nem oranına sahip olan iklimler çayın yetiştirilmesi için uygundur. Çayın yetişebilmesi için yıllık ortalama yağış miktarının 1600 mm'den az olmaması gerekmektedir. Bitkinin ihtiyaç duyduğu yağmur sağanak şeklinde olmamakla birlikte, ağır ve uzun saatler yağan yağmurdur. Ayrıca çay tarımının yapıldığı toprağın PH derecesinin 4.5-6 arasında olması ve kalsiyum açısından zengin olması gerekmektedir (Özyazıcı vd., 2014: 13). Çay bitkisi 100 yıl kadar yaşayabilen çok yıllık bir bitkidir fakat 50 yılın üzerindeki ağaçlarda verim düşmeye başlamaktadır (Koday, 2000: 322). Çay genellikle yüksek bölgelerde yetiştirilmektedir. Hindistan, Sri Lanka ve Kenya'da 2000 m yüksekliklere kadar çay tarımı yapılmaktadır (Türkmen, 2007: 3).

Dünya'da çay yetiştiriciliğinde kullanılan yöntem, çoğunlukla çelikle çoğaltmadır. Çelikle çoğaltma, bitkinin yaprak ve köklerinin ana gövdeden kesilip başka bir yerde köklendirilmesi olarak ifade edilmektedir. Çelikle çoğaltma en uygun ve en az maliyetli çoğaltma yöntemi olarak bilinmektedir (Zenginbal ve Haznedar, 2013: 130). Ayrıca çelikle üretilmiş tek tip çaylık alanda tüm çaylar aynı anda olgunlaşarak dekar verimliliğini 2-3 kat arttırmaktadır (Çelebioğlu, 1969: 3). Kaliteli tarım yapılabilmesi için çoğu bitkide olduğu gibi çay bitkisinde de budama yapılması esas alınır. Çalışmış ve verimi azalmış bitkiyi, tazelenip yeniden sürgün vermesi için yapılan işleme "*budama*" denir. Budamadan sonra bitki, büyüme gücü yüksek ve taze

sürgünler verebilmekte ve dolayısıyla çayın kalitesi de yükselmektedir (ÇAYKUR, 2017). Çay bitkisinin sağlıklı yetişebilmesi için çayın toprağındaki besin değerleri yüksek, toprak humus açısından zengin ve geçirgenli olmalıdır. Bitkinin sağlıklı yetişebilmesi için arazideki meyil oranının %50'den fazla olmaması gerekir. Çay bitkisinin yetiştiğı toprağın gerekli besin değerini alabilmesi için yılda bir defaya yetiştiğı mahsus olmak üzere gübreleme yapılır (Usta, 2004: 12).

Çay bitkisinin hasadı, bitkinin üst kısmında ve ucunda olan taze filizleri toplayarak gerçekleştirilmektedir. Toplama işlemi çay üreten ülkelerinin büyük bir kısmında elle yapılmaktadır. Sadece yeşil çay üretilen Japonya'da çay hasadı makine ile yapılmaktadır (Ziraat Mühendisleri Odası, 2016). Toplanan filizlerin tazeliğini ve kalitesini koruması için çay hasadı yapıldıktan en kısa süre içerisinde çay işleme fabrikalarına veya atölyelerine götürülmesi gerekmektedir. Hasadın gecikmesi durumunda çay yaprakları hızla çürümeye başlamakta ve ürünün kalitesinin düşmesine neden olmaktadır. Çay üretiminde hasattan sonraki aşama yaş çayın işlenme aşamasıdır. Siyah çayın işlenmesinde genel olarak Ortodoks ve CTC yöntemleri kullanılmaktadır. Ortodoks yöntemi klasik çay işleme yöntemi olarak da bilinmektedir. Bu yöntemin aşamaları; Soldurma, Kıvrırma, Fermantasyon, Kurutma, Tasnif, Harmanlama ve Paketlemeden oluşmaktadır. Dünyanın en iyi çayları olarak kabul edilen Darjeeling ve Seylan çaylarının üretiminde Ortodoks sistemi kullanılmaktadır (Zihnioğlu, 1998: 53). Seylan çayı olarak bilinen Sri Lanka çayları dünya pazarlarında yüksek talep gören çaylardır. Dünyanın diğer çaylık arazilerinden farklı olarak Seylan çayları optimum sıcaklık olarak kabul edilen 22 derece ve üzerinde üretilmektedir. Yetiştirilme şekli, iklim koşulları ve harmanlama yöntemleri açısından farklı olup diğer siyah çaylara kıyasla içerisinde daha yüksek bir kafein oranı bulunmaktadır. Bu farklılıklardan ötürü dünya çay piyasasında tercih edilen bir yerdedir. Diğer siyah çaylardan ayrılan en önemli özelliğı sadece elle toplanmasıdır. Yapraklarının kalitesinin kesici bir alet kullanılmadan sağlanacağına inanılmaktadır (Jayasinghe vd., 2020: 6).

CTC çay işleme metodunda Ortodoks metodundan farklı olmak üzere kıvrırma işlemi esnasında makine kullanılmaktadır. CTC makinesi olarak adlandırılan bu makine; kesme, ezme, parçalama, yırtma ve dökme işlemini aynı anda yapılmaktadır (Kaçar, 2010: 180-181). CTC makinesinden geçirilmiş yaprakların temiz ve uygun fermantasyon ortamında bulunması çok önemlidir. CTC metodu Kenya'da ve

Hindistan'ın Assam bölgesinde son yirmi yıldır tercih edilen bir metot olmuştur. Çayın daha buruk, koyu renkte ve kaliteli olması için bu bölgede CTC metodu tercih edilmektedir (Zihnioğlu, 1998: 54). Yeşil çay üretim metotları ise, Çin yeşil çayı üretim metodu ve Japon yeşil çayı üretim metodu olmak üzere 2'ye ayrılır. Diğer siyah çaylardan en önemli farklı fermantasyon aşamasının olmamasıdır (Çay-Mer, 2018: 18).

Türkiye'de ise çayın işlenmesinde Ortodoks metodu ve ÇAYKUR işleme metodu kullanılmaktadır. İki yöntemde de çayın içinde bulunan sap, çöp ve yabancı maddeler ayrıştırılmaktadır (Özdemir vd., 1999: 810). Metotlar arasındaki en önemli farklılık kıvrırma ve sınıflandırma aşamalarında olmaktadır. ÇAYKUR metodunun kıvrırma aşamasında diğer metotlardan yapılan parçalama, yırtma ve bükme işlemleri yerine rotorvan (parçalama ve ezme işlemlerinde kullanılan makine) ile büyük, sert ve kart yapraklar ezilerek işlem görmektedir. Sonra da sırası ile fermantasyon, kurutma ve sınıflandırma işlemlerinden geçirilerek işlenmiş kuru çay haline getirilmektedir (Çalıköglü ve Bayrak, 2009: 116).

1.2. Çay Üretiminin Kısa Tarihçesi

Çay bitkisinin ve çay kültürünün ortaya çıktığı ülke Çin olup, kelime kökeni de Çince'deki "Ça" dan gelmekte ve Latin harfleri ile "cha" şeklinde yazılmaktadır. Çay bitkisi, Latince'de bir kamelya (*Camellia*) türü olan olarak adlandırılmakta ve Çaygiller (*Theaceae*) familyasında yer almaktadır (*Camellia sinensis* veya *Thea sinensis*) (Aykaç vd. 2014:2). Çay, Dünya'da ilk olarak Çin'de tüketilmeye başlanmıştır. Buna göre, M.Ö 2737 yılında Çin İmparatoru Shen Nung'ın çay bitkisinin kullanımını keşfetmiştir (Jolliffe, 2007: 23). İmparatorun ormanda gezerken, kaynar suyun içine düşmüş kuru yaprakların olduğu sudan içtiği ve bu suyun şifalı olduğuna kanaat getirdiği ve bu nedenle çay tüketiminin uzun yıllar çay yapraklarının kaynatılarak tedavi amaçlı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Çin'de çayın tıbbi amaçlı kullanımından keyfi içime geçilmesi ise M.S. 5 yüzyıla denk gelmektedir (ÇAYKUR, 2016).

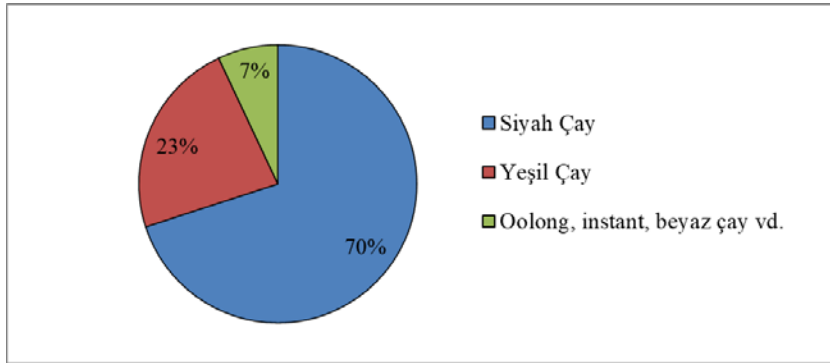
Çay bitkisinin Çin'de tüketilmesinin ardından ilk yayıldığı ülkeler uzak doğu ülkeleri olmuştur. Çin'den sonra ilk olarak M.S. 805 yılında Japonya'da çayın tüketimine başlanmıştır. Japonya'daki çay tüketimi Çin'in aksine tedavi amaçlı değil yemek kültürünün bir ögesi olarak itibar görmüştür (Üstün ve Demirci, 2013: 6). Dünyadaki önemli üretici ülkeler arasında yer alan Sri Lanka'ya çayın girişi 1870'lerin

sonlarında gerçekleşmiştir. Buna göre, Sri Lanka’da kahve üretiminin mantar hastalığı nedeniyle büyük ölçüde zarar görmesi, üreticilerin yeni arayışlara girmesine neden olmuş ve alternatif bir içecek olarak çayın tüketilmesine ve üretilmesine başlanmıştır. Hindistan’ın çay ile tanışması ise 1830’lu yıllarda İngilizlerin Assam ve Bengal bölgelerinin çay tarımına elverişli olduğunu keşfetmesi ile başlamıştır. Özellikle Assam bölgesi çay ekimi için uygun hale getirilerek hazırlanmıştır. Uzun yıllar sadece uzak Doğu ülkelerinde tüketimi gerçekleştirilen çay bitkisinin Rusya bölgesine gelişi 1847 yılında Tatarlar vasıtası ile olmuştur. Tatar halkı arasında ticaret ile geçimini sağlayan nüfusun çok olması, uzak doğuların içtiği çay bitkisinin orta Asya’ya getirilmesinde etkili olmuştur (Kuzucu, 2008: 246).

Çayın Avrupa kıtasına girişi ise 17.yüzyıla denk gelmektedir. Haçlı seferleri, uzak Doğu kültürüne has olan bu şifalı içeceğin Avrupa kültürüne dâhil olmasını sağlamıştır. Ticari olarak çay bitkisinin Avrupa kıtasına ulaşması bir Hollanda gemisi vasıtasıyla 1610 yılında gerçekleşmiştir. Hollanda ve Fransa çay tüketiminin Avrupa’da yayılmasına öncülük eden ülkeler olmuşlardır. Özellikle İngilizler çay yapraklarının kaynatılıp içilmesini benimsemiş ve kendi kültürlerine çayı entegre etmişlerdir. O dönemde çay lüks tüketim malı olarak içildiği için çayın fiyatı yüksektir ve sadece varlıklı kişiler tarafından tüketilen bir içecek kategorisinde yer almıştır. Aynı dönemde İngiltere’nin yanı sıra Almanya’da da çay tüketimine aktif olarak başlanmıştır (Jolliffe, 2007: 31). Çayın, Amerika kıtasına ulaşımı ise 1890’lı yıllarda New York’a yerleşen Hollandalılar sayesinde olmuştur. Fakat Amerika kıtasında çaya yönelik beklenen talep gerçekleşmemiştir. Bir taraftan, sıcak çayı satma yolları aranırken, diğer taraftan çayın soğukken de lezzetli olabileceği keşfedilmiştir. Soğuk çaya oluşan talep sonucunda çay bitkisinin tarımının yapılması Amerika kıtasında da denenmiştir, fakat tarımsal maliyetin yüksek olması ve fazla işgücü gerektirmesinden dolayı ithal edilmesi tercih edilmiştir (Kaçar, 2010: 2-8).

1.3. Çay Üretiminde Öne Çıkan Ülkeler

Dünyada 2020 yılında 4.744.459.537 hektar tarım arazisi bulunmaktadır (FAOSTAT, 2022a). Bunun 5.310.342 hektarlık kısmı ise çay tarımına ayrılmıştır. Dünya’da yaygın olarak en çok üretiminin ve dolayısıyla tüketiminin yapıldığı çaylar sırasıyla siyah çay, yeşil çay ve oolong çayıdır.

Grafik 1. Dünya’da Çay Çeşitlerine Göre Çay Arazilerinin Dağılımı

Kaynak: FAOSTAT Crops and Livestock Products (2022a).

FAO (2022) istatistiklerine göre, dünyadaki çay arazilerinin %70’i siyah çay, %23’ü yeşil çay, %7’si oolong instant, beyaz çay üretiminde kullanılmaktadır. Dünyada toplam 34 ülkede çay üretimi yapılmaktadır. Bu ülkelerin %88’i Asya, %9’u Afrika, geri kalan %3’lük kısmı ise Güney Amerika ve Okyanusya kıtalarında yer bulmaktadır. Çay, 34 ülkenin tarım arazilerinde kendisine yer bulmasına rağmen birkaç ülke hariç diğerlerinde üretimi nispeten az olarak yapılan bir tarım ürünüdür. Bunun en önemli nedeni çayın iklim açısından oldukça seçici bir tarım ürünü olmasıdır.

Tablo 1. Dünya’da Çay Tarımının Yapıldığı Ülkeler (Ha)

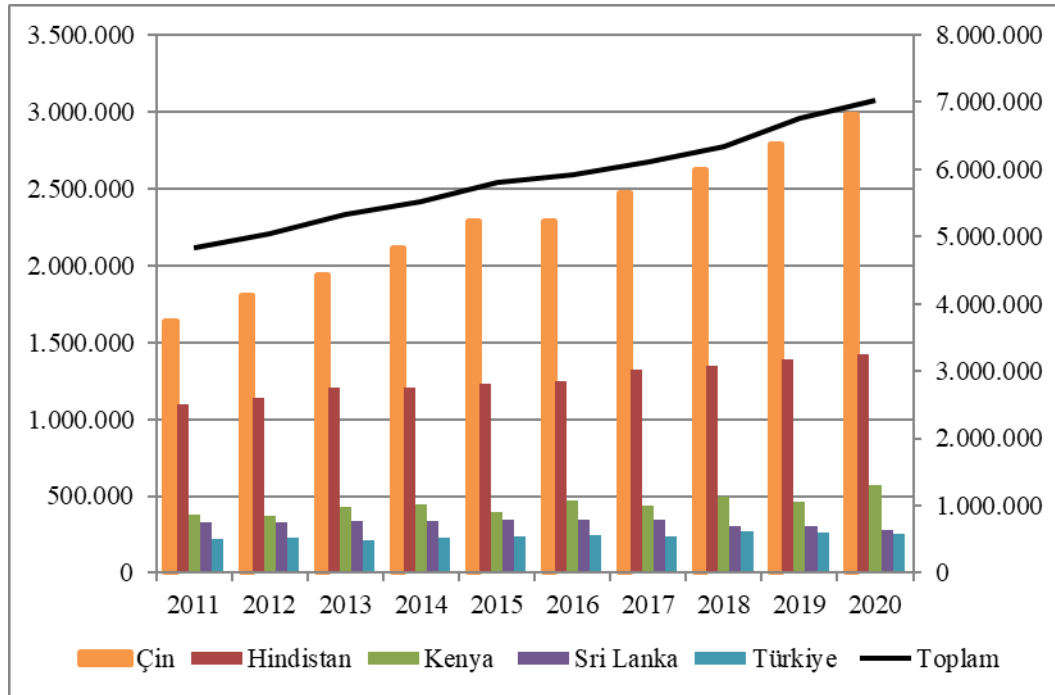
Ülkeler	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Çin	1.658.760	1.748.508	1.869.019	1.996.014	2.127.420	2.381.766	2.860.129	2.997.460	3.197.086	3.365.697
Hindistan	600.000	605.000	565.98	604.000	566.66	585.907	621.61	622.617	627.899	629.778
Kenya	187.855	190.600	198.600	203.006	209.400	218.500	218.538	236.200	269.400	269.400
Sri Lanka	221.969	221.969	221.969	221.969	225.378	231.628	233.909	202.54	264.688	264.688
Endonezya	122.458	121.607	122.494	111.889	114.891	117.268	113.692	109.938	111.27	107.905
Vietnam	114.399	114.433	114.827	115.436	117.822	118.824	123.188	116.633	107.878	107.366
Myanmar	75.809	80.128	81.747	83.77	83.753	86.219	88.806	89.324	89.874	90.023
Türkiye	75.89	75.857	76.425	76.049	76.207	76.361	82.108	78.133	78.569	83.451
Bangladeş	56.670	57.900	58.300	59.925	60.424	60.059	53.856	67.043	54.001	59.364
Arjantin	36.989	39.322	36.666	36.02	38.3	37.220	39.6	39.611	34.13	32.98
Toplam	3.074.909	3.255.324	2.780.047	3.388.288	3.015.295	3.876.532	3.774.226	4.356.959	4.689.395	4.977.672
Asya	3.050.290	3.139.679	3.219.446	3.377.824	3.461.646	3.740.021	4.256.748	4.399.762	4.646.988	4.823.033
Afrika	302.967	323.678	348.671	361.027	367.468	368.448	385.626	411.177	442.428	444.875
Güney Amerika	42.508	43.385	41.276	42.726	42.951	42.487	41.921	42.571	37.350	36.205
Dünya Toplam	3.402.185	3.512.376	3.615.252	3.787.752	3.878.291	4.157.422	4.690.634	4.859.837	5.132.998	5.310.342

Kaynak: FAOSTAT Crops and Livestock Products (2022a) verileri kullanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 1’de ülkelere göre çay tarım alanlarının büyüklüğü görülmektedir. Buna göre, Dünya’da en fazla çay tarım alanı Çin’de bulunmaktadır. Sırası ile 2020 yılında dünya çay tarım alanlarının %63,3’ü Çin’de (3.365.697 hektar), %11,8’i Hindistan’da (629.778 hektar), %5’i Kenya’da, (269.400 hektar) %4,9’u Sri Lanka’da, (264.688 hektar), %2’si Endonezya’da (107.905 hektar), %2’si Vietnam’da (107.366 hektar),

%1,7'si Myanmar'da (90.023 hektar) ve %1,5'i ise Türkiye'de (83.451 hektar) bulunmaktadır. Türkiye Dünya'da en fazla çay tarım alanına sahip sekizinci ülkedir.

Dünya'da toplam 34 ülkede çay üretimi yapılmasına karşın, Dünya çay talebinin büyük çoğunluğu en çok çay üretimi yapan beş ülke tarafından karşılanmaktadır. Bu ülkeler Çin, Hindistan, Kenya, Sri Lanka ve Türkiye'dir. Dünya çay üretiminin %78,4'ü bu beş ülke tarafından karşılanmaktadır. Geçen on yılda Dünya çay üretimi %2,4 artmış olmasına karşın, FAO (2022a) tahminlerine göre 2030 yılına kadar dünya siyah çay üretiminin Çin, Kenya, Hindistan ve Sri Lanka'daki büyük üretim atışları nedeniyle yıllık yüzde 2,1 oranında artması beklenmektedir

Grafik 2. Kuru Çay Üretiminde Öne Çıkan Ülkeler (Ton)

Kaynak: FAOSTAT Crops and Livestock Products (2022a) verileri kullanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Grafik 2'ye göre 2011-2022 döneminde Dünya'da en fazla kuru çay üretimi yapan ülkeler sırasıyla Çin, Hindistan, Kenya, Sri Lanka ve Türkiye'dir. Dünya çay üretimi son 10 yılda artmış olup, 2020 yılında Dünya'da toplam çay üretimi 7.024.042 ton olmuştur. Buna göre, 2020 yılında dünya çay üretiminin %42,4'ü Çin, %20,2'si Hindistan, %8,1'i Kenya, %3,9'u Sri Lanka ve %3,63'ü Türkiye tarafından karşılanmaktadır. Sri Lanka, Hindistan ve Endonezya gibi güney Asya ülkelerinde çay üretiminin çoğunluğunu siyah çay oluşturmaktadır. Çin ve Japonya ise yeşil çay üretimi

öne çıkmaktadır (Hajiboland, 2017: 201). Türkiye’de ise en çok üretilen çay türü yeşil çaydır.

Çin hem dünya çay üretiminde hem de ekili çay arazisi açısından dünyada birinci sırada yer almaktadır. Dünya’daki en büyük çay üreticisi ülke olan Çin’in toplam çay üretim miktarı son 10 yılda, 1.640.310 tondan (2011 yılı), 2.984.341 tona (2020 yılı) artmıştır. Çin, 2011 yılında dünyada toplam çay üretiminin %33,9’unu üretmekte iken, 2020 yılında %42,4’ünü üretmektedir. Çin’de sadece siyah çay değil, yeşil çay ve beyaz çay gibi farklı çaylar da üretilmesinin yanı sıra Çin’i çay üretiminde birinci sıraya taşıyan ürün yeşil çay olmuştur (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2019). 2020 yılında 2.984.341 ton ile dünya çay üretiminin yaklaşık 1/3’ini Çin tek başına karşılamaktadır. Çin çay üretimindeki bu ciddi artışı önce iç pazarda erilmektedir. FAO (2022a) tahminlerine göre 2030 yılına kadar Çin’in çay üretiminin %4.1 artacağı ve bu artışa Çin’deki siyah çaya olan iç talepteki artışın katkı sağlayacağı yönündedir. Asya’daki çay üreticisi ülkelerde çayın büyük bir çoğunluğu iç piyasada tüketilmektedir. Özellikle yeşil çay üretiminde dünya pazarlarında lider konumda olan Çin aynı zamanda yeşil çay tüketiminde de dünyada ilk sırada yer almaktadır (Van Der Wal, 2008: 20). FAO (2022a) göre Dünya yeşil çay üretiminin 2030 yılına kadar yıllık %6,3 artacağı ve bu artışta da yeşil çay üretimi yaklaşık iki katına çıkması beklenen Çin’in etkili olacağı tahmin edilmektedir. Çin’in 2030 yılında yeşil çay üretiminin 3.500.000 ton’dan fazla olacağı beklenmektedir. Çin’deki bu üretim artışının üretim alanındaki genişlemeden ziyade verimlilik artışından kaynaklı olacağı beklenmektedir. Özellikle daha yüksek verim sağlayan çay çeşitlerinin yeniden dikilmesi ve daha iyi tarım uygulamalarının verimliliği arttıracığı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Çin’de üretilen ve ihraç edilen çayların %90’ı kitlesel üretim yapan orta ölçekli işletmelerin ürünü olmaktadır (Van Der Wal, 2008: 20).

Hindistan çay tarım alanı ve toplam çay üretimi açısından dünya sıralamasında ikinci sırada, siyah çay üretiminde ise birinci sırada yer almaktadır. Hindistan dünya ekili çay alanının %11,8’ine sahiptir. Hindistan’da 2011 yılında 1.095.460 ton çay üretilirken, 2020 yılında %30’luk bir artış ile 1.424.662 ton üretime ulaşmıştır. Ayrıca, 2030 yılına kadar Hindistan’da siyah çay üretiminin yılda %2,3 artması beklenmektedir (FAOSTAT, 2022a). Hindistan’ın Kuzey Bengal çay endüstrisinin 1990’lı yıllarda ekonomik bir çökmeyle girmesi ile o bölgedeki birçok çay bahçesinin kapatılmasına

karar verilmiştir. Geçim kaynağını yitiren işçiler çok büyük ekonomik sıkıntılarla mücadele etmiştir. Öyle ki bu dönemde işini kaybeden birçok çay işçisi açlıktan yaşamını yitirmiştir (Das ve Islam, 2021: 73). Bu süreçte çay bahçelerinin kapatılması nedeniyle üretimde bir düşüş yaşanmış olmasına karşın kapatılan çay bahçelerinin 2002 yılından sonra açılması ile çay üretimi yeniden yükselmiştir (Kadavil, 2007: 9). Buna göre, 2020 yılında dünya çay üretiminin %20,2'si Hindistan tarafından karşılanmaktadır.

Dünya çay üretiminin üçüncü sırasında yer alan Kenya'da çay üretimi son 10 yılda %50,6 artış sağlanarak 377.912 tondan 569.500 tona ulaşmıştır. Kenya'da çay üretimi çok uluslu şirketler ve küçük ölçekli işletmeler arasında bölünmüştür. Verim farklılığına rağmen küçük ölçekli işletmelerin ürettiği çaylar yüksek kalite standartlarına ulaşmayı başarmıştır. Bunun nedeni ise Kenya Çay Geliştirme Ajansı'nın çayın iki tam ve bir tomurcuk (*iki buçuk yaprak*) şeklinde toplanmasını teşvik etmesidir. Çay tarımı Kenya'da özellikle küçük üreticinin ekonomik dayanak noktasıdır. Çay üretimi yapılan 24 ilde özel sektör çay firmalarının 39 özel çay işletmesi ve 51 çay fabrikası bulunmaktadır, bu firmalar arasında Unilever, Finlays ve Williams gibi uluslararası firmalar da mevcuttur (Riisgard ve Okinda, 2018: 46). Kenya çay sektörü tamamen özelleştirilmiş olsa da Kenya Çay Geliştirme Ajansı'nın kontrolü altında devlet denetimi yapılmaktadır. Bu ajans, yerel ve küresel pazarlarda çayın yetiştirilmesi, araştırılması ve geliştirilmesi, işlenmesi, ticareti ve tanıtımı alanlarında çay endüstrisinin düzenlenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Küçük işletmelerin yönetimi de bu kurum tarafından yapılmaktadır (Thushara, 2015: 14-15).

Sri Lanka Dünya'da en fazla ekili çay arazisi ve çay üretimine sahip ülkeler arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Grafik 2'ye göre Sri Lanka'da 2011 yılında 327.500 ton çay üretilirken 2020 yılında %15 azalma ile 278.489 ton çay üretilmiştir. Dünya'nın birçok yerinde olduğu gibi Sri Lanka'da da çay hasadı el ile yapılmaktadır. Makas ya da makinelerin çay tarımında kullanılması çayın üreticinin elinde kalmasına sebep olmaktadır. Diğer üreticilerden farklı olarak yıllar içinde Sri Lanka'nın çay üretiminin azalması, Sri Lanka çay endüstrisinin sürdürülebilirliğinin kritik bir durumda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Küresel çay endüstrisi ile rekabet açısından Sri Lanka çay sektörünün gerilediği görülmektedir. Verimlilik açısından yaşanan sorunlar çay sektörünün üretim verilerine ve sektörde istihdam edilen kişilere de yansımaktadır

(Thushara, 2015: 2). Buna karşın, Sri Lanka’da çay sadece tarım sektörünün bir metası olmaktan çıkarılıp önemli çay bölgelerinden biri olan Nuwara Eliya’da bir çay oteli faaliyete geçirilerek turizm alanına da katkı sağlanmıştır (Erke, 2019: 62-63).

Dünya çay üretiminde beşinci sırada yer alan Türkiye Dünya’da en fazla çay tarım alanına sahip yedinci ülke iken, Dünya’da en çok çay üretiminin yapıldığı beşinci ülkedir. Türkiye’de, son 10 yılda kuru çay üretiminin %15,1 artış göstermiştir. Buna göre, Türkiye’de kuru çay üretimi 2011 yılında 221.600 ton iken, 2020 yılında 255.183 tona ulaşmıştır. Kuru çay üretimi Türkiye’de 1984 yılına kadar devlet tekelinde olup 1984 yılından itibaren özel sektör firmaları da çay piyasasına giriş yapmıştır. ÇAYKUR verilerine göre (2022: 2) Türkiye’de toplamda 274 çay fabrikası olup bunun 47’si ÇAYKUR’a, 229’u ise özel sektör firmalarına aittir. Türkiye’de çay birden fazla alıcılı (oligopson) bir piyasada olsa da yaş çayın fiyat mekanizmasının ve diğer bileşenlerinin belirleyicisi ÇAYKUR olmaktadır. Türkiye’de yaş çayın işlenme şekli ÇAYKUR tarafından belirlenen kota ve kontenjan uygulamaları ile yürütülmektedir.

Endonezya Dünya’da en fazla ekili çay arazisine sahip ülkeler arasında beşinci sıradır. Tablo 2’ye göre, 2011 yılında 122.458 hektar çaylık arazi bulunan Endonezya %11,9 azalma ile 2020 yılı itibarıyla 107.905 hektar çay arazisine sahiptir. Fakat 2008 yılından itibaren çay üretiminde çok ciddi düşüşler ile karşı karşıya kalmıştır. 2011 yılında 146.603 ton olan yıllık çay üretimi 2019 yılında 128.724’a gerilerken 2020 yılında yeniden artarak 138.323 ton üretim ile sınırlı kalmıştır. Endonezya’daki çaylık arazilerinin dönüştürülmesinden ötürü yıllık ortalama 3bin hektar azalması çay üretimini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca çay üretiminde iç piyasa fiyatlarının düşük olması nedeniyle çaylık arazilerin kahve, palmye yağı, kakao ve bahçe bitkileri gibi tarım ürünlerine dönüştürülmektedir (Yuliando vd, 2015: 144).

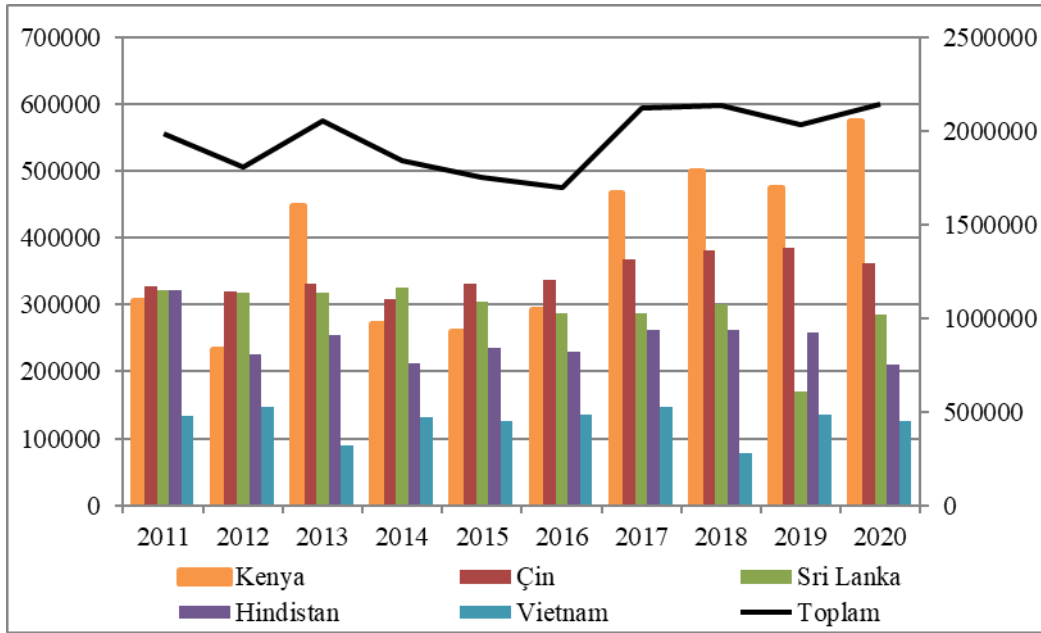
Vietnam 2020 yılında 107.366 hektar ile Dünya’da en fazla çay arazine sahip yedinci ülkedir. Ayrıca Dünya’da en fazla çay üretimi yapan ülkeler arasında 240.493 ton üretim ile altıncı sırada yer almaktadır. Vietnam’da özellikle yeşil çay üretimi ve tüketimi öne çıkmaktadır. 2030 yılına kadar Dünya yeşil çay üretimindeki %6.3 artacağı beklenmektedir. Bu artışta Vietnam yeşil çay üretiminin büyük bir katkısı olacaktır. Buna göre, 2030 yılına kadar Vietnam yeşil çay üretimini yıllık ortalama %4.0 oranında artacağı beklenmektedir. Diğer taraftan, 2020 yılında üretilen çayın %52,5’i (126.450

ton) ihraç edilmiştir. Bu ihracatın %39.7'sini siyah çay ve %39.6'sını yeşil çay oluşturmaktadır (FAO 2022a: 7). Buna karşın, Vietnam'ın ulusal markası ve üretilen çayın kalitesi uluslararası pazarda diğer ülkelerden daha geride kalmaktadır. Vietnamlı çay üreticileri çay üretimi, organik tarım uygulamaları ve pestisit kalıntı yönetimi yöntemleri hakkında bilgi sahibi olmakla birlikte işleme tesislerine ve işletmelere, çay ürünlerinin kalitesini sürekli iyileştiren makineler ve otomatik ekipmanlar sağlanmaktadır. İstihdam açısından ise Vietnam çay pazarında 220 bin kişilik işgücüne sahip 257 endüstriyel ölçekli çay işleyicisi bulunmaktadır. Bununla birlikte çay üretiminin %60'ı endüstriyel proseslerle %40'ı el ile işlenmektedir (Khanh, 2020).

Myanmar ise 2020 yılının dünya çaylık alan sıralamasında 90.023 hektar ile yedinci ve üretimde 126.486 ton ile dokuzuncu sırada yer almaktadır. FAO (2022b) verilerine göre 2020 yılında Myanmar'da üretilen çayın sadece %2,6'sı (3.402 ton) ihraç edilmiştir. Buna rağmen çay endüstrisi büyüme verilerinde istikrarlı bir yükseliş görülmektedir. Myanmar özellikle yeşil çay ve siyah çay üretiminde öne çıkmaktadır. Güney Shan Eyaleti tek başına Myanmar çay üretiminin %25'ini karşılamakta ve yüksek kaliteli yeşil çay üretme potansiyeline sahiptir. Çay piyasası içinde yeşil çay için oluşturulan uygun alt yapımı ile Almanya, Fransa ve Hollanda gibi alıcı ülkelere ulaşmaktadır (ILO, 2019).

1.4. Çay İhracatı ve İthalatında Öne Çıkan Ülkeler

Çay ticaretinin en belirleyici unsurlarını üretim miktarı, kalite, verimlilik, maliyetler ile iç ve dış piyasa koşulları oluşturmaktadır. FAO 2022 verilerine göre, Kenya'nın dünya çay ticaretinde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. 2020 yılında Kenya'da 575.509 ton çayın ihracatı gerçekleştirilmiştir. Kenya'yı sırası ile Çin (381.800 ton), Sri Lanka (285.087 ton), Hindistan (210.486 ton) ve Vietnam (126.450 ton) izlemektedir (FAOSTAT, 2022b).

Grafik 3. Dünya Çay İhracatında Öne Çıkan Ülkeler (Ton)

Kaynak: FAOSTAT Trade Statistics (2022b) verileri kullanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Grafik 3'te dünya çay ihracatında öne çıkan ülkeler yer almaktadır. Buna göre, 2020 yılında dünyada üretilen çayın %30,4'ü ihraç edilmiştir. Dünya çay ihracatının sırasıyla %26,8'ini Kenya, %16,9'unu Çin, %13,3'ünü Sri Lanka, %9,8'ini Hindistan ve %5,9'unu Vietnam oluşturmaktadır. Grafik 2'de Kenya ve Sri Lanka'nın çay üretiminde Hindistan'ın gerisinde olduğu halde Grafik 3'e göre ihracatta Hindistan'ı geçtikleri görülmektedir. Diğer taraftan 2020 yılı verilerine göre dünya çay üretiminde beşinci sırada yer alan Türkiye'nin yerini ihracatta Vietnam almıştır. Ülkeler bazında bakıldığında Grafik 3'e göre en çok çay ihracatı yapan ülke Kenya'dır. Kenya'da 2020 yılında 569.500 ton çay üretilmiştir ve aynı yıl 575.509 ton çay ihraç edilmiştir. Bu durumda 6.009 ton ithal ettiği çayı tekrar dışarıya satmasından ötürü Kenya ekonomisinin ihraç ettiği en önemli ürün çay haline gelmiştir. Bazı ülkelerde iç tüketimden daha fazla ithal edilen çayları farklı aromalarla harmanlayarak tekrar ihraç (re-eksport) etmektedir. Bazı ülkelerde ithalat ve ihracat fiyatları arasındaki yüksek farktan büyük kazançlar sağlanmaktadır. Afrika ülkelerinde çay daha çok ticari bir meta olarak görülmekte olup Malavi'de üretilen çayın %93'den fazlası ihraç edilmektedir. Asya'daki çay üreticisi ülkelerde çayın büyük bir çoğunluğu iç piyasada tüketilmektedir. Çin, Vietnam ve Endonezya gibi ülkelerde özellikle yeşil çayın tüketimi daha fazladır. Siyah çaylar Hollanda, İngiltere ve ABD'nin tüketim tercihleri arasında yer almaktadır (Van Der Wal, 2008: 20).

Çin çay üretiminde en büyük üretici iken üretilen çayın büyük bir çoğunluğunu iç piyasasında tükettiği için en büyük ihracatçı konumunda değildir. Çin'in çay ihracatının son 10 yıllık verilerinin birbirine yakın düzeyde olduğu görülmektedir. Çin, Sri Lanka, Hindistan ve Kenya'nın çay ihracatında dalgalı bir büyüme izlenmektedir. (Wei, Huang ve Yang, 2012: 254). Bu durum dünya çay piyasasında dengelerin değişmeye başladığının göstergesi olmaktadır. Dünya siyah çay üretiminin 2030 yılına kadar yıllık %2,1 artması beklenmektedir. Ayrıca Çin'in yeşil çay üretiminde büyüme oranı ile ihracat verilerinde Kenya'yı yakalaması beklenmektedir. Siyah çayın en büyük iki ihracatçısı olan Kenya ve Sri Lanka'da ise 2030 yılına kadar siyah çay üretiminin sırasıyla % 2,1 ve %0,6 oranında artması beklenmektedir (FAO, 2022a:7). Seylan çayı olarak ifade edilen Sri Lanka'da ise 2020 yılında 278.489 ton çay üretilirken 285.087 ton çay ihraç edilmiştir. Kenya gibi Sri Lanka'da ürettiği çay ile birlikte ithal ettiği çayları da ihraç etmektedir (re-eksport). Üretilen çayın tamamının ihracat yoluyla satılmasında Sri Lanka'da çay üreticisinin aldığı teşviklerin payı bulunmaktadır. Diğer üretici ülkelere göre Seylan çayının tercihi ve pazarlama etkisi ile Sri Lanka çayının ihracat değeri daha yüksektir. 2016 yılında itibaren ihracatta ılımlı bir yavaşlamanın başladığı ifade edilebilir. Yavaşlamanın engellenmesi için daha esnek bir strateji çizilmesi öngörülmektedir (Jayasundera vd., 2019: 133). Dünya'da çay talebi yüksek-kalite ve yüksek-değerli ürünler için artmaktadır.

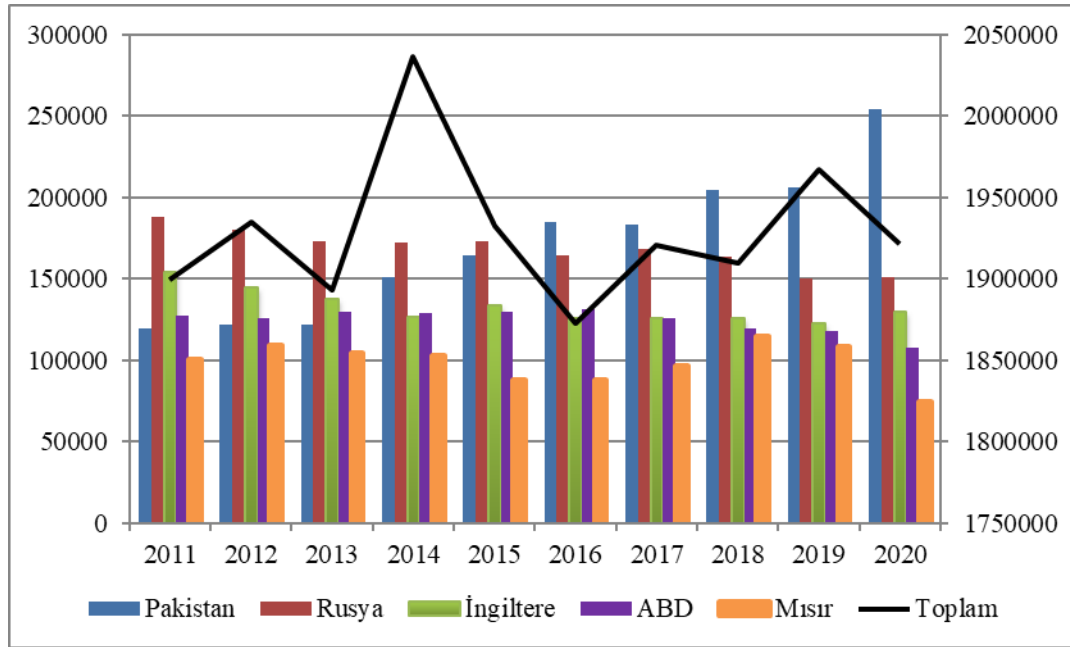
Çay talebini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bunlar; fiyatlar, yaşam standartları, nüfus, yeni tat ve tercihler, çaya alternatif içeceklerin fiyatı, yenilikçi teknolojiler ve mevsimsel taleptir. Dünyada en çok tüketilen ve tercih edilen çay siyah çay olmaktadır. Çay tüketiminde artışın nedenleri arasında sağlıklı yaşam ile ilgili konular ön plana çıkmaktadır. Bu durumda çay talebi özellikle iki yöne ayrılmaktadır: Siyah çayın baskın olduğu piyasa ve kafeinden uzak durmak isteyenlerin yöneldiği bitki ve meyve çaylarının tercih edildiği piyasadır (UNCTAD, 2016: 15-16).

Dünya'da çay tüketimi sürekli artmaktadır. Küresel çay tüketimi son on yılda %3,5 oranında artış göstermiştir. Son on yılda, Rusya, AB, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Kanada gibi çay ithalatındaki geleneksel pazarlardaki düşük talep, üretici ülkelerdeki güçlü tüketim artışı ile dengelenmiştir. Organik ve özel çaylara olan ilginin artması nedeniyle özellikle Çin ve Hindistan'da çay tüketiminde artış gözlenmektedir. Bu ülkelerin yanı sıra Asya ülkeleri ve gelişmekte olan ülkelerde de çay tüketimi

artmıştır. Dünya çay tüketiminin 2021 yılında 6,4 milyon ton ulaştığı tahmin edilmektedir. Dünya’da üretilen çayın dörtte üçü iç tüketime gitmektedir. Kişi başına çay tüketimi ise son on yılda %2,5 oranında artmıştır. Tüm Dünya’da Türkiye ise kişi başı çay tüketiminde yıllık 3,16 kg ile ilk sırada yer almaktadır (FAO, 2022a: 5-8).

2030 yılına kadar ki süreçte de siyah çay tüketiminin %2 oranında artması beklenmektedir. 2020 yılında en fazla siyah çay tüketen ülkeler sırasıyla Hindistan, Türkiye, Çin, Pakistan, Rusya, İran, AB-27, Mısır, Bangladeş, İngiltere-İrlanda ve ABD’dir. Çay üreticisi ülkeler arasında en yüksek siyah çay tüketim artışı %4,9 ile Çin’de beklenmektedir. Çin, Vietnam ve Endonezya gibi ülkelerde özellikle yeşil çayın tüketimi daha fazladır. Fakat sağlık gerekçeleri nedeniyle Çin’de siyah çayın tüketiminde de artış beklenmektedir. Daha sonra sırasıyla Uganda (%8,1), Ruanda (% 5,1), Kenya (% 4,3), Malavi (% 4,0), Zimbabve (% 3,8), Bangladeş (% 2,8), Nepal (2,4), Hindistan (% 2,1), Endonezya (% 1,5) ve Sri Lanka (% 1,4) gibi Afrika ve Asya ülkelerinde de siyah çay tüketiminde artış beklenmektedir (FAO, 2022a:8). 2027 yılına kadarki süreçte Kenya ve Malavi gibi Afrika ülkelerinde Avrupa’nın aksine çay tüketiminde bir yükseliş beklenmektedir. Buna karşın batılı ülkelerde kahve gibi alternatif içeceklere olan ilginin artması nedeniyle siyah çay tüketiminin daha da düşeceği tahmin edilmektedir. (FAO, 2022b: 18).

Dünya’da 2020 yılında toplam çay ithalatı 1.921.787 tondur (FAOSTAT, 2022b). 2020 yılı itibarıyla Dünya çay ithalatında en büyük paya sahip ülkeler sırası ile Pakistan, Rusya, İngiltere, ABD ve Mısır’dır. Dünyada tüketim amaçlı net çay ihracat miktarı ise 226.241 tondur.

Grafik 4. Dünya Çay İthalatında Öne Çıkan Ülkeler (Ton)

Kaynak: FAOSTAT Trade Statistics (2022b) verileri kullanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Grafik 4’de Dünya’da en çok çay ithalatı yapan ilk beş ülke yer almaktadır. 2011-2015 yılları arasında Dünya’da en fazla çay ithalatı yapan ülke Rusya iken, 2016 yılından itibaren Pakistan’ın birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Buna göre, 2020 yılında Dünya’da en çok çay ithalatı yapan ülke Pakistan, Rusya, ABD, İngiltere ve Mısır’dır. 2020 yılında Pakistan 254.406 ton çay ithal etmiştir. Pakistan’ın çay ithalatı dünya çay ithalatının %13,2’sini oluşturmaktadır. Rusya 2020 yılında 151.441 ton ile dünya çay ithalatının %7,8’ini oluşturmaktadır. Rusya ve Pakistan’da neredeyse hiç çay üretimi yapılmamasına rağmen ithal ettikleri çayları diğer ülkelere satmaktadır. Hiç çay üretimi yapmadan ithal ettiği çayı başka ülkelere satan ülkeler arasında ABD, Kanada, Suudi Arabistan, İsviçre ve İngiltere yer almaktadır (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2019). Bu ülkeler arasında Kenya dünyanın önde gelen çay üreticilerinden biri olmakla birlikte aynı zamanda önemli bir çay ithalatçısıdır. 2020 yılında Kenya 107.620 ton çay ithalatı gerçekleştirmiştir (FAOSTAT, 2022b).

Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği’nin 2013 yılında yayınladığı raporda çay üreten ülkelerin, ithal edilen çaylara gümrük vergisi ve değişik ilave vergiler uygulayabileceği ifade edilmektedir. Dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkelerden Hindistan’ın çay ithalatında uyguladığı gümrük vergi oranı %100, Sri Lanka’nın %27.5, Kenya’nın %15, Çin’in %15, Türkiye’nin %145, Bangladeş’in %25, Endonezya’nın %5, Japonya’nın %3-17’dir. Bu oran Türkiye’de 2020 yılında değişikliğe uğrayarak

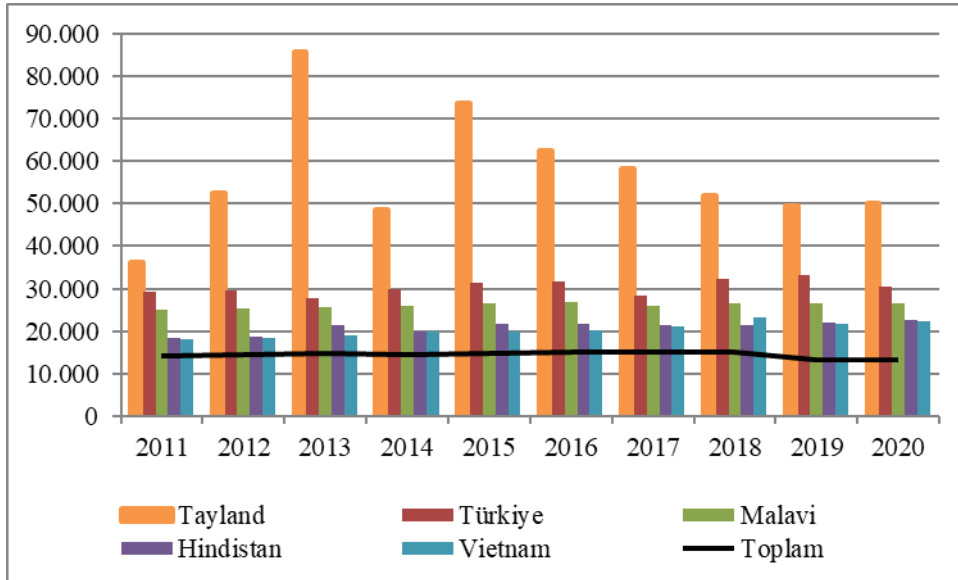

%7'ye düşürülmüştür. Gümrük vergisinin yanı sıra ithal edilen çaylara 9.5 Euro maktu vergi ve %8 KDV eklenmiştir (Resmi Gazete, 2020).

1.5. Çay Üretiminde Verimlilik ve Kalite

Birim alandan elde edilen çay verimliliği, toplam yaş çay üretiminin ekili çay arazisine bölünmesi ile elde edilmektedir (Kaçar, 2010: 325). Çay üretiminde verimi ve kaliteyi etkileyen faktörler arasında iklim koşulları, yağış miktarı, toprak yapısı gibi coğrafi faktörlerin yanı sıra çayın çoğaltılmasında kullanılan yöntemler, gübreleme, budama, zirai hastalıklarla mücadele gibi teknik faktörler ile çay bitkisinin yaşı ve çay toplama yöntemi yer almaktadır. Çay bitkisinin kalitesi öncelikle üretiminde başlamaktadır. Her sene yetişen genç sürgünlerin tepesindeki taze ve körpe filizler toplanması suretiyle bitki hasat edilmektedir. Toplama işleminde kesici alet kullanılmaması da çayın kalitesini arttıran bir etkidir. El ile toplanan filizler ‘iki tam yaprak bir tomurcuk (*iki buçuk yaprak*)’ olarak tanımlanmaktadır (Uzundumlu vd., 2019: 369). Çay bitkisi için en uygun fidanlar, çoğunlukla tohum ya da çelikleme yöntemi ile çoğaltılmakta ve tohum olarak ekildikten 3 ya da 4 yıl sonra hasada uygun hale gelmektedir. Fakat bazı durumlarda, zaman içinde farklı tipte tohumların birleşmesi ile aynı bahçe içindeki bitkilerin boyları, renkleri, yaprak ve çiçek oluşumları birbirinden farklı olabilmektedir. Bu durum doğrudan bitkinin üretim verimliliğini etkilemekte ve dolayısıyla çay arazilerinde birbirinden farklı verimlilikte çay bitkilerinin bulunmasına neden olmaktadır (Koday, 2000: 324). Ayrıca çay bitkisinin yaşlı olması verimlilik açısından en önemli unsuru oluşturmaktadır. Çayın biyolojik ömrü 70-80 yıl kadar olsa da ekonomik ömrünün 50-60 yıl olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla 50 yıldan uzun süredir hasat edilen bitkilerin sürgün kaliteleri de düşmektedir.

Dünya çaylarının kalitesi, çayların çeşidine göre farklılık göstermektedir. En önde gelen çay üreticisi ülkeler arasında yeşil çay ve Oolong çayı siyah çaydan daha kalitelidir, bunun nedeni ise çayın toplanma ve işlenme tekniği ile ilgilidir. Çin, Hindistan ve Sri Lanka gibi önemli çay üreticisi ülkelerin neredeyse tamamında çay toplama işi el ile yapılmaktadır. Taze ve kaliteli yapraklar el ile tespit edilmektedir. Tayvan dünya çay üretiminin üst sıralarında yer almadığı halde özellikle Oolong çay üretiminde önemli bir yere sahiptir.

Grafik 5. Çay Verimliliğinde Öne Çıkan Ülkeler

Kaynak: FAOSTAT Crops and Livestock Products (2022a) verileri kullanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Dünya genelinde ise, çay üretim alanı ve miktarında sürekli bir artış gözlenirken, çay bitkisinin verimliliğinde son 20 yıllık süreçte belirgin bir farklılığa rastlanmamaktadır (Majumder vd 2011: 122). Grafik 5’de Dünya’daki üretici ülkeler arasında çay verimliliği en yüksek ilk beş ülke yer almaktadır. Buna göre çay verimliliğinin en yüksek olduğu ülke Tayland’dır. Tayland’ın çay verimliliği 2011 yılında 36.272 hg/ha iken 2020 yılına gelindiğinde %37,8 artarak 50.019 hg/ha olmuştur. Oysaki Tayland, üretici ülkeler arasında yıllık çay üretim miktarı ve ekili alan sıralamasında nispeten geri planda kalmaktadır. FAO 2022 verilerine göre, Tayland’da dünyadaki çay tarım alanlarının %0,3’üne (19.532 hektar) sahiptir. 2020 yılında Tayland’da 97.997 ton kuru çay üretilmiş olup dünya sıralamasında sekizinci sırada yer almaktadır. 2020 yılında Dünya’da çay verimliliğinin en yüksek olduğu diğer ülkeler ise sırasıyla Türkiye, Malavi, Hindistan ve Vietnam’dır. Dünya çay verimliliğinde ikinci sırada yer alan Türkiye’nin çay verimliliği 2011 yılında 29.200 hg/ha iken %4,7 artarak 2020 yılında 30.579 hg/ha’ya ulaşmıştır. Türkiye’nin çay üretimine ve çay ihracatına kıyasla verimlilikte üst sıralarda yer almasının nedeni, çay hasadının belirlenen standartlarına Türkiye’de uyulmamasıdır. Çay üretiminde önde gelen tüm ülkelerde çay hasadı el ile yapılmaktadır. Dolayısıyla sadece en taze ve körpe yapraklar toplanmaktadır. Fakat Türkiye’de çay hasadı makas ile yapıldığı için birim alandan daha fazla yaş çay toplanmaktadır. Bu durum verimliliği yüksek gösterirken, çayın kalitesini düşürmektedir (Kaçar, 2010: 327). Örneğin Türkiye’de ortalama 8-9 saatte işlenmiş hale

gelen yaş çayın, Tayvan'da toplanıp teslim edilmesi ve işlenmesi süresi 2,5 gün sürmektedir (Erke, 2019: 73). Bu durum çayın kalitesini ve verimliliğini etkilemektedir.

Dünya çay üretiminin yaklaşık %20'sini karşılayan ve dünya çay arzilerinin nerdeyse yarısına sahip olan Çin verimlilikte oldukça geride kalmaktadır. On yıllık periyotta dalgalı bir seyir izlese de Çin'in çay verimliliğinde azalma gözlenmektedir. 2011 yılında verimlilik 9.889 hg/hg iken 2020 yılında %10,4 azalma ile 8.867 hg/ha'ya gerilemiştir. Bunun nedenleri arasında 1950'lerde çay arazilerdeki hızlı artış yer almaktadır. Buna göre, o dönemde Çin'de toplam çay üretimi iki kat artarken ekili çay arazisi beş kat artmıştır. Daha sonra 1978 yılından itibaren çay verimi artmaya başlamıştır. 1990 yılına gelindiğinde Çin'in ortalama verimi Hindistan'ın ¼'i kadardır. (Perdue, 2008: 21). Ayrıca Çin'de çay tarımı yapılan bölgelerin aldığı yağış miktarı ve iklimi de verimi etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. (Boehm vd, 2016: 3). Dünya çay piyasasının öncü ülkelerinde olan Hindistan, kuru çay üretiminde ikinci sırada yer almaktadır. Buna rağmen Hindistan'ın 1990'larda elde ettiği verime kıyasla 2000'li yıllarda elde ettiği verim daha düşüktür. Bunun nedeni olarak düşük kalitede gübre kullanımı ve kötü tarım politikaları gösterilmektedir (Kadavil, 2007: 20). Diğer taraftan, çayın veriminin ve kalitesinin artışı, toprağının yapısının yanı sıra gübreleme ve budamaya da bağlıdır. Çin, Hindistan ve Sri Lanka gibi büyük çay üreticisi ülkelerde küçük işletme sahipleri bu açıdan bazı sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. İki buçuk yaprak şeklinde kaliteli ve verimli çay üretebilmek için gübreleme ve sulama gibi gerekli tarımsal destekler küçük çiftçiye yeterli ölçüde sağlanamamakta ve bu da çayın kalitesini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca küçük çiftçilerin çay endüstrisi konusuna daha az bilgiye sahip olması topladıkları yaş çayı daha ucuza satmalarına yol açmaktadır.

Dünya'da en fazla kuru çay üretimi yapan ülkeler sırasında yer alan dördüncü Sri Lanka'nın çay verimliliğinin de zaman içinde azalmaktadır. Sri Lanka'da çayın hem üretim hem de emek verimliliği Kenya, Japonya ve Hindistan'a kıyasla daha düşüktür ve giderek azalan bir seyir izlemektedir. 2011 yılında 14.754 hg/ha verimlilik seviyesi 2020 yılında %28,7 azalarak 10.521 hg/ha seviyesine inmiştir. Sri Lanka'da çay verimliliğinin düşük olmasının nedeni 1980'li yıllarda izlenen yanlış çay politikasına bağlanmaktadır. Buna göre, çaya uygun olmayan gübreleme ve budamanın yapılması nedeniyle çayda üretim verimliliği azalmıştır (Qiao 2015: 3). Endonezya çay verimliliği ise 2011 yılında 11.972 hg/ha iken 2020 yılında %7 artarak 12.819 hg/ha seviyesine

yükselmiştir. Aynı şekilde Dünya'daki en büyük çay üretici olan Kenya'da çay üretim verimliliği Vietnam'ın hemen gerisinde yer almaktadır. 2011 yılında 20.117 hg/ha olan çay verimliliği 2020 yılında %5 artarak 21.140 hg/ha'ya ulaşmıştır.

1.6. Çay Üretim Maliyetleri

Dünya çay üretiminin büyük çoğunluğu düşük gelirli ülkelerde yapılmaktadır. Çay, ticari olarak birçok az gelişmiş ülkenin en önemli gelir kaynağı olmasının yanında, sadece tüketicilerin değil, üreticilerin, toplayıcıların, tedarikçilerin, tüccar ve satıcıların ve büyük bir zincir teşkil eden milyonlarca insanın yaşamını ve refahını etkileyen bir üründür. Çay üretimi yapılan ülkelerin hemen hemen hepsinde yerel çay borsaları bulunmaktadır ve her ülkede üretilen çayın satış fiyatı çay borsası tarafından belirlenmektedir. Dünya'da toplam 11 adet çay borsası bulunmaktadır ve dünya çay üretiminin yaklaşık %30-35'i bu borsalarda işlem görmektedir. Çay borsaları Hindistan, Sri Lanka, Kenya, Bangladeş, Endonezya ve Malavi'de bulunmaktadır. Calcutta, Guwahati, Siliguri, Cochin, Coimbatore, Coonoor Borsaları Hindistan'da, Colombo Borsası Sri Lanka'da, Mombasa Borsası Kenya'da, Chittagong Borsası Bangladeş'de, Jakarta Borsası Endonezya'da, Blantyre (Limbe) Borsası Malawi'de bulunmaktadır. Dünya çay borsalarının içinde bulunan üç borsa (Colombo, Calcutta ve Mombasa) çay piyasasında fiyat belirleyici borsalardır (Rembeza ve Radlinska, 2020: 136). Dünya Bankası yaş çayın genel fiyat belirleyicisi olarak dünya genelinde Sri Lanka, Hindistan ve Kenya'da bulunan 3 çay borsasının (Colombo-Sri Lanka, Calcutta- Hindistan, Mombasa- Kenya) verilerini kullanmaktadır. Sri Lanka'da üretilen çayın %90-95'i Colombo Borsası'nda, Kenya'da üretilen çayın %90'ı Mombasa Borsası'nda, Hindistan'da üretilen çayın %50'si Hindistan Borsalarında satılmaktadır (ÇAYSİAD, 2019a). Diğer taraftan Dünya çay fiyatları son yıllarda Covid-19 pandemi salgını, lojistik ve tedarik kaynaklı sorunlardan dolayı dalgalı bir seyir izlemiştir. Siyah çayın ağırlıklı ortalama fiyatı olan FAO Çay Kompozit Fiyatı, dört büyük çay borsasında (Mombasa, Colombo, Kalküta ve Koçin), iki farklı yöntem (CTC (ezme, yırtma, kıvrırma) ve Ortodoks) göre üretilen siyah çayların ağırlıklı ortalama fiyatını göstermektedir. Buna göre, siyah çay fiyatları, 2019 yılında %12 düşerek kg başına ortalama 2,42 \$'a gerilemekle birlikte, 2020 yılının ilk çeyreğinde de Covid-19 tedbirleri nedeniyle çay fiyatları düşmüş fakat hane içinde çay tüketiminin artması ile Nisan 2020'den itibaren artarak 2,60\$'a yükselmiştir. 2021 yılında uluslararası lojistikte

yaşanan pandemi kaynaklı aksamaların ticareti etkilemesi ve Kenya'nın üretim fazlası nedeniyle çayını çok rekabetçi fiyatlarla satması nedeniyle 2,44\$'a gerileyen çay fiyatları, Nisan 2022 yılında kg başına ortalama 2,85\$'a kadar yükselmiştir. Bu durum Sri Lanka'daki ekonomik kriz ile çay arzındaki kısıtlar ve COVID-19 sırasında uygulanan ticaret kısıtlamalarının hafifletilmesinin ardından gelen küresel talep artışa bağlı olarak Sri Lanka-Colombo ve Hindistan-Calcutta borsalarındaki fiyat artışlarından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan önemli çay ithalatçısı olan Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın çay fiyatlarını olumsuz etkilemesi ve ayrıca Rusya'nın önemli bir gübre tedarikçisi olması nedeniyle gübre fiyatlarının artmasının çayın kalitesi ve verimi üzerinde olumsuz etki yaratması beklenmektedir (FAO, 2022a: 4).

Küresel konjonktürel faktörlerin yanı sıra, çayın üretim maliyetleri ve dolayısıyla fiyatlandırılmasını etkileyen temel unsurlarının başında enerji, yakıt, gübre ve işçilik maliyetleri gelmektedir. Çayın en çok üretildiği ülkeler arasında yer alan Çin, Hindistan ve Sri Lanka'da yılın 12 ayında hasadın gerçekleşebiliyor olması çayın üretim maliyetlerini düşürmektedir (Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, 2018). Buna karşın Çin, Hindistan ve Sri Lanka'da çay tarımının maliyetinin %50-60 oranını işçilik maliyeti oluşturmaktadır (Hicks, 2001: 5). İşçilik maliyetinin önemli bir yere sahip olmasının nedeni, bu ülkelerde çay bitkisinin hasadının herhangi bir kesici alet kullanılmadan el ile toplanarak yapılmasıdır. Hindistan uluslararası alanda çay üretim maliyetinin en yüksek olduğu ülkelerden biri konumundadır. Yakıt ve sabit maliyetlerin yanı sıra işçilik maliyetlerinin artması Hindistan'da çayın doğrudan maliyetlerini arttırmıştır. Hindistan'da çayın üretim maliyetlerinin ayrıntılı dökümünü bulmak zor olduğu için maliyet kalemlerinin %80'ini işçilik, yakıt ve enerji kalemlerinin oluşturduğu kabul edilmektedir. İşçilik kaleminin içinde sadece ücret değil, barınma, yemek, sağlık, ikramiye ve sosyal yardımlar da yer almaktadır (Wenner, 2020: 54). Sri Lanka'da ise düşük verimlilikten ötürü üretim maliyetlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Üretim maliyetleri de esas olarak arazi ve iş gücü verimliliğine ve diğer girdi maliyetlerine bağlıdır. ILO'nun Sri Lanka çay endüstrisi ile ilgili raporuna göre, (2018b: 7) son on yılda üretim maliyetleri sürekli bir artış göstermiştir. Buna bağlı olarak üretim maliyetleri ile baş edebilmek için üretim verimliliğinin artırılması ve zamanında ve ihtiyaç duyulan devlet müdahalelerinin yapılmasına öncelik verilmiştir. Çay fiyatları ve üreticinin geliri arasında git gide büyüyen bir uçurum oluşmakla

birlikte, çay endüstrisinin Sri Lanka'nın Gayri Safi Milli Hasılasına katı oranı yüksektir ve sürekli artmaktadır. Kenya'da çay sektöründe, işgücü maliyetinin yüksek olması, çiftlik giderleri, enerji maliyetleri, yakıt maliyetleri ve çok sayıda alınan vergiden ötürü çayın maliyeti yüksektir (Namu vd., 2014: 26). Üretim maliyetleri arasında en önemli maliyet kalemini enerji maliyetleri oluşturmaktadır. Kenya tarım ekonomisinin %80 gibi önemli bir kısmını çay sektörü oluşturmasına rağmen çayın fiyatına bağlı olarak çay üretici sayısında gerileme mevcuttur. Kenya'da çay üretiminin artmasına karşın çay üretici sayısında gerileme görülmektedir (Mwangi, 2015: 1186).

Dünya genelindeki tarımsal mekanizmaların değişime uğraması ile çaydaki üretim maliyetleri farklı kulvarlara taşınmıştır. Küresel çay şirketleri son yıllarda sürdürülebilir tarımda üretkenliği, piyasa değerini ve çevresel ve sosyal performansı artırabilecek iyi tarım uygulamalarını belirleme mücadelesini üstlenmiştir. Buna göre geliştirilmesi ve iyileştirilmesi gereken konular şunlardır: ayıklama, toprağı işleme, bitkinin doğurganlık yönetimi, sulama, bitki koruma, yaprak olgunluğu ve hasat mevsimi, çay hasadının mekanizasyonu ve modernizasyonu, tarım bilimi ve kimyasal girdilerdeki gelişmeler, hektar başına çay veriminde önemli artışlar, emek ve malzeme verimliliğidir. Diğer taraftan, küresel ölçekte artan fiyatlar çay üretici ülkeler arasında ciddi bir rekabete yol açmaktadır. İklim değişiklikleri ve yeni teknolojik süreçler de bu rekabeti tetiklemektedir. Ayrıca çayın diğer içecekler ile rekabet etmek zorunda kalması ürünlerde çeşitliliğe gidilmesine neden olmaktadır. Büyük çay şirketleri, çay sektöründeki tekellerini korumak için ürün farklılaştırması, maliyet liderliği, markalaşma ve müşteri odaklılık, adil ticaret, çevresel sürdürülebilirlik, stratejik ortaklıklar, sosyal yardım, pazar çeşitlendirme ve hızlı teslimat gibi rekabetçi stratejiler geliştirmektedir. Bu stratejiler, diğer şirketlerin pazara girmesine gerek kalmadan büyük şirketlerin çayı her zaman uygun fiyatlarla temin edebilmelerini sağlamaktadır. (UNCTAD, 2016: 12-13).

1.7. Çay Tarımında İstihdam, Ücretler ve Çalışma Koşulları

Çay bitkisinin hasadı teknoloji kullanımından çok, emek yoğun üretim ile gerçekleştirilmektedir. Çay bitkisinin hasadı dünyanın her yerinde benzer şekillerde yapılıyor olsa da istihdam yapısı, çalışma koşulları ve ücret sistemlerine göre ülkeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bunun birlikte, tüm Dünya'da çay tarımı yapan

ülkelerin istihdam yapısında ortak bir özellik vardır. Bunlar; mevsimlik tarım işçiliği kapsamında kadın emeğinin yoğun olması, ücretsiz aile işçiliği, yerli ve yabancı göçmen emeği ve çalışma koşullarının kötü olmasıdır. Ayrıca tüm Dünya’da çay üretimi ağırlıklı olarak küçük ölçekli üreticiler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Dünya çay üretiminde öne çıkan ülkeler arasında yer alan Çin, Hindistan ve Sri Lanka coğrafi olarak birbirine yakın konumda olduğu için çay hasat mevsimlerinde bu ülkeler arasında işgücü mobilitesi görülmektedir. Bu üç ülkenin çay sektöründe çalışma koşulları da birbirleri ile benzerlik göstermektedir. Çay üretiminde önde gelen bu ülkelerin istihdam profilinde kadın işçilerin yoğun olması ve mevsimlik tarım işçiliğinin en çok çay tarımında görülmesi istihdam açısından ortak özellikler arasında yer almaktadır. Çin’de çay tarımı kıyı ve iç kesimler olmak üzere iki farklı coğrafi alanda yapılmaktadır. Çay tarımının ağırlıklı olarak kıyı kesiminde yapılması nedeniyle iç bölgelerden kıyı bölgelerine mevsimlik olarak çok sayıda göç gerçekleştirilmektedir. Bu işçilerin bir kısmı yılın tamamını burada geçirirken bir kısmı sadece hasat dönemlerinde burada kalmaktadır. Mevsimlik göç ile başka bir bölgeden gelen işçilerin refah seviyeleri ücret düzeylerinden farklı olarak bu bölgede ikamet etmemeleri nedeni ile düşüktür. Diğer taraftan, Çin’in iç kesimlerinde, kıyı kesimine kıyasla mevsimlik olarak çay toplayacak işçi bulma sıkıntısı bulunmaktadır. Ücretler genel düzeyi yüksek olmasına rağmen çay toplama işi alt düzey ve düzenli istihdam sağlamayan bir iş olarak görüldüğü için işgücü piyasasında tercih edilen bir iş olmamaktadır (ÇAYSİAD, 2019a). Çin’de çay tarımında istihdam edilenlerin sayıca yüksek olmasının yanı sıra “çay toplama” işi artık tercih edilen bir iş olmaktan uzaklaşmaktadır. Özellikle küçük işletme sahipleri çay toplatmak için işçi bulmakta zorlanmaktadırlar. Çay toplama işine olan talebin azalmasının nedenleri, işçinin güvenceli ve sürekli iş bir işe sahip olmaması ve çay tarımının mevsimlik olmasından ötürü tüm yıl devam edecek bir ücret sağlamamasıdır. Diğer taraftan, çay toplama işinde emek arzının az olması ücretlerin yükselmesine neden olmaktadır. Çin’de çay toplayan bir işçi 2017 yılında günlük 28 ABD doları alırken, 2018 yılında 40 ABD doları almıştır. Ücrete ek olarak kendilerine kalacak yer ve yemek de temin edilmektedir. Çalışma saatleri ise sabah ve öğlen vardiyaları olarak belirlenmektedir. Kurumsal çay işletmelerinde ise bu durum farklılık arz etmektedir. Çalışma saatleri daha uzun ve ücret daha düşüktür. Fakat düzenli istihdam olanağı sağlandığı için daha çok tercih edilmektedir. Son yıllarda çay

sektöründe çalışmayı tercih edenlerin çoğunluğunu yaşlıların oluşturmaktadır. Genç nüfusun güvenceli ve sürekliliği olan bir işte çalışmayı tercih etmesi nedeniyle çay toplama işi yaşlılar tarafından tercih edilmektedir (Yue, 2011). Diğer taraftan, Çin’de çay toplama “kadın işi” olarak tabir edilmektedir. Dolayısıyla Çin’de çay işçisi olarak çalışanların büyük bir çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Kadınlar gerek ücretsiz aile işçisi olarak kendi bahçelerinin çayını toplamakta gerekse başkalarının tarlalarında ücretli olarak çalışmaktadır (Lu, 2004: 20). Çin’in çay sektöründeki ücret farklılıkları üzerine yapılan bir araştırmaya göre çay tarımında cinsiyete bağlı ücret ayrımcılığı da yaşanmaktadır. Çay istihdamının genel görünümünü kadınlar oluşturmasına rağmen erkeklerden çok daha düşük ücretler aldıkları tespit edilmiştir (Qian, 2008: 5). Çay sektöründe kadınlara çay ekimi ve toplanması dışında bir iş verilmemesi hem düşük ücret almalarına hem de bu işlerde sıkışıp kalmalarına yol açmaktadır.

Dünya çay üretiminde ikinci sırada yer alan Hindistan’da çay üretiminin en yoğun olduğu yerler Assam, Batı Bengal, Darjeeling, Kerala ve Tamil Nadu ve çevresidir. Bu bölgede mevsimlik çay işçiliğinin profilini ağırlıklı olarak kadın ve çocuk işçiler oluşturmaktadır. (Bhowmik, 2003: 135). Hindistan genelinde çay işçilerine ödenen asgari ücret hükümet, işçi ve işveren sendikalarının aldığı ortak bir karar ile belirlenirken, Hindistan çayının %60’ının elde edildiği Assam bölgesinde ücretler sadece işveren ve işçi sendikaları tarafından belirlenmektedir. Assam bölgesinin en önemli istidam kaynağını çay tarımı oluşturmaktadır. Assam’ın 21, Batı Bengal’in ise çay tarımı yapılan 4 çay sitesi bulunmaktadır ve buralarda çalışmak için her yıl ülkenin çeşitli bölgelerinden işçiler ve aileleri gelmektedir. Hindistan’da üretilen çayın yarısı Assam bölgesinde üretilmektedir ve bu bölgede yaklaşık 1 milyon işçi ve ailesi geçimini çay endüstrisinden sağlamaktadır (Erke, 2019: 59). Hindistan’da çay tarımı 1951 yılında çıkarılan Çay Tarım İş Kanunu ile yürütülmektedir ve işçilerin çalışma koşulları bu kanuna göre belirlenmektedir. Bu kanuna göre çay endüstrisinde işverenler çalışan sayısına bağlı olarak o bölgede tuvalet, eğitim yeri, kantin, su içme ve dinlenme tesisleri de sağlamaktadır (Panwar, 2017: 5). Fakat işverenlerin sağladığı imkânlara rağmen özellikle Assam ve Batı Bengal bölgelerinde işçilerin barınmaları ve sağlıkları açısından ciddi problemler ortaya çıkmaktadır. Barınma ve içme suyu tesisi bakımsız bırakılmakta, işçilerin su bulmak için kendi kuyularını açması gerekmektedir. Assam’da su tesislerinin çalışma alanlarının uzağında olması işçilerin fiziki ihtiyaçlarını

karşılayamamasına neden olmakta ve verimlerini düşürmektedir. Tamil Nadu'da ise koşullar biraz daha iyidir. Çay işçilerinin kullandıkları tesis içindeki her iki ev bir tuvaleti kullanmaktadır. Kerala'da ise eyalet hükümeti tarafından her evin bir tuvaleti olması zorunlu tutulmuştur (Bhowmik, 2003: 153).

Diğer taraftan, Hindistan'da çay tarımında istihdam edilen işçilerin çalışmak ve hayatlarını sürdürmek için yeterince beslenemediği tespit edilmiştir. 2013 yılında, 1400 çay işçisi yetersiz beslenme nedeniyle hayatını kaybetmiştir ve ailelerinin vücut kitle endekslerinin de çok düşük seviyelerde olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra ücret açısından da asgari ücretten daha düşük bir ücret almaktadırlar (Panwar, 2017: 5). Göçmen işgücü ve düşük ücretler Hindistan çay piyasasının öne çıkan özellikleri arasında yer almaktadır. Assam ve Batı Bengal'in yanı sıra Tamil Nadu'daki işçilerin ağırlıklı olarak göçmenlerden oluşmaktadır. Bu bölgelerde işçi çeşitliliği 4 gruptan oluşmaktadır, yetişkinler, genç kadınlar ve erkekler, ergenler ve çocuklar. Kadınlar ve erkekler arasında cinsiyete bağlı bir ücret farklılığı bulunmamaktadır. Fakat 1976 yılında yürürlüğe giren eşit ücret yasası çıkana kadar bölgede çalışan kadınlara daha düşük ücretler ödenmiştir. Yasa 1976 yılında çıkarılmış olmasına rağmen Assam'daki tarlalarda 1990 yılına kadar ücret farklılığı devam etmiştir. İşçi ücretleri bölgelere göre de farklılık göstermektedir. Assam ve Batı Bengal'deki çay işçileri güney eyaletlerindeki işçilerden daha düşük ücret almaktadırlar (Bhowmik, 2003: 148). Hindistan'da çay sektöründe çocuk işçiliği de yoğun olarak görülmektedir. Çocuk işçiliği ile ilgili yasal bir hükmün bulunmaması bu alandaki en önemli açığı oluşturmaktadır. Assam'da yapılan bir çalışmada bölgede yüz binin üzerinde çocuk işçinin çalıştığı ortaya çıkarılmıştır (Bhowmik vd., 1996: 6).

Hindistan'da çay tarımında çalışan işçilerin karşılaştıkları bir diğer problem iş sağlığı ve güvenliğine yönelik önlemlerin alınmamasıdır. Koruyucu iş ekipmanlarının yetersiz ya da hiç olmaması çalışma koşullarını olumsuz etkilemektedir. Özellikle, çay bitkisine gübreleme ve ilaçlama yapılırken işçiyi korumaya yönelik mevzuatta herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Çay Tarım İş Kanunu'na göre çay bahçesinin sahibi tarafından işçiye koruyucu giysi verilmesi zorunludur. Ama kanunun bu maddesi işçileri kimyasaldan koruyan giysileri değil, yağmur ve güneş gibi hava durumundan kaynaklı olarak işçiye koruma sağlayan giysileri ifade etmektedir. Çay bitkisine yapılan ilaçlamalarda işçilerin yüzlerine bağladıkları mendil bir koruma sağlamamaktadır

(Bhowmik, 2003: 159). İşveren tarafından temin edilmesi gereken eldiven, şapka ve iş kıyafeti gibi ekipmanların hiçbiri verilmemektedir. Hint çayının dünya pazarında popüler olmasına rağmen çay işçilerine yönelik gereken düzenlemelerin yapılmaması ve çalışma koşulları açısından gereken önlemlerin alınmaması Hindistan'daki çay tarımında kötü çalışma koşullarının hakim olduğunu göstermektedir (Panwar, 2017: 5).

Kenya'da çay sektörü doğrudan ya da dolaylı olarak istihdam edilen işçilerle tarım sektörünün en önemli alt sektörünü oluşturmaktadır (Mwangi, 2015: 1186). Kenya çay üretiminin yaklaşık %62'si yarım milyondan fazla küçük ölçekli çay üreticisi tarafından yapılmaktadır (Riisgaard ve Okinda, 2018: 42). Kenya Kamu Politikası Araştırma Enstitüsü (KIPPRA) Raporuna göre (2020: 10) 2019 yılında sadece çay yetiştirme faaliyetlerinde 83.329 kişi istihdam edilmiştir. Çay sektöründe işçilere ödenen ücretler kilogram üzerinden hesaplanmaktadır. 2018 yılında özel çay firmalarının çay bahçelerinde çalışan işçilerin aldıkları ortalama günlük ücret 4 ABD doları olmaktadır. Kenya Çay Geliştirme Derneğine bağlı çay bahçelerinde çalışanların günlük ücretleri ise 8 ABD dolarını bulmaktadır (Business Daily Africa, 2018). Kenya'nın çay sektöründe yapılan bir araştırmaya göre işçilerin %70,8'inin ana gelir kaynağı çay toplama işidir ve yine aynı araştırmaya göre Kenya'nın orta kesimlerinde çay tarımında çalışan işçilerin Batı kesimlerde aynı işi yapan işçilere kıyasla aldıkları ücret ve pazarlık gücü daha yüksektir. Bu durumun nedeni olarak o bölgede çalışan işçilerin eğitim seviyesinin yüksek olduğu ileri sürülmektedir (Riisgard ve Okinda, 2018: 53). Kenya çay endüstrisindeki en önemli problem üretim maliyetlerindeki hızlı artıştır. Buradaki asıl sorunu ise ücretlerdeki artışlar oluşturmaktadır. Çay işçisine ödenen ücretlerin hızla artması çay işçisi için olumlu olsa da çay üreticisi açısından maliyetlerin arttırmasına ve üretimin daralmasına neden olmaktadır. (Gesimba vd, 2005: 334). Kenya'da çay işçiliği maliyetlere bağlı olarak sadece büyük çiftliklerin çay arazilerinde değil küçük üreticilerin arazilerinde de yoğun olarak görülmektedir ve dünyanın öne gelen çay üreticisi ülkelerde olduğu gibi Kenya'da da kadın çay işçilerinin sayısı daha fazladır (Riisgard ve Okinda, 2018: 47). Cinsiyete bağlı ayrımcılıkların yanı sıra kayıt dışı istihdam da yaygın olarak görülmektedir. Kenya'da hem çay tarlalarında hem de çay fabrikalarında yaşanan sosyal güvence problemi emeğin basitleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Kenya'da çay işinde çalışanların yaklaşık %33'ü mevsimlik yevmiyeli işçidir. Bu oranın dışında kalan kısmı tarımla geçinen

nüfusta yaygın olarak görülen ücretsiz aile işçiliği oluşturmaktadır. Emeğin basitleştirilmesi ve düzenli istihdam edilen işçilerin haklarına ulaşamaması Kenya çay işçileri için sosyal güvence üzerinde bir endişe yaratmaktadır. Bu alanda Kenya hükümeti tarafından geçici işçiler için oluşturulacak mevzuatlar ve denetimler yapılması beklenmektedir (IDH, 2016: 17).

Dünyanın dördüncü en büyük çay üreticisi olan Sri Lanka'da çay sektöründe çalışanlar ILO'nun "*Sri Lanka'da Küçük Çay Üreticilerinin Geleceği*" adlı çalışmada (2018b) üç grup halinde toplanmıştır. Kendi çayını toplayan küçük üreticiler, ücret almadan küçük üreticiye katkı sağlayan kişiler ve küçük üreticinin ücret karşılığında tuttuğu düzensiz işçiler. Bu tanımlamalar FAO ve ILO tarafından da kullanılarak resmiyet kazanmıştır (ILO, 2018b). Sri Lanka'da çay tarımı yüzyılı aşkın bir süredir istihdam olanakları açısından önemli bir yer tutmaktadır ve çay üreticilerinin %70'ini küçük üreticiler oluşturmaktadır. Kalutara, Galle, Matara, Ratnapura, Kegalle, Kandy, Nuwara Eliya ve Badulla ilçeleri ve Matale, Kurunegala Moneragala ve Hambantota şehirleri küçük çay üreticisinin yoğun olduğu yerler arasındadır (Jayasinghe vd, 2020: 3). Sri Lanka'ya çay tarımı için mevsimlik olarak Hindistan'ın Tamil Nadu eyaletinden çok sayıda göçmen işçi gelmektedir. Bunun yanı sıra Sri Lanka'daki çay toplama işlerinde etnik kökene bağlı bir ayrımcılık bulunmaktadır. Çay toplayanların büyük bir çoğunluğu Hindistan'ın Tamil bölgesi kökenli insanlardır. Bu bölgedeki insanların tek geçim kaynakları çay toplayıcılığı olduğu için farklı sosyal mecralar içine girmemekte ve dolayısıyla toplumun genelinden dışlanmaktadırlar (Chandrabose, 2019: 37). Sri Lanka çay endüstrisinde de ağırlıklı olarak kadınlar çalışmaktadır. Fakat kadınlar genellikle ücretsiz aile işçisi konumunda veya erkeklerden daha düşük bir ücrete çalıştırılmaktadırlar (ILO, 2018b). Nuwara Eliya gibi nüfusun büyük bir kısmının çay tarımında istihdam edildiği şehirlerde 2016 yılı günlük çay yevmiyesi 1,5-2 dolar iken 2019 yılında günlük ücret 5 dolara yükselmiştir (Erke, 2019: 25). Bir diğer problem ise Hindistan'da olduğu gibi Sri Lanka'da da çay tarımında kullanılan güvenlik ekipmanlarının kullanılmamasıdır. Özellikle küçük üretici zirai ve kimyasal ayıklamalar yaparken gözlük ve özel koruyucu giysi kullanmamaktadır. Bu durum da çay tarımı çeşitli iş kazası ve meslek hastalıklarına sebebiyet vermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ

2.1. Çay Tarımı ve Üretim Koşulları

Türkiye’de çay tarımı, Türkiye’nin en yağışlı ve nemli bölgesi olan Doğu Karadeniz Bölgesinde yapılmaktadır. Doğuda Artvin’in Kemalpaşa ilçesinden başlayarak Batıda Ordu’nun Perşembe ilçesine kadar çay tarımı yapılmaktadır. Çay tarımı, Doğu Karadeniz bölgesinin sanayisini elinde tutmakta ve temel geçim kaynaklarının en başında gelmektedir. Çay hem coğrafi koşullara bağlı olarak hem de bitkinin yapısından kaynaklanan faktörlerden ötürü emek yoğun hasat edilen bir bitkidir. Türkiye’de çay üretimi beş aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalar sırası ile budama, çapalama, gübreleme, temizleme ve hasattır. Çay tarımının başlangıcında çay bitkisinin budanması yer almaktadır. Türkiye’de çay bitkisinin budanması Kasım, Aralık ve Mart aylarında gerçekleşmektedir. Daha sonra sırasıyla çapalama ve gübreleme işlemleri yer almaktadır. Çay bitkisinin bol yağış alan ve verimli bir toprakta yetişmesi etrafında çok sayıda zararlı otların yetişmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla hasat dönemi başlamadan çaylık alanda zararlı otların temizliği önem taşımaktadır. Türkiye’de yabancı ot temizliği Nisan ayında yapılmaktadır ve çayın kalitesini etkilemektedir. Hasat dönemi geldiğinde çay bitkisinin üzerinde yetişmiş taze filizler ucunda torba olan makas ile veya el ile toplanmaktadır (Yasan Ataseven vd, 2014: 228).Çay hasadı genellikle üç sürgünde gerçekleşmektedir. İlk sürgün, Mayıs ortası ve Haziran başında, ikinci sürgün Temmuz sonu ve Ağustos başında, üçüncü sürgün ise Eylül ayında yapılmaktadır. Daha sonra toplanan yaş çay yaprakları geniş bohçalarda toplanmakta ve günlük olarak araçlara yüklenip işlenmek üzere çay alım yerlerinde ÇAYKUR’a, özel çay firmalarına veya köylerde yol kenarlarında bulunan spotçular, kantarcılar, peşinciler vb. gibi isimlerle anılan kişilere satılmaktadır. Son olarak çay yaprakları fabrikada soldurma, kıvrırma, fermantasyon, kurutma, paketlenme ve tadım işlemlerinden geçtikten sonra nihai tüketici ile buluşmaktadır (Kalkınma atölyesi, 2021a:1-2).

Tablo 2. Türkiye’de Çay Tarımı Yapılan İl ve İlçeler

Sıra No	İller	İlçeler
1	Artvin	Arhavi, Borçka, Hopa, Kemalpaşa
2	Giresun	Çanakçı, Espiye, Eynesil, Görele, Güce ve Tirebolu
3	Rize	Merkez ve tüm ilçeler
4	Trabzon	Araklı, Arsin, Beşikdüzü, Çaykara, Çarşıbaşı, Dernekpazarı, Hayrat, Köprübaşı, Of, Ortahisar, Sürmene, Vakfıkebir ve Yomra
5	Ordu	Perşembe

Kaynak: Kalkınma Atölyesi (2021a:1).

Tablo 2’de Türkiye’de çay tarımının yapıldığı yerler il ve ilçelere göre gösterilmektedir. Buna göre çay tarımının en yoğun olarak yapıldığı il Rize’dir. Çay tarımı yapılan illere daha sonraki yıllarda Ordu’nun Perşembe ilçesi de eklenmiştir.

Tablo 3. Türkiye’de İllere Göre Ekili Çay Arazileri (Dekar)

Yıllar/İller	Rize	Trabzon	Artvin	Giresun-Ordu	Toplam
2011	497.897	155.265	85.755	19.924	758.841
2012	498.002	155.321	85.757	19.945	759.025
2013	498.034	155.365	85.760	19.945	759.125
2014	498.052	155.382	85.760	19.953	759.147
2015	500.889	155.381	86.188	19.955	762.413
2016	547.135	165.982	95.433	20.955	829.505
2017	555.146	162.469	96.281	20.993	834.81
2018	525.562	149.062	90.542	16.168	781.334
2019	552.866	186.069	89.459	20.312	848.706
2020	527.999	150.782	91.560	16.472	786.813

Kaynak: Yıllık ÇAYKUR Faaliyet raporlarından derlenmiştir.

Tablo 3’de illere ve yıllara göre çaylık alan miktarı gösterilmektedir. Buna göre 2020 yılında Türkiye’de toplam çaylık alanların %67,1’i Rize’de, %19,1’i Trabzon’da, %11,6’sı Artvin’de ve geriye kalan %2,09’luk kısım ise Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır. On yıllık süreçte Türkiye’deki çaylık alanlar %3,5 oranında azalmıştır. Rize’de 2011 yılında 497.897 dekar çay arazisi ekili iken 2020 yılında %6 artış ile 527.999 dekara yükselmiştir. Artvin’de on yıllık süreçte çay arazileri %6 artarken, Trabzon’da %2,8, Giresun-Ordu’da %17,3 azalmıştır. Türkiye’de 2020 yılında toplam çay arazisi 786.813 dekadır.

2.2. Çay Üretiminin Tarihi Gelişimi

Türkiye’nin en yaygın içeceği olan çayın üretim ve tüketimi tarihsel olarak atölyeler dönemi olarak da adlandırılan 1950 Öncesi Dönem, 1950-1980 dönemi, 1980-

1984 dönemi, 1984-1999 dönemi ile 2000 yılı ve sonrası olmak üzere beş dönemde ele alınmıştır.

2.2.1. Çay Üretiminde 1950 Öncesi Dönem (Atölyeler Dönemi)

Çayın Osmanlı devletine girişi 1600'lü yıllara tekabül etmektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde çay tüketimine yer verdiği görülse de Osmanlı Devletinde çay içimi Tanzimat döneminden sonra hız kazanmış ve imparatorlukta çayın tüketimi artmıştır. Bu konudaki ilk resmi bilgilere Trabzon Salnamesinde rastlanmaktadır. 19.yüzyılın ortalarından itibaren yaşam tarzlarının ve günlük alışkanlıkların değişimi ile çay içeceği Osmanlı kahvaltılarında tüketilmeye başlanmış ve kolektif hayata bu yolla giriş yapmıştır (Alikılıç, 2016: 272).

1882-1892 tarihleri arasında Japonya'dan çay tohumları getirilmiş ve Bursa'da çay bitkisinin ekim denemesi yapılmıştır. Fakat iklim şartları çay tarımına elverişli olmadığı için bu denemeler başarılı olamamıştır. 1917 yılında çay tarımına elverişli alan keşfi için Batum, Artvin ve Rize dolaylarında görevlendirilen ekibin içinde yer alan Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi hocalarından Ali Rıza ERTEN Batum, Artvin ve Rize illeri çevresinde yaptığı inceleme ile ilgili olarak bu bölgenin çay tarımına elverişli olduğu raporunu sunmuştur (Saklı, 2019: 515). Özellikle, bölgede çay üretiminin başlanması ve yaygınlaşması ile bölgede istihdam yaratılması, göçün engellenmesi, tarımsal birikimin sağlanması ve yoksulluğun engellenmesi hedeflenmiştir. Bu raporun sonucunda Türkiye Cumhuriyetinin ilk Tarım Genel Müdürü olan Zihni DERİN 1923 yılında inceleme yapmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Zihni DERİN'in Batum ve çevresinde yaptığı araştırmalar neticesinde Rize'ye çay fideleri getirilmiş ve uygun arazilere ekimi sağlanmıştır. Fakat bölge halkının ve kamu kurumlarının çay fidelerine gereken desteği göstermemesi kısa süreli bir başarısızlığa neden olmuştur. Bu nedenle bölgedeki işsizliğin önlenmesi ve başka illere göç eden insanlara iş alanı yaratılması amacıyla 6 Şubat 1924 tarihinde "*Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi*" adı altında 407 sayılı kanun kabul edilmiştir (Sü Eröz ve Bozok, 2018: 1164). Buna rağmen çay tarımı cumhuriyetin onuncu yılına kadar bölgede tam olarak aktif olamamıştır. Batum'dan getirilen çay fidanları bölgede ikamet eden çiftçilere dağıtılmış fakat çay ziraatı ile ilgili gerekli bilgilendirme

yapılmamıştır. Bu nedenle, var olan tarım arazilerinin çay bahçelerine dönüştürülmesi fikrine sıcak bakılmamıştır (Duman, 2005: 27).

Çay tarımı ile ilgili başarısız birkaç denemenin ardından 1937-1940 yılları arasında Rize’de 735 hektarlık alana çay fideleri ekilmiştir. 1930’lu yılların sonunda bölgede küçük ölçekli çay işleme atölyeleri kurulmuştur. 1938 yılında çay tarımının yaygınlaştırılması amacıyla çay bahçesi kuracaklara dönüm başına avans teşviki verilmiştir. 1940 yılında çıkarılan 3788 sayılı Çay Kanunu ile çay tarımı güvence altına alınmış ve çay bahçesi olan kişilere çay karnesi verilmiştir. Bu durum çayın üretimine olumlu katkılar sağlamıştır (Resmi Gazete, 1940:13582). 1939-1946 yılları arasında hasat edilen yaş çaylar atölyelerde işlenerek satışa sunulmuştur. Bu dönemde henüz çay işleme fabrikaları kurulmadığı için çay işleme atölyesi adı verilen küçük ölçekli işletmelerde kuru çay üretimi yapılmış ve bu döneme atölyeler dönemi denilmiştir.

Ziraat Vekâleti bünyesinde Rize’de (1938) hasat edilmiş yaş çayın işlenebilmesi için çay atölyeleri kurulmuştur. 1942 yılına kadar dört çay atölyesi bölgedeki çayların işlenmesini sağlamış ve 1942 yılında imalat faaliyetleri Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna devredilmiştir. 2.Dünya savaşı yıllarında çaydan yıllık ortalama 500bin lira gelir elde edilmiştir. Rize’nin iklim yapısının, yıllık yağış miktarının, nem ve ısı oranının uygun olması çay yetiştiriciliği açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. 27 Mart 1940 tarihinde yürürlüğe giren 3788 sayılı Çay Kanunu’na göre yaş çayın alış fiyatı üreticilerinde bulunduğu her yıl değişen beş kişilik bir heyet tarafından tespit edilecektir. İlgili Kanununun 11.maddesinde belirtildiği üzere üretilen yaş çaylar Devlet Ziraat İşletmeleri tarafından üreticiden satın alınmıştır ve küçük atölyelerde işlenmiştir (Yurtoğlu, 2018: 213-214).

Tablo 4. 1939–1949 Atölyeler Döneminde Üretilen Yaş Çay ve Kuruçay Miktarı (Kg)

Yıllar	Yaş Çay	Kuru çay
1939	815	181
1940	855	191
1941	2.700	600
1942	32.916	7.001
1943	68.346	16.972
1944	160.224	38.849
1945	225.088	53.945
1946	382.316	93.067
1947	411.319	97.655
1948	647.421	149.668
1949	679.063	159.046

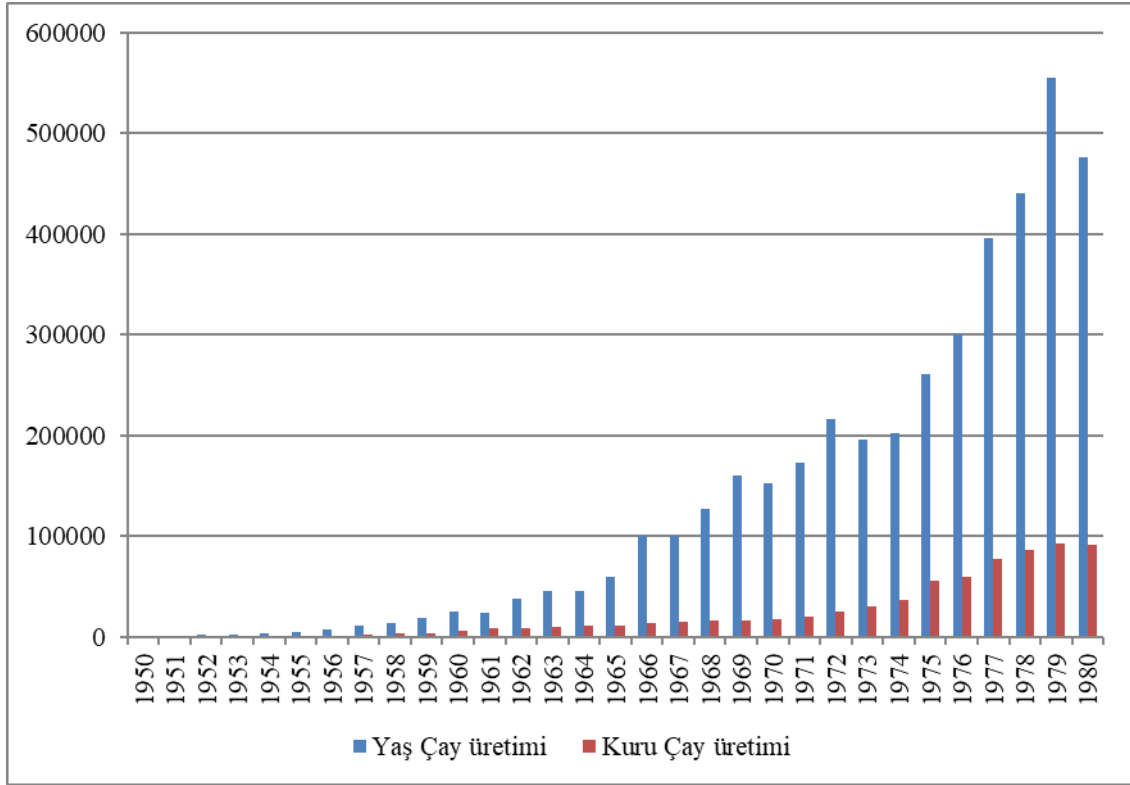
Kaynak: Zihnioğlu, 1988: 22 ve Yurtoğlu, 2018: 217-219.

Tablo 4’te atölyeler döneminde yaş çay ve kuru çay üretim verileri gösterilmektedir. 1939 yılında toplam 815 kg yaş çaydan 181 kg kuru çay üretilmiştir. 1947 yılında ilk çay fabrikası açılana kadarki süreçte yaş çaylar çay üretim atölyelerinde işlenmiştir. 1947 yılında itibaren yaş çay üretimi %65 artarak 1949 yılında 679.063 kg üretim seviyesine ulaşmıştır. Kuru çay ise %62,8 artarak 159.046 kiloya ulaşmıştır. Kuru çay ve yaş çay arasındaki kilogram farkının sebebi ortalama 5 kilogram yaş çaydan bir kilogram kuru çay elde edilmesidir.

2.2.2. Çay Üretiminde 1950-1980 Dönemi

1940-1950 yılları arasında Rize’de 2600 hektarlık bir alanda çay tarımı yapılmıştır. Türkiye’de ilk çay fabrikası 1947 yılında Rize’nin Fener mahallesinde günlük 60 ton kapasite ile “Merkez Çay Fabrikası” adı altında işletmeye açılmıştır. 30 yıl içerisinde 45 çay fabrikası kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde çay üreticilerine beş yıl ödemesiz ve beş yılın sonunda beş taksit ve faizsiz kredi verilerek çay tarımı desteklenmiştir (Kaptangil,1994: 182). Bu dönemde çay üretimine yönelik öne çıkan bir diğer düzenleme de çayın alımı, satımı ve işlenmesinin tek bir kurum altında gerçekleşmesidir. 1949 yılında çıkarılan yasa ile Devlet Ziraat İşletmeleri’ne ait olan çay fabrikası Tekel Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir. 1973 yılına kadar çay tarımı faaliyetleri Tekel Genel Müdürlüğü ve Tarım Bakanlığı bünyesinde yürütülmüştür (ÇAYKUR, 2018: 7).

Grafik 6. 1950-1980 Dönemi Yaş Çay ve Kuruçay Üretim Miktarları (Ton)
Kaynak: ÇAYKUR, 2016: 22 ve DPT 1977: 10.

Grafik 6’da 1950-1980 yıllarında yaş çay ve kuru çay üretim verileri yer almaktadır. 1950 yılında 883 ton yaş çaydan 207 ton kuru çay elde edilmiştir. Genel olarak yaş çay üretiminde sürekli bir artış, kuru çay üretiminde ise azalan bir artış söz konusudur. 1973 yılından itibaren üretilen yaş çayların ÇAYKUR bünyesinde işlenmesi ile 1973’ten 1979 yılına kadar yaş çay üretimi sürekli artış görülmektedir ve 1979 yılında yaş çay üretimi 555.236 tona, kuru çay üretimi ise 92.453 tona ulaşmıştır. Fakat 1980 yılında 476.084 ton rekolte ile yaş çay üretiminde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün nedeni ÇAYKUR’un yaş çay alım kriterlerinde değişiklik yapmasıdır.

Bu dönemde 1973 yılına kadar Tekel Genel Müdürlüğü tarafından üreticilerden satın alınan yaş çay ile fabrikalara işlenilmek üzere verilen yaş çaylar arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. 1970’li yıllara kadar ruhsatlı çay arazilerinin artışı devam etmesinin yanında, çay üretiminin de artması fabrikaların günlük çay üretim kapasitelerini olumsuz etkilemiştir. Üreticilerden satın alınan yaş çay ile işlenmek üzere çay fabrikalarına üretime verilen yaş çay arasında farkın bu kadar yüksek olması fire kaybindan çok daha ciddi bir sorun olduğunu göstermektedir. Bu dönemde üreticinin

tüm çayını işleme açısından fabrikaların günlük üretim kapasiteleri yetersiz kalmıştır. 1971 yılında Çay Kurumu Kanunu çıkarılmış ve çay ile ilgili tarım, üretim ve pazarlama dahil tüm faaliyetler tüzel kişiliğe sahip Çay Kurumu adı altındaki devlet kurumuna devredilmiştir. 1973 yılında ise ÇAYKUR (Çay Kurumu) faaliyete geçmiştir. ÇAYKUR kurulduğu tarihten itibaren Rize ilinde faaliyet göstermektedir. 20.12.1996 tarih ve 22853 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Ana Statüsünün 4. maddesinde amacı; *“Türkiye'nin Tarım Politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, çay kalitesini ıslah etmek, işlenmesini teknik esaslara göre yürütmek, iç ve dış pazar isteklerini karşılamak üzere kuru çay üretmek, ithal etmek ve ihraç etmek, verimlilik esasına dayalı işletme politikasıyla sermaye birikimine yardım ederek yatırım kaynağı yaratmak amacıyla teşkil olunan ÇAYKUR'un faaliyet konuları aşağıda gösterilmiştir”* olarak belirtilmiştir (Resmi Gazete, 1996: 4).

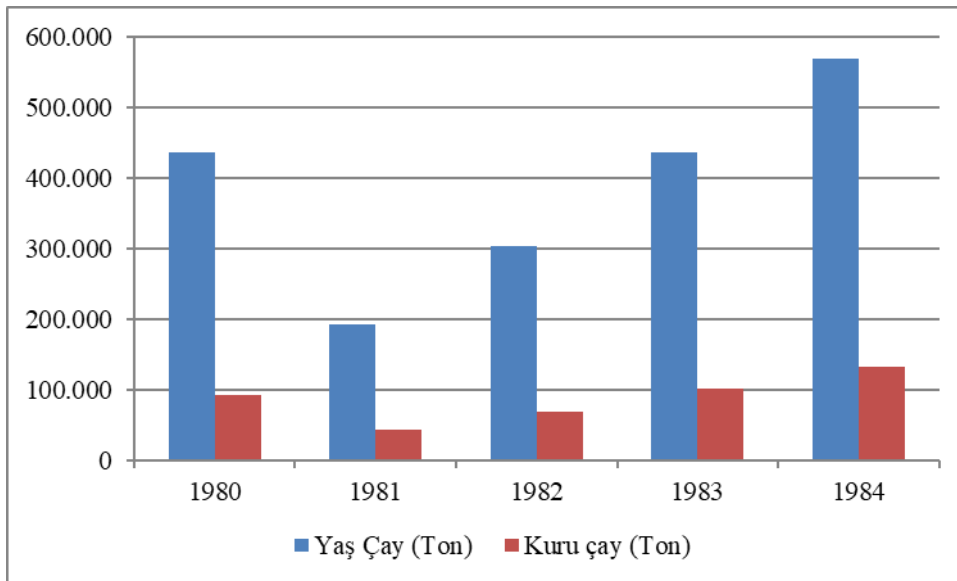
1973-1984 yılları arasında çaya yönelik her türlü faaliyet tekel konumunda olan ÇAYKUR tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1970-1980 yılları arasında ÇAYKUR tarafından satın alındığı halde kapasitenin yetersiz olması işlenemeyen yaş çaylar denize dökülmek suretiyle imha edilmiştir. Bu dönemde 1976 yılının haziran ayından yılsonuna kadarki süreçte ÇAYKUR'a Merkez Bankası aracılığı ile 1 milyar 298 milyon lira kredi kullanılmıştır (Merkez Bankası,1977: 56). Buna rağmen fabrika işleme kapasitelerinde yeterli düzeyde arttırma veya yenileme çalışmaları yapılamamış ve denize dökülen çay miktarı sürekli artmıştır. İmha edilen yaş çaylar 1979 yılında 91.605 ton ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1980 yılından itibaren uygulanan yaş çay alım politikaları nedeniyle yaş çayların imhası ise sona ermiştir (Kaptangil, 1994: 183).

İmha edilen çayların yanı sıra yıllık rekolte (üretim) miktarları burada dikkat çeken başka bir konuyu oluşturmaktadır. 1980 yılından önce çay tarımının hasadı el ile yapılmıştır. Bu dönemde mevsimlik işçilik yaygın olmadığı için tüm çay üreticileri çay hasadını kendisi gerçekleştirmiştir. Nadir olarak imece yöntemi ile yardımlaşmıştır. Hasat el ile yapılmasına rağmen 1981 yılına kadar rekoltede bir düşüş yaşanmamıştır.

2.2.3. Çay Üretiminde 1980 -1984 Dönemi

Türkiye çay tarımının 1980-1984 arasındaki dönemi 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile bağlantılı olan ve önemli olayları bünyesinde barındıran bir dönemdir. 1980 yılına kadarki süreçte çay tarımı sürekli artmıştır. Çayın *“yeşil altın”* olarak ifade

edilmesine neden olan altın yıllarını yaşamıştır. 1980 öncesi süreçte denize dökülen tonlarca çaya rağmen çay tarlaları dekar olarak artmış ve rekolte sürekli yükselmiştir. Fakat 1981 yılına geldiğinde çay üretiminde önceki yıllara göre belirgin bir düşüş görülmüştür. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi çay tarımında da etkili olmuştur. Askeri yönetim tarafından Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğüne uzmanlık alanı tarım sektörü olmayan bir yönetici getirilmiş ve ÇAYKUR yönetmeliğinde değişiklikler yapılarak uygun yaş çay alım kriterleri değiştirilmiştir. Bunun nedeni kaliteyi arttırmak için satın alınan yaş çay kriterlerinin değiştirilmesidir. Buna göre çay üreticisinden satın alınacak olan yaş çay iki buçuk yaprak şeklinde olmalı ve hasat esnasında kesici metal alet kullanılmamalıdır. Bununla ilgili olarak iki buçuk yaprak şeklindeki çay bitkisini gösteren afişler hazırlanıp valiliklere, kaymakamlıklara, fabrikalara ve çay alım yerlerine gönderilip en çok görünen yerlere asılarak, bunun benzeri olmayan yaş çay yaprakların kabul edilmeyeceği duyurulmuştur. Ayrıca dekar başına günlük 10 kg yaş çay alınmasına yönelik kontenjan sınırlaması uygulamaya konulmuştur. Müstahsilin topladığı çaylar alım yerlerine teslim edilirken, ÇAYKUR eksperleri tarafından detaylı bir şekilde tetkik edilmekte ve yönetmelikte belirtilen yaprak kriterlerine uymayan ve kesici alet izi olan çay yaprakları kabul edilmemiştir. Bu durum sadece yaş çay miktarını düşürmekle kalmamış, hem çay üreticisini mağdur etmiş hem de üretilen kuru çay miktarını da düşürmüştür (Kaptangil, 1994: 183).

Grafik 7. 1980 - 1984 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay (Ton)

Kaynak: ÇAYKUR, 2016: 19.

1980 yılına kadar yaş çay üretiminin sürekli artmasının ardından 1981 yılında keskin bir düşüşle %60,2 azalmış ve 1981 yılında 192.298 ton yaş çay üretimi gerçekleştirilmiştir. Tek geçim kaynağı yaş çay satışı olan üreticinin çayını satamaması onu ekonomik olarak zora sokmuştur. İki buçuk yaprak şeklinde hasat edilmesi beklenen yaş çay yapraklarının üretimindeki azalışın ardından bu uygulamadan vazgeçilmiş ve 1981 yılından sonra yaş çay üretimi yeniden artış göstermiştir. 1983 yılından sonra yaş çay üretiminde belirgin artışın nedeni çayın hasadında makas kullanımının tekrar serbest bırakılmasıdır. Dolayısıyla makas ile hasat edilen yaş çay el ile hasat edilen yaş çaydan daha fazla olmuştur. Buna rağmen 1979 yılının rekoltesi ancak 1984 yılında yeniden yakalanabilmiş (569.058 ton) ve daha sonraki yıllarda dalgalı bir seyir izlese de sürekli artmıştır (ÇAYKUR, 2016: 19). Diğer taraftan, 1980'li yıllar çay üretimi açısından başka bir dönem noktasının yaşanmasına neden olmuştur. 1982 yılında çıkarılan 2929 sayılı kanun ile ÇAYKUR "Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü" adı altında faaliyetlerine devam etmiş ve kamu iktisadi kuruluş kapsamına dahil edilmiştir.

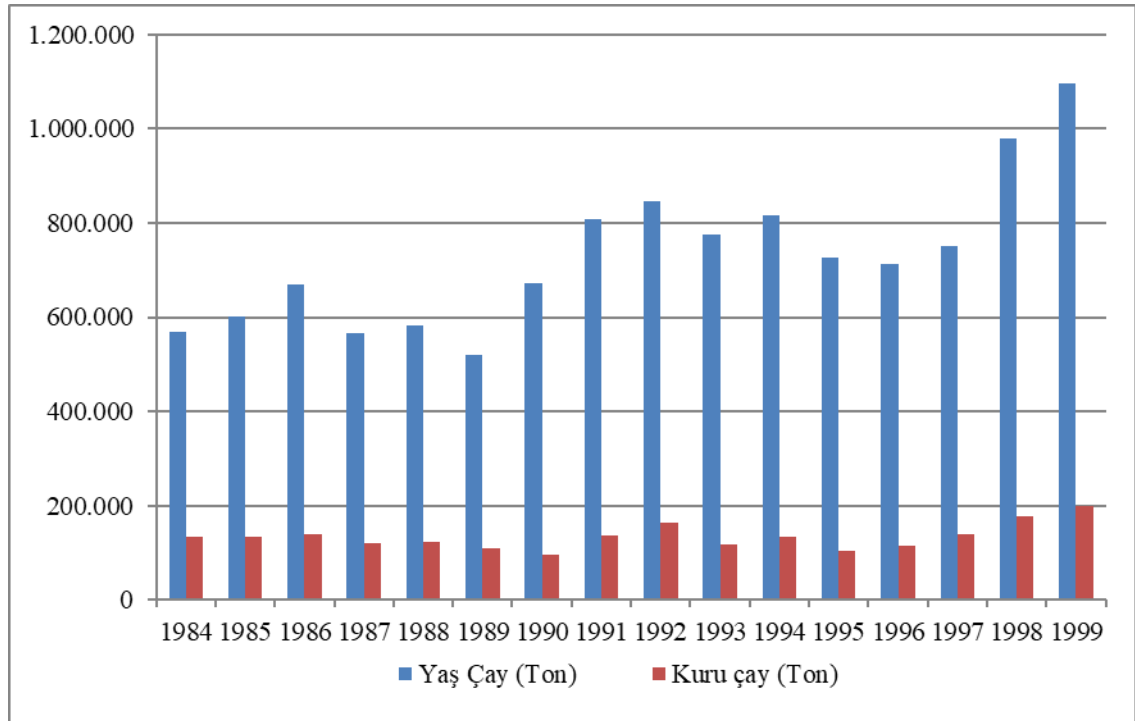
2.2.4. Çay Üretiminde 1984-1999 Dönemi

1984 yılı Türkiye’de çay üretimi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1984 yılında resmi gazetede yayımlanan 3092 sayılı Çay Kanunu ile çayın üretimi, işletilmesi ve satışı serbestleştirilmiş ve özel sektöre izin verilmiştir. Türkiye’de çayın satın alınması ve işlenmesi sadece devlet tekelinde olmaktan çıkmış, özel sektör kademeli olarak adım atmıştır. Başka bir deyişle, yaş çay piyasası 1984’e kadar “Monopson” (tek bir alıcı ve çok sayıda satıcının olduğu piyasa modeli) bir yapıda olup 1984 sonra “Oligopson” (az sayıda alıcı ve çok sayıda satıcının olduğu piyasa modeli) bir yapıya dönüşmüştür (Kalça ve Toksoy, 2007: 4).

Çay sektöründe özelleştirmeye gidilmesi dönemin serbest piyasaya geçiş politikalarından kaynaklanmaktadır. 24 Ocak kararları ile devletin ekonomideki payı küçültülerek özel sektörün desteklenmesi çay piyasasına da yansımıştır. Çay piyasasında devlet tekelinin kaldırılması ile özel sektörün çaydaki pazar payını büyütme ve yine çay sektöründe istihdam olanaklarının artırılması amaçlanmıştır. 1984-1988 yılları arasında özel sektör yatırımcılarına 93 milyar TL yatırım teşvik

belgesi verilmiştir. Bu sayede özel sektör çay işleme fabrikaları kısa sürede artmıştır (Kaptangil, 1994:185).

Özelleştirme kararının ardından 1985 yılında özel sektör çay fabrikaları üreticiden 26 bin ton yaş çay satın alarak çay piyasasına girmiştir. Özel sektör çay firmaları üretimini arttırmak için evsafa uygun yaş çay alım kriterini göz ardı ederek üreticinin topladığı bütün çayı detaylı tetkik yapmadan kabul etmiştir. Buna rağmen özel sektörün ÇAYKUR'un satın aldığı yaş çay oranlarını yakalaması 1995 yılına denk gelmektedir. 1984 yılında özel sektör firmalarının çay üretimindeki payı %4 iken 1990'lı yılların ilk yarısında %39-40 oranına yükselmiştir (Kalça ve Toksoy: 2007: 2). 1995 yılında ÇAYKUR 427 bin ton çay satın almış, özel sektör ise 436 bin ton çay satın almıştır. Fakat sonraki yıllarda çay üreticisi özel sektörün istikrarsız tavırlarına güvenmediği için topladığı çayın büyük bir çoğunluğunu ÇAYKUR'a satmıştır. Bu sebeple özel sektör çay fabrikaları 2004 yılına kadar ÇAYKUR'un satın aldığı yaş çay miktarını yakalayamamıştır.

Grafik 8. 1984 - 1999 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay (Ton)

Kaynak: ÇAYKUR, 2016: 22.

Grafik 8'de 1984 -1999 yılları arasında çay üretim miktarları yer almaktadır. 1984 yılı yaş çay üretimi 569.058 ton, kuru çay üretimi ise 132.561 ton olarak

gerçekleşmiştir. 1994 yılında yaş üretimi 816.467 tona ulaştığı halde 1995-1997 yıllarında bir düşüş görülmektedir. Bu dönemde yaş çay üretiminin az olmasının sebebi 1995 yılında çay tarlalarına yapılan budama işlemidir. 1994 yılında çay tarımından elde edilen verim ve kaliteyi yükseltmek için çay tarlalarının 1/5 inin budanmasına karar verilmiştir. Budanan çay hasat edilemediği için 1995 yılında budama yapan çay üreticilerine ilk defa budama desteği sağlanmıştır (Sav ve Sayın, 2016: 1988). 1995 yılında yaşanan düşüşten sonra istikrarlı bir üretim artışı sağlanarak 1999 yılında 1.095.237 ton yaş çay ve 199.155 ton kuru çay elde edilmiştir.

Diğer taraftan 1990'lı yılların ortasından itibaren özel çay fabrikalarının satın alma politikaları çay üreticilerini zora sokmaya başlamıştır. Özel sektördeki çay firmalarının üreticilere yapmış olduğu ödemelerin vadeleri farklılık göstermiştir. Buna göre, ÇAYKUR üreticiden yıllık ortalama 650 bin ton yaş çay satın alarak ödemelerini izleyen ay içerisinde gerçekleştirirken özel sektör çay firmaları ödemelerini uzun vadelere yaymıştır. Enflasyonun yüksek olduğu bu dönemde özel sektör çay firmaları üreticiden aldığı yaş çayın parasını 8 ay- 18 ay arası bir süreçte ödemiştir. Bu durum çaydan başka geçim kaynağı olmayan üretici açısından ekonomik bir problem haline gelmiştir. Özel sektör firmaları hammaddeyi üreticiye para ödemediği için satın almakta, ardından işleyip piyasaya sürmekte ve nihai ürün olan kuru çayı piyasada satmaktadır. Üreticiye ise vadesi gelince ödeme yapmaktadır. Hatta işlenen kuru çayın fabrika stoklarında kalmaya başlaması ile yaş çay ödemelerinin bir kısmı üreticiye aynı olarak kuru çay verilmesi yolu ile yapılmıştır. Bu durumda bir taraftan çay üreticileri ekonomik olarak zarara uğramış, diğer taraftan ise işlenmiş kuru çay da piyasanın üzerinde bir fiyattan üreticiye satılmıştır (Aksoylu, 2012: 62). Dolayısıyla yaş çay piyasasında devlet tekelinin kaldırılması çay üreticilerinin aleyhinde bir durum oluşmasına neden olmuştur. 1992 yılında seçim dönemine girilmesi ile ÇAYKUR yaşanan mağduriyetleri azaltıcı politikalar uygulamıştır. Öncelikle ÇAYKUR'un uyguladığı kontenjan sınırlaması kaldırılmış, ödemeler ise peşin para ile yapılmaya başlanmıştır. Ardından ÇAYKUR'un fabrikalarına 6 bine yakın işçi alımı yapılarak hem istihdama katılım sağlanmış hem de yaş çayın alım fiyatında iyileştirmeler yapılarak çay üreticisi teşvik edilmiştir. Çay üreticisinin gelir düzeyinin yükselmesi ile çaydan elde edilen gelirin 6 kişilik bir ailenin yıllık masraflarını karşılama oranı % 51.3'ten %66.8'e yükselmiştir (Kaptangil, 1994: 190).

2.2.5. Çay Üretiminde 2000 Yılı ve Sonrası

2000’li yıllar yüksek enflasyonlu bir dönemden yeni çıkmış ve yeni bir ekonomik krizle başlamıştır. 2000 yılında üretilen toplam 758.037 ton yaş çayın 499.098 tonu ÇAYKUR tarafından geri kalanı ise özel sektör çay firmaları tarafından satın alınmıştır. Bu dönemde özel firmaların birçoğu müstahsile ödemenin bir kısmı 1990’lı yıllarda olduğu gibi nakdi olarak değil kuru çay ile aynı olarak yapılmıştır. Özel sektör firmaları ÇAYKUR’un yaş çay satın alma kapasitesini bilmesinden ve çay bitkisinin saklanmaya müsait bir bitki olmamasından ötürü alım fiyatını ÇAYKUR’un belirlediği taban fiyatın altında tutmuştur (Ulusoy ve Yılmaz, 2017: 13). Özel sektör firmalarının gider kalemleri üzerinde değişiklik yapabileceği tek maliyet kalemi hammadde olduğu için yaş çay satın alma fiyatını düşürmektedirler.

Grafik 9. 2000 - 2009 Döneminde Satın alınan Yaş Çay ve Üretilen Kuru Çay (Ton)

Kaynak: ÇAYKUR, 2016: 22 ve Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018.

Grafik 9’da 2000-2009 yılları arasındaki yaş çay ve kuru çay üretim verileri yer almaktadır. 2004 yılında ÇAYKUR’un satın aldığı yaş çay miktarı 586.929 ton iken, özel sektör çay firmalarının satın aldığı yaş çay 521.601 tona ulaşmıştır. Özel sektör çay firmalarının piyasaya girdiği yıl olan 1984 yılında çay sektöründe yaş çay alımının %96’sını ÇAYKUR yaparken 2004 yılında bu oran neredeyse %50’ye kadar inmiş ve özel sektörle başa baş bir noktaya gelmiştir. Yıllar içerisinde özel sektör firmalarının zarar etmesi ve kapanması şüphesiz en çok parasını alamayan üreticiyi mağdur etmiştir.

Burada ortaya çıkan önemli bir soru, bu kadar problem yaşandığı halde çay üreticisinin neden özel sektör firmalarını tercih ettiği. Bunun nedeni yaş çaya kota ve kontenjan uygulamalarının getirmesidir. 1980 yılında uygulamaya konulan kontenjan uygulaması 1990'lı yıllarda üreticinin ekonomik güçlüklerle karşılaşmasından ötürü kaldırılmıştır (Kaptangil, 1994: 189). Fakat 2000 yılında kota uygulaması ile beraber tekrar uygulamaya alınmıştır (Önçirak, 2019: 102). ÇAYKUR, 1970'li yılların ortalarında olduğu gibi kapasitesini aşacak miktarda çay almamak ve alınan çayı imha etmek zorunda kalmamak için yaş çay alımına bir kota getirmiştir. Kota uygulamasına göre 1980 yılından itibaren üreticinin tüm çayını alacağını taahhüt eden ÇAYKUR üreticinin ürettiği yaş çayı dekar başına belli bir kota üzerinden alım yapılmasıdır. ÇAYKUR'un getirdiği kota sistemi ile çay üreticisi topladığı çayın ortalama olarak ancak %50'sini ÇAYKUR'a satabilmektedir. Dolayısıyla çay üreticisi elinde kalan çayı özel sektör firmalarına satmaya mecbur bırakılmıştır. Özel firmaların uyguladıkları çay alım fiyatları ise ÇAYKUR'un belirlediği fiyata göre %25-30 daha az olmaktadır. Bu durum çay üreticisini ekonomik açıdan mağdur etmektedir (Kalça ve Toksoy, 2007: 7).

2002 yılında özel sektör çay işletmesi sayısı 151, ÇAYKUR fabrikalarının sayısı 44'tür ve bu fabrikalar çay tarımının yapıldığı iller olan Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun'un çeşitli ilçelerinde faaliyet göstermektedir. Çay tarım alanlarının ve yaş çay yaprağı üretiminin artması, çay işleme fabrikalarının sayısının da giderek artmasını zorunlu kılmıştır. 2021 itibariyle Rize'de 34, Trabzon'da 8, Artvin'de 4 ve Giresun'da 1 adet faaliyette olan toplam 47 adet ÇAYKUR fabrikası ve 160 adet özel sektör çay fabrikası olmak üzere toplam 207 çay fabrikasında çay üretimi yapılmaktadır. Özel sektör fabrikalarının 119'u Rize'de, 26'sı Trabzon'da, 12'si Giresun'da ve 3'ü ise Artvin'de bulunmaktadır (Rize Ticaret Borsası, 2022, 2). 2020 yılında ÇAYKUR fabrikalarının yaş çay işleme kapasitesi ise 9.340 ton/gün olarak, özel sektör fabrikalarının toplam 10.000 ton/gün olarak açıklamıştır. Toplamda ise 19.340 ton yaş çay işlenebilmektedir (ÇAYKUR, 2019:2). ÇAYKUR ve özel sektör firmaları arasındaki yüksek rekabete rağmen 2017 yılında ÇAYKUR % 23,5 azalma ile özel sektör firmalarının gerisine düşmüştür. 2017 yılında özel sektör 747bin ton (%59) yaş çay olarak, 525bin ton (%41) yaş çay alan ÇAYKUR'u geride bırakmıştır. (ÇAYKUR, 2019: 7). Bu düşüş kota ve kontenjan uygulamalarının sonucu niteliğinde görülmektedir.

Tablo 5. Türkiye’de 2001-2021 Yılları Arasında Çay Üretimi

Yıllar	Çaylık (Dekar)	Üretici (Kişi)	Yaş Çay Üretim (Bin Ton)
2001	766.533	204.112	816
2002	766.442	203.028	791
2003	766.392	203.318	874
2004	766.317	202.431	1.108
2005	766.243	202.698	1.182
2006	766.136	203.701	1.121
2007	765.808	203.901	1.145
2008	758.257	199.031	1.100
2009	758.513	200.798	1.103
2010	758.641	198.028	1.305
2011	758.841	200.850	1.233
2012	759.025	202.250	1.149
2013	759.125	203.230	1.176
2014	759.147	206.300	1.264
2015	762.413	205.450	1.328
2016	829.505	208.731	1.296
2017	834.810	214.161	1.271
2018	781.334	197.169	1.480
2019	848.706	199.645	1.450
2020	786.813	200.845	1.445
2021	788.998	203.381	1.445

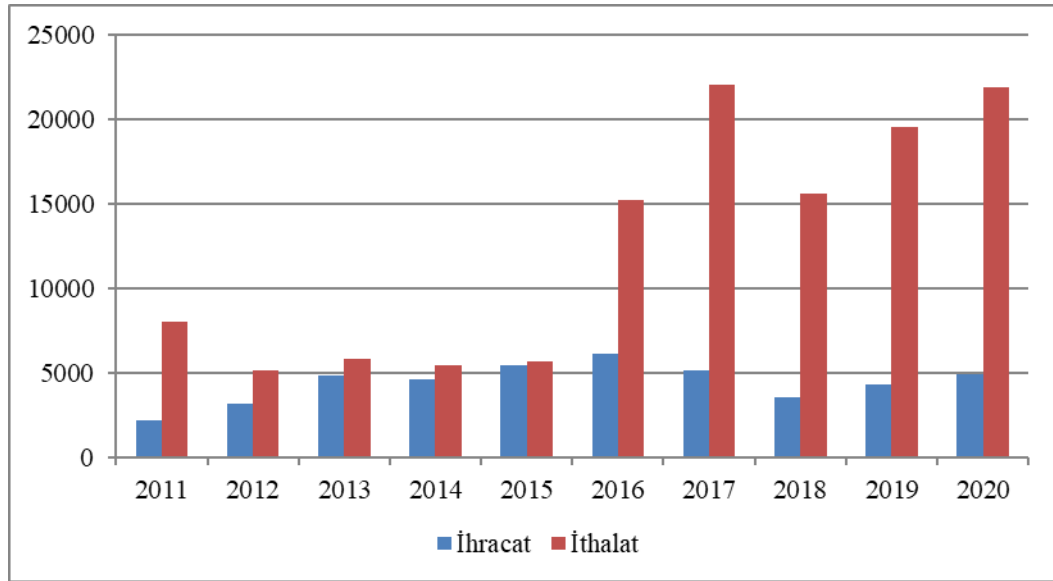
Kaynak: Yazar tarafından yıllık ÇAYKUR faaliyet raporları ve Rize Ticaret Borsası raporlarından derlenmiştir.

Tablo 5’te 2001-2021 yılları arasında, çay arazileri, üretici sayısı ve çay üretim verileri yer almaktadır. Çaylık alanlarda çok uzun bir süre belirgin bir değişim olmamış, 2016 yılında yeni çaylıklar için ruhsat verilmesi ile çay ekim alanlarında artış olmuştur. Çay üreticisi sayısı yirmi yıllık süreçte dalgalı bir seyir izlemiştir. Çaylık alanların artışı ile birlikte üretici sayısında da yükseliş görülmektedir. 2021 yılında 203.381 kayıtlı çay karnesi (çay üreticisinin sahip olduğu çaylığı gösteren cüzdan) bulunmaktadır. Fakat bir çay üreticisi aynı zamanda birden fazla çay karnesi sahibi olabilmektedir. 3.507 kişinin birden fazla, 196.138 kişinin ise bir tane kayıtlı çay karnesi bulunmaktadır (Çaykur, 2019:8). Yaş çay üretimine bakıldığında ise yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşadığı görülmektedir. 2001 yılında 816 bin ton olan yaş çay üretimi 2021 yılında ise % 77 artış

ile 1.445 bin tona yükselmiştir. Rekoltenin her yıl farklı olması o yılki çayın toplanma şekline, kalitesine ve mevsimlik hava şartlarına bağlı olarak değişmektedir.

2.3. Çay İhracatı ve İthalatı

Türkiye, sahip olduğu coğrafi yapı ve iklim koşulları nedeniyle Dünya çay üretiminde öne çıkan ülkeler arasında yer almaktadır. FAO (2022) verilerine göre, Türkiye 83.451 hektar alan ile Dünya’da en fazla çaylık araziye sahip sekizinci ülkedir. Aynı zamanda Dünya kuru çay üretiminin %3,63’ü kadarı Türkiye tarafından karşılanmaktadır. Türkiye 255.183 ton üretim miktarı ile Dünya kuru çay üretimi yapan ilk beş ülke arasında yer almaktadır. Buna karşın Türkiye Dünya çay ihracatında 31. sırada olup, dünya çay ihracatının % 1.9 kadarı Türkiye’den karşılanmaktadır.

Grafik 10. Türkiye Çay İhracatı ve İthalatı

Kaynak: FAOSTAT, 2022b.

Grafik 10’da Türkiye’nin çay ihracatı ve ithalatı gösterilmektedir. Buna göre on yıllık periyotta çay ihracatı dalgalı bir seyir izlemiştir. 2011 yılında üretilen 221.600 ton çayın 2.242 tonu ihraç edilmiştir. Geri kalan 219.358 ton iç piyasada tüketilmektedir. 2020 yılına gelindiğinde ise 255.183 tondan 4.918 ton çay ihraç edilmiştir. 2011 yılında üretilen çayın %1.01’i dış ülkelere ihraç edilmiştir, 2020 yılında bu oran %1,92’ye yükselmiştir. Türkiye ürettiği çayın büyük bir çoğunluğunu iç piyasasında tüketen üretici ülkelerden biridir.

Çay ithalatına bakıldığında ise ihracat verilerinden farklı olarak 2016 yılından itibaren keskin bir artış olduğu görülmektedir. 2011 yılında 8.066 ton çay ithal edilirken 2020 yılında 21.876 ton ithal edilmiştir. Bu artışın sebebi düşen çay kalitesine bağlı olarak farklı çay arayışlarına girilmesi ve çaydan alınan gümrük vergisinin düşürülmesidir. Buna rağmen 2020 yılında dünya çay ithalat sıralamasında Türkiye 24.sırada yer almaktadır (FAOSTAT, 2022). Türkiye’de çay üretiminin yapıldığı iller arasında en çok çay ithalatının yapıldığı il çay üretiminin merkezi olan Rize’dir. Çay İhtisas Gümrüğü’nün verilerine göre (2019: 17), Rize’de 2019 yılında 17 bin 260 ton kuru çay ithalatı yapılmıştır.

Tablo 6. Türkiye’nin En Çok Kuru Çay İhracatı Yaptığı Ülkeler (Kg)

Ülkeler	2016	2017	2018	2019	2020
Belçika	2.144.398	2.012.111	693.715	1.554.026	1.672.120
Gürcistan	436.723	651.177	1.097.034	650.49	1.081.960
Almanya	822.884	983.416	286.535	373.233	491.800
ABD	204.742	141.786	212.856	216.584	245.900
KKTC	184.190	328.311	266.378	297.757	196.720

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı 2020 ve 2021 Çay raporlarından derlenmiştir.

Tablo 6’da Türkiye’nin kuru çay ihracatı yaptığı ilk beş ülke görülmektedir. Son beş yılda en fazla kuru çay ihracatı yıllık ortalama 1.615.274 kg ile Belçika’ya yapılmıştır. Buna göre 2020 yılında toplam ihracatın %30’dan fazlası Belçika’ya yapılmaktadır. Türkiye’nin en fazla kuru çay ihracatı yaptığı diğer dört ülke sırasıyla Gürcistan, Almanya, ABD ve KKTC’dir.

Türkiye Dünya’da en fazla çay üreten beşinci ülke olmasına karşın, üretmiş olduğu bu çayların büyük bir kısmını iç piyasada tüketmektedir. Dolayısıyla Türkiye’nin çay ihracatı diğer çay üreticisi ülkelerle kıyaslandığında nispeten sınırlı kalmaktadır. FAO 2022 verilerine göre, Dünya’da 2011-2020 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte yıllık ortalama 5.867.013 ton çay üretimi gerçekleştirilmiştir. Fakat küresel çay üretiminin 3/4’ü iç piyasalarda tüketilmiştir. 2020 yılında küresel çay tüketimi 6.300.800 kilograma ulaşmıştır. Tüketimdeki artış, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ekonomilerde görülmektedir. Küresel çay tüketimi 2010-2020 döneminde %3,5 oranında artış göstermiştir. Türkiye, Dünya’da kişi başına en fazla çay tüketen ülkedir. 2020 yılında Türkiye’de kişi başına düşen çay tüketimi yıllık 3,16 kg olup günlük çay tüketimi 3-4 bardaktır. Aynı zamanda Hindistan’dan sonra Dünya’da en

fazla siyah çay tüketen ikinci ülkedir. Türkiye'nin 2030 yılında siyah çay tüketiminin 400.000 tonun üzerine çıkacağı beklenmektedir (FAO, 2022a:6).

Türkiye'de kişi başına düşen çay tüketimi 1970'lere kadar 1 kg. altında seyretmiştir. Çayın iç tüketimdeki artışı özel sektör firmalarının çay piyasasına girmesi ile doğru orantılıdır. 1984 yılından itibaren çay hasat yönteminin yeniden değiştirilmesi ile yaş çay rekoltesi artmıştır. Özel sektör firmaları evsafa uygun (nitelikli) çay toplama kuralını dikkate almadan çay üreticisinin sattığı tüm çayı kontrolsüzce almıştır. Bu şekilde mubayaa edilen çaylar rekolteyi arttırmasının yanı sıra kuru çayın kalitesini düşürmüştür. Tek gelir kaynağı kuru çay satışı olan özel sektör firmaları artan stoklarını eritmek için çay üreticisine yapacağı yaş çay ödemesinin bir kısmını (bu oran çoğunlukla 1/3 olmuştur) işlenmiş ve paketlenmiş kuru çay olarak yapmıştır (Kaptangil, 1994: 191). Pazarlama veya satış olanağı bulunmayan ve o dönemde kahvaltıda bile yaygın bir çay içim kültürü olmayan çay üreticisi, kendisine verilen kuru çayı tüketmek adına günlük çay tüketimini arttırmıştır. Özel sektörün çay piyasasına girmesinden önce bir hanede ayda 1 kg. bile çay tüketilmezken özel sektörün çay piyasasına girmesi ile çay tüketiminde artış yaşanmıştır.

Diğer taraftan üretilen çaylar, ithal edilen çaylar ve kaçak çaylar da dâhil olmak üzere hepsi toplandığında Türkiye'nin çay tüketiminde ciddi bir artış görülmektedir. Türkiye'ye resmi çay ithalatının yanı sıra sınır ticareti, yolcu beraberinde zati eşya muafiyeti kapsamında, dahilde işleme rejimi çerçevesinde ve kaçak yollarla olmak üzere kayıt dışı yollardan çay girişi olmaktadır. Türkiye'ye yurt dışından gelen İran ve Seylan menşeli çaylar Doğu sınır kapılarından, kaçak çaylar illegal yoldan girmektedir Trabzon Ticaret Borsası (2022). Türkiye'ye yasa dışı yolla giren kaçak çay miktarı tahmini olarak yıllık 40-50 bin ton civarındadır (Rize Ticaret Borsası, 2012; Ulusal Çay Konseyi, 2014). Türkiye'de kişi başına düşen çay tüketiminin kaçak çaylarla birlikte 4 kiloya ulaştığı tahmin edilmektedir (IISD, 2019: 1). Cengiz ve Okan (2021: 84) Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan 452 kişi ile yapmış olduğu anket çalışmasında kaçak çay tüketiminde en önemli faktörlerin damak tadı ve aileden gelme bir alışkanlık olduğunu ve bu çayın satın alınmasında ambalaj ve kalitenin en önemli faktörler olduğu tespit etmiştir. Türk çayının bilinen en önemli özelliğinin sıcak olarak tüketilmesidir. Fakat son yıllarda soğuk çay tüketimi de artış göstermektedir. Türkiye'nin ilk olarak 90'lı yılların başında soğuk çay ile tanışması sonucunda, zaman içinde soğuk çay

tüketimi de artış göstermiştir. Soğuk çay tüketimi çayın katma değer yaratması açısından faydalı sonuçlar vermektedir. Çay-Kur, Didi markasıyla, 2021 yılında 272.363 bin TL soğuk çay satışı gerçekleştirmiştir. Soğuk çay üretimine geçilmesi de çay tüketimini artmasına neden olmuştur (ÇAYKUR, 2022: 15).

Diğer taraftan, Dünya’da çay üretimi yapan ülkelerin önemli bir kısmı ürettikleri çayı dış piyasada pazarlayabilmektedirler. Türkiye’nin ihracatın nispeten daha geri planda olmasının nedenleri arasında üretilen çayın kalitesinin daha düşük ve maliyetinin daha yüksek olmasıdır (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2019: 30). Diğer çay üreticisi ülkelerde on iki ay boyunca üretimin devam etmesi nedeniyle üretim maliyetleri ve işçilik giderleri daha düşüktür. Bu durum uluslararası rekabette Türk çaylarının rekabet gücünü düşürmekte ve ihracatının üst sıralara çıkmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca kaliteli çay üretilmemesi dünya pazarlarında Türk çayının alıcı bulamamasına ve ihracatın düşük kalmasına neden olmaktadır. Ana gelir kaynağı çay olan üreticilerin yüksek enflasyon karşısında alım gücünde ciddi kayıplar yaşamaması, çaylık alanların yıllık bakım masraflarının gerektiği gibi yapılmasına engel olmuştur. Çay üreticisi hasat mevsimi geldiğinde kaliteden ödün vermeden körpe ve sağlıklı yaprakları her hafta ya da on günde bir el ile toplamak yerine çay makasıyla daha az itinalı toplamaktadır. Öyle ki, hasat edilen çayın içine dal parçası, sert ve kartlaşmış yapraklar da karışabilmektedir. Bu durum dış piyasa ile rekabet edilmesinin önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır. Ayrıca üreticinin yaşadığı ekonomik kayıp, üreticinin çay bahçelerinin bir kısmını sökerek yerine başka bir tarım ürünü ekmesine veya tarım dışı alanlarda çalışmaya başlamasına neden olmaktadır (Zihnioğlu, 1998: 147). Diğer taraftan, Türkiye’de çay ithalatının artmaya devam etmesi Türkiye’de üretilen yerli çayın talebini düşürmektedir. Türk çayının ihracatına yönelik politikaların geliştirilmemesi bölge ekonomisi için bir sorun haline gelecektir (IISD, 2019: 1). Bunun için Türkiye’deki organik çay tarımı için elverişli bir konumdadır ve dünya çay piyasasında durumunu yükseltme potansiyeline sahiptir. Tarım ve Orman Bakanlığının Türkiye’deki tüm çayları organik çaya dönüştürme çalışması devam etmektedir. Bu çalışma kapsamında çay ihracatının dünya piyasasında daha çok yükselmesi öngörülmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020: 10). Ayrıca Türkiye çayı dünyada kimyasal madde içermeyen, zirai ilaçlama yapılmayan ve kış mevsiminde kara karşı dayanıklı olan tek çay türüdür. Çayın kara dayanıklı olması bitki üzerinde böcek ve

akar oluşmasını engellemekte ve dolayısıyla zirai ilaçlamaya gerek duyulmamaktadır (Zihnioğlu, 1998: 125). Bu durum sağlıklı tarım kapsamı altında ihracatta Türk çaylarının cazibesini arttıracak bir özelliktir.

Tablo 7. Türkiye'nin En Çok Kuru Çay İthalatı Yaptığı Ülkeler (Kg)

Ülkeler	2016	2017	2018	2019	2020
Sri Lanka	11.462.445	16.570.607	11.138.908	15.512.794	16.844.520
Kenya	1.917.343	2.147.357	1.946.397	1.474.575	1.968.840
Hindistan	476.56	1.156.488	1.298.873	799.358	1.750.080
İran	107.080	393.785	247.668	305.136	87.504
Vietnam	109.265	549.823	279.923	259.437	437.520

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020.

Tablo 7'de Türkiye'nin kuru çay ithalatını yaptığı ilk beş ülke yer almaktadır. Türkiye'nin en çok çay ithal ettiği ülke Sri Lanka olmuştur. Son beş yılda yıllık ortalama 14.305.855 kg kuru çay Sri Lanka'dan ithal edilmiştir. Sri Lanka (Seylan) çayına olan talep belirgin bir şekilde diğer ithalatçı ülkelerden fazladır. 2020 yılında toplam çay ithalatı 21.876 tona ulaşarak 2019' göre % 18,6 artış göstermiştir. 2020 yılında ithal edilen çayların %77'si Sri Lanka'dan ithal edilmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021). Çay ithalatındaki belirgin artışın nedenleri arasında tüketicinin farklı çay tatlarına yönelmesi, ithal edilen çayların Türk çayına göre daha ucuz olması yer almaktadır.

2.4. Çay Üretiminde Verimlilik ve Kalite

Çay bitkisi uzun ömürlü tarım ürünleri arasında yer aldığı için her yıl ekilip dikilen bir bitki değildir. Bu sebeple bitki ekildikten sonra ömrünü doldurana kadar hasat yapılabilir. Çay ekolojik olarak 100 yıl yaşayabilmektedir. Fakat ekonomik ömrü 50-60 yıl olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla çay bitkisinin verimliliğinin sürdürülebilir olması önem taşımaktadır. Çay verimliliği, çayın yaşı, tohumun niteliği, üretim tekniğinin, gübreleme, budama ve hasat yöntemine kadar birçok unsurdan etkilenmektedir. Üretim tekniği açısından Türkiye çaylarında klonal seleksiyon yöntemi kullanılmaktadır. Klonal seleksiyon yöntemi, farklı çay tohumları karıştırılarak elde edilen melez tohumlardan çay bahçelerinin oluşturulmasıdır. Bu melez tohumlar Çin ve Hindistan çayları gibi uzun yapraklı bitkiler üretmese de verimli ve kaliteli bir çay fidanı oluşturmaktadır (Erke, 2019: 18). Verimlilik açısından diğer önemli noktalar gübreleme ve budamadır. Sağlıklı bir hasat yapabilmek için çay bitkisine yılda iki kez

gübreleme yapılması gerekir. Türkiye çaylarında gübre olarak uzun yıllar kimyasal gübre sınıfında yer alan amonyum sülfat gübresi kullanılmıştır. Amonyum sülfat gübresinin çay üreticisi tarafından kontrolsüz kullanımı toprağın PH seviyesini etkilemektedir. Sağlıklı bir çay bitkisinin yetişebilmesi için toprağın PH alt sınırı 4,5 olmalıdır. Fakat amonyum sülfat gübresi bu oranı daha da azaltmaktadır. PH oranının azalması çay bitkisinin ana beslenme kaynaklarından biri olan kılcal köklerin çürümesi ile sonuçlanmaktadır. Kılcal köklerin çürümesi bitkinin beslenme azaltmakta ve bu durum her sürgünden alınan rekolteyi düşürmektedir. Dolayısıyla amonyum sülfat gübresinin kullanımı hem çay bitkisinin verimini düşürmekte hem de kalitesini olumsuz etkilemektedir. Çay bitkisi için Doğu Karadeniz'in bol yağış alan topraklarında mevcut olan potasyuma ek olarak, kullanılacak gübrelerin azot ve çinko oranları yüksek olmalıdır. Yapılan toprak analizlerine bağlı olarak kullanılan gübrenin değiştirilmesi veya gübre kullanılmadan çay üretimine devam edilmesine yönelik çalışmalar sürdürülmektedir (Kacar, 2010: 99). 2017 yılı itibariyle 25-5-10 NPK (Azot Fosfor Potasyum) kompoze gübre kullanılmaktadır. Kompoze gübre, potasyum, azot veya fosfordan en az iki bitki besin maddesini içeren bir karışımdır. Özellikle patates, çim ve çay için kullanımı önerilmektedir (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2019: 40).

Budama ise çayın uzun ömürlü bir bitki olmasından ötürü bitkinin verimini ve kalitesini korumak için yapılır. Budama yapıldıktan sonra gelen sürgün güçlü ve genç olmaktadır. Budanmış çaylar evsafa uygun (nitelikli) kabul edilir ve kalitesi yüksektir (Çelebioğlu, 1969: 27). Belirli periyotlarda çay karnesinden belirtilen dekara bağlı olarak 1/10 budama işlemi gerçekleştirilir. Budama işlemi 3 yaşını doldurmuş çay bitkilerine Kasım– Aralık aylarında veya Mart-Nisan aylarında yapılır. Bitkinin yerden 20cm yukarısı budama makası ile kesilir (Çay-Mer, 2017: 16). Budanmış bir çay o yıl sürgün veremez ve bu sebeple çay üreticisi budama desteği alır. Budama yapılmasının en önemli nedeni verimlilik ve kalite olmasının yanı sıra elle hasadı kolaylaştırmak ve bitki üzerinde uygun bir toplama tablası oluşturmak da amaçlanmaktadır. Budamanın yapılmadığı veya geciktirildiği bir durumda bitkinin hasadının yapılacağı tabla yükselir, hasat etmek zorlaşır ve bir sonraki sürgün oluşumu da azalır. Dolayısıyla budamanın düzenli olarak gerçekleştirilmemesi çayın sürdürülebilir bir tarım ürünü olmasında da etkilidir (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2020: 4).

Çay hasadının elle ya da makasla yapılması verimliliği etkileyen en önemli faktör olarak kabul edilmektedir. Bitkinin en üstünde yer alan taze filizlerin toplanması ile bitki hasat edilmektedir. Hangi yaprakların daha körpe ve genç olduğunun ayırt edilmesi açısından hasadın makas gibi kesici bir alet kullanılmadan el ile yapılması çayın verimini ve kalitesini arttırmaktadır. El ile hasadın yanı sıra, hasat sonrasında bir sonraki hasat için bitkinin ihtiyaç duyacağı sayıda olgun yaprağın bırakılmasına da dikkat edilmelidir (Kacar, 2010: 69). Makine ile ya da makas ile yapılan hasatlarda kesilen sürgünlerin arasında uyum bulunmamaktadır. Öyle ki bir sonraki sürgün için uygun ocaklar bırakılmadığı takdirde mahsul miktarında ve kalitesinde bir düşüş görülmektedir (Çelebioğlu, 1969: 37).

Türkiye çayının kalitesi, makas ile hasat edilmesi ve hasat edilen çayların çay alım yerlerine taşınma esnasında yaşanan sorunlardan ötürü daha düşüktür. Çay hasat işlemini çay üreticisinin kendisi dışında mevsimlik bir işçinin yapması çayın özensiz bir şekilde toplanmasına neden olmaktadır. Özellikle Gürcü işçiler kilogram başına ücret aldıkları için birim alanda daha hızlı ve daha çok çay toplamakta ve bu nedenle çaya istenmeyen maddeler karışmaktadır. 2020 yılında Gürcü işçilerin Covid-19 salgınından ötürü gelememesi nedeni ile çay hasadı yerli mevsimlik işçiler, Afrikalı, Afgan işçiler veya çay üreticilerinin kendileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın alan araştırması kısmında yer verilen çay eksperleri, 2020 yılında satın alınan yaş çayın önceki yıllara göre daha kaliteli yapraklardan oluştuğunu ve satılmak üzere getirilen yaş çay yapraklarında daha az yabancı madde olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra, toplanma işlemi tamamlandıktan sonra yaş çay yaprakları alım yerlerinin fiziki şartlarının elverişsiz olması nedeni ile çay yaprakları sıkışmakta, yeterince hava alamamakta ve alım yerlerinde uzun bir süre beklemektedir. Dolayısıyla beklemiş ve ezilmiş yaş çay yaprağının işleme tesisinde geç işlem görmesi kuru çayın kalitesini olumsuz etkilemektedir (Çay-Mer, 2017: 20).

Ekili alan ve yıllık çay üretim miktarlarının aksine çaydan alınan verimlilikte Türkiye dünyada birinci sırada bulunmaktadır. Üretilen toplam kuru çayın toplam ekili çay arazisine bölünmesi ile ilgili yılın verimliliği hesaplanmaktadır (FAO, 2017: 28). 2020 yılında Dünya’da çay verimliliğinin en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla, Türkiye (1 hektar çay arazisinden elde edilen verim 30.579 kg/hek), Çin (8.867 kg/hek), Hindistan (22.622 kg/hek), Kenya (21.140 kg/hek) ve Sri Lanka (10.521 kg/hek)’dir FAO (2022).

Türkiye'nin birim alanda en az ekili çay arazisine ve yıllık yaş çay üretim miktarına sahip olmasına rağmen dünyadaki en yüksek verime sahip olmasının nedeni yine birim alandan toplanan çayın yüksek olmasıdır. Bunun nedeni ise çay hasadı makas ile yapıldığı için daha çok çay toplanmaktadır. Fakat bu durum Türkiye çayının kalitesini yükseltmemektedir.

Verimlilik ve kalitenin yükseltilmesinde son yıllarda ortaya çıkan bir diğer problem çay tarlalarının ıslah edilmesi gündemi olmuştur. Türkiye'deki Çay tarlalarının %30'u 50 yaşın üzerinde, ekonomik verim yaşını tamamlamış çaylıklardan oluşmaktadır. Ekonomik ömrünü doldurmuş çay tarlalarının devlet kontrolü ile sökülerek yerine yeni çay fidelerinin ekilmesi durumunda, Türkiye'nin çay tarlalarından daha fazla ürün elde edilecek ve dünya çay piyasası ile rekabet edebilir konuma gelmesine yönelik çalışmalar sürdürülmektedir (Usta, 2004: 15).

2.5. Türkiye'de Çayın Üretim Maliyeti

Türkiye'de yaş çayın üretim maliyeti çay bahçesinin yapılmasından çayın toplanıp satılmasına kadar geçen süreçte belirlenen maliyet kalemlerinin hesaplanması ile oluşur. Çay üreticisi açısından yaş çay toplama aşamasına gelinceye kadarki süreçte çay bitkisine yapılan bütün masraflar sabit maliyetler kalemine girmektedir. Çay toplanmaya başladıktan sonra oluşacak maliyetler ise değişken maliyetlerdir (Yücer vd, 2006:149). Çay bitkisel ve ekonomik ömrü uzun bir tarım ürünü olması sebebiyle çay ekilecek arazinin oluşturulması, tohum ve dikim masrafları bir kereye mahsus olmaktadır. Gübre, budama, temizleme ve işçilik ise her yıl yapılan masraflardır.

Tablo 8. Çay Tarlasının Sabit Maliyetleri (TL)

Maliyet Kalemleri	2020	
	Birim fiyatı	Toplam fiyat
Arazi Açma (Saat)	250	2.000
Çay Tohumu (Kg)	5	2.750
Tohum Ekilmesi (İşçi/gün)	150	150
Bakım/ Temizlik (işçi/ gün)	150	300
İşçilerin Üç Seferlik Yol Masrafları	5,5	16,5
İşçilerin Üç Seferlik Yemek Masrafları	30	90
Toplam Gider		5.306,5

Kaynak: 2020 yılı alan araştırması sonuçlarından derlenmiştir.

Tablo 8'de bir dönüm çay arazisi açma ve dikim maliyetleri verilmiştir. Sıfırdan bir çay arazisi oluşturabilmek için ilk olarak Ekskavatör adı verilen ve toprak işlerinde kullanılan iş makinesi ile kazı yapılması gerekir. Kazıma işleminin süresi, açılacak çay

tarlasının büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. 2020 yılında alan çalışmasının yapıldığı yörede Ekskavatör'ün saatlik kira ücreti 250-300TL arası değişmektedir. 6 saatlik bir çalışma ile istenilen boyutlarda çay arazisi açıldıktan sonra tohum işleme başlanır. Yörede bir kilogram çay tohumu 5TL'den işlem görürken bir dönüm çay arazisi için ortalama 550 kg çay tohumu gerekmektedir. Çay tohumunun ekim işlemini çay üreticisi kendisi yapmayacaksa yevmiyeli işçi tutarak yapabilir. Çay tohumu ekimi ve daha sonra tarlanın bakım işlemleri için kararlaştırılan yevmiye ücreti ise 150 TL'dir. Çay ekiminin ve ardından belirli periyotlarda yapılan bakım işleminin kış döneminde yapılması ve bu dönemde yevmiyeli işçiye rağbet olmaması nedeniyle yevmiye ücreti çay hasat ücretinden daha düşük olmaktadır. İşçinin yevmiyesi haricinden yol ve yemek masrafları da çay üreticisi tarafından karşılanmaktadır. Yeni ekilen çay bitkisinin hasada hazır hale gelmesi ortalama 5 yıl sürmektedir. Bu süreçte de bitkinin düzenli bakımının titizlikle yapılması gerekmektedir. Bu nedenle bir işçi bir dönüm çay arazinin temizliğini ortalama 2 günde bitirebilmektedir. Ortalama ekonomik ömrü 60 sene olan çay bitkisi hasada hazır hale geldikten sonra hesaplanacak maliyetler sadece işçilik ve bitkinin yıllık bakım maliyetleri olmaktadır.

Tablo 9. ÇAYKUR'a Satılan Yaş Çayın Toplam Gelir ve Maliyeti (TL)

Maliyet Kalemleri	2019		2020		2021	
	Birim Fiyat	Toplam Fiyat	Birim Fiyat	Toplam Fiyat	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
Gübre (200kg)	2,17	434	2,5	500	2,7	540
Temizleme Bedeli + 1 Öğün Yemek Masrafı		200 + 50		250+50		300+50
İşçilik Maliyeti (1 Ton Çayı Ortalama 4 Kişi Toplar) + Yemek Masrafı (İki Öğün)	200	800+ 200	250	1000+200	300	1200+200
İşçilerin Yol Masrafları	5	40	5,5	44	6	48
1 Ton Çayın Taşınması		200		250		300
Toplam (Gider)		1.924		2.294		2.643
1 Ton Yaş Çay Geliri	3,03	3.030	3,4	3.400	4,0	4.000

Kaynak: 2020 ve 2021 Yılları Alan araştırması sonucundan derlenmiştir.

Türkiye'deki çay üreticilerinin %70'i 0-5 dekar arasında bir araziye sahiptir (ÇAYKUR, 2020:8). 5 dekarlık bir çay arazisinden bir sürgün döneminde ortalama 4-5 ton arası yaş çay elde edilmektedir. Yıllık olarak ise 12-14 tonu bulmaktadır.

Tablo 9'da bir çay üreticisinin bir sürgün dönemi içerisinde çaya yaptığı harcamalar ve topladığı tüm çayı ÇAYKUR'a satması ve sürgün sonunda elde edeceği gelir gösterilmektedir. Maliyet kalemleri içerisinde bulunan gübreleme yılda iki kere

yapıldığı için gübre fiyatı yıllık olarak hesaplanmıştır. İşçilik maliyetleri ise günlük maliyetlerdir. Çay budama makası, yağmurluk ve çizme gibi ufak kalemler bu hesaba dâhil edilmemiştir. Tablo 9'a göre 1 ton çay hasat eden bir çay üreticisi 2021 yılında bir sürgün döneminde 4.000 kazanabilir fakat bunun 2.643 TL'si gider kalemidir. İşçilik maliyetleri çıkarıldığında Sadece gübre ve arabası olmayanlar için taşıma maliyeti kalmaktadır. Bir yıl içerisinde üç sürgün dönemi olduğuna göre gübre hariç tüm maliyet giderleri üç ile çarpılır. Bir çay tarlasında kaç işçinin çalışacağı ise tarlanın büyüklüğüne bağlıdır. 1 ton yaş çay toplanan bir tarlayı 4 işçi bir günde hasat edebilir. Çay üreticisinin yıllık gideri ve geliri bu şekilde hesaplanabilir. ÇAYKUR'un kota ve kontenjan uygulamaları sebebiyle birçok çay üreticisi elindeki yaş çayın tamamını ÇAYKUR'a satamamaktadır. Fakat ÇAYKUR'un ödeme periyodu düzenlidir. ÇAYKUR üreticiden satın aldığı yaş çayın ödemesini izleyen ayın içinde üreticiye ödemektedir.

Tablo 10. Özel Sektördeki Firmalar Satılan Yaş Çayın Toplam Gelir ve Maliyeti (TL)

Giderler	2019		2020		2021	
	Birim Fiyat	Toplam Fiyat	Birim Fiyat	Toplam Fiyat	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
Gübre (200kg)	2,17	434	2,5	500	2,7	540
Temizleme Bedeli + 1 Öğün Yemek Masrafı		200 + 50		250+50		300+50
İşçilik Maliyeti (1 Ton Çayı Ortalama 4 Kişi Toplar) + Yemek Masrafı (İki Öğün)	200	800+ 200	250	1000+200	300	1200+200
İşçilerin Yol Masrafları	5	40	5,5	44	6	48
1 Ton Çayın Taşınması		200		250		300
Toplam (Gider)		1.924		2.294		2.643
1 Ton Yaş Çay Geliri	2,7	2.700	2,8	2.800	3,4	3.400

Kaynak: 2020 Yılı Alan araştırması sonucundan derlenmiştir.

Tablo 10'da Bir sürgün dönemi içinde bir ton yaş çayı olan bir üreticisinin maliyet giderleri ve çayının tamamını özel sektör çay firmalarına satması ve sürgün sonunda (1 ay sonra) kendisine ödeme yapılması durumunda yaş çayın satış fiyatı ve elde edilen toplam gelir gösterilmektedir. Özel sektör firmaları ÇAYKUR'un o yıl belirlediği yaş çay taban fiyatına göre vadeli olarak kendi fiyatlandırmasını yapmaktadır. Özel çay firmalarının vadeleri, haftalık ödeme, sürgün sonunda ödeme, bir ay sonra ödeme ve bir yıl sonra ödeme gibi seçeneklerden oluşmakta ve çay üreticisi bu

ödeme şekillerinden birini seçmektedir. Bu konuda üreticinin bilgilendirilmesi ise çay üreticisinin cep telefonuna haftalık ya da günlük olarak gönderilen mesajlarla yapılmaktadır.

İşçilik maliyetlerinde yevmiye ücreti yıldan yıla farklılık gösterse de maliyet giderleri değişmemektedir. 2019 yılı için çay toplama yevmiyesi 200 TL iken 2021 yılında 300TL olmuştur. Yemek ve yol masrafları maliyet kalemleri içinde sabit tutulmuştur. Çay tarımı yapılan hemen hemen her yerde yevmiyeli çalışan işçilerin yol ve yemek masraflarını çay bahçesinin sahibi karşılamaktadır. Buna göre 2021 yılında üretici sattığı yaş çayın ücretinin sürgün sonunda ödenmesini talep ederse bir ton yaş çaydan ortalama 3.400TL kazanacaktır. Maliyet kalemlerinin sabit olması, bu kazancın 2.643 TL'lik kısmının giderlere ayrılacağına işaret etmektedir.

Diğer taraftan, çayını özel sektöre satan üreticiler alternatif ödeme planları ile karşılaşabilmektedir. Özel sektör çay firmalarının üreticiye koyduğu vade seçeneklerinde vade tarihleri kısaldıkça yaş çayın birim fiyatı düşmektedir. Buna göre üretici 2021 yılında yaş çayın bedelinin haftalık olarak ödenmesini talep ederse ortalama 3 TL birim fiyatı üzerinden hesaplanarak bir ton yaş çaydan 3.000TL kazanacaktır. Haftalık ve sürgün sonunda ödeme seçeneklerinin yanı sıra 10-12 ay sonrası için ödeme seçenekleri de bulunmaktadır. Bu seçeneği seçen çay üreticisi yaş çayını ÇAYKUR'un yıllık olarak belirlediği taban fiyatından özel sektör firmalarına satabilmektedir.

Özel sektör çay firmaları ÇAYKUR'un belirlediği taban fiyatına göre kendi alış fiyatını belirlese de rekolteye bağlı olarak fiyatlar sürekli değişkenlik gösterebilmektedir. Üç sürgün dönemi boyunca en yüksek rekolte hep ilk sürgünde yaşandığı için en yüksek fiyatlar ilk sürgün döneminde verilmektedir. ÇAYKUR'un belirlediği kota ve kontenjan uygulamaları sebebiyle ürettiği yaş çayın tamamını ÇAYKUR'a satamayan bir üretici mecburi olarak özel sektör firmalarını tercih etmektedir. Dolayısıyla çay üreticisi paraya olan ihtiyacına göre özel sektör çay firmalarının belirlediği ödeme seçeneklerinden birini seçmekte ve çayını daha düşük bir fiyattan satmaya razı olmaktadır. Nitekim Türkiye'deki çay üreticisinin maliyet tablosu ağırlıklı olarak Tablo 10'a benzemektedir.

Kamu ya da özel çay işletmelerinin üretim maliyetleri ise genel olarak doğrudan hammadde giderleri ve imalat giderleri olarak ayrılır. 2020 yılında bölgede yapılan alan araştırmasında sektörün önde gelen özel çay işletmelerinden biri ile yapılan görüşmeler sonucunda üretim maliyetleri şöyle sınıflandırılabilir: Hammadde, işçilik, enerji, ulaşım ve transfer, amortismandır. Üretim maliyetlerinin %70'ini hammadde oluşturmaktadır. %30'u ise işçilik, enerji, ulaşım ve transfer giderleridir.

2.6. Türkiye'de Çay Üretiminin Sosyo Ekonomik Önemi

Çay, Türkiye'de yalnızca Doğu Karadeniz bölgesinde üretilmektedir ve Doğu Karadeniz insanının hayatında sadece ekonomik üretim ilişkisi ile değil sosyal açıdan da bağlı olduğu bir üründür. Çayın Doğu Karadeniz'in toplumsal yapısından kaynaklı karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Bunlar; çay üretiminin erkek egemen olması, ücretsiz aile işçiliğinin yaygınlığı, çayın tamamlayıcı gelir niteliğinde olması, üreticilerin ağırlıklı olarak yaşlı nüfustan oluşması, bölgede yaşayan gençlerin tarım sektöründen farklı alanlarda istihdam edilmesi ve çay üretiminde Gürcü ağırlıklı bir işgücünün varlığıdır.

Doğu Karadeniz'de çay arazilerine mülk olmaktan ziyade aileden yadigâr bir emanet gözüyle bakılmaktadır. Geleneksel olarak çay arazilerinin miras yoluyla paylaşılması sonucu araziler küçülmektedir (Saklı, 2004: 42). Miras paylaşımı yapılırken toplumsal gelenekler nezdinde kızların evlenerek ata toprağından ayrılmaları sonucunda Doğu Karadeniz'de çay bahçeleri erkekler arasında paylaştırılmaktadır (Yılmaz Uzun, 2019: 26). Cinsiyet açısından ağırlık olarak erkeklerin çay üretici cüzdanına sahip olması bundan kaynaklanmaktadır. Çay tarımında kadınlar aktif rol almalarına rağmen çay tarlasının mülkiyeti kendisine ait olmadığı için resmi olarak çay üreticisi konumunda görülmemektedirler (Yasan Ataseven, 2018: 93). 2021 yılında 203.381 çay üreticisi olduğu bilinmesine rağmen kadın ve erkek üretici sayılarına yönelik bir bilgi mevcut değildir (ÇAYKUR, 2022: 17). Türkiye'de tüm tarım alanlarında olduğu gibi çay tarımında da toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak kadınlar ev işlerinin bir uzantısı gibi çay tarlalarında çalışmaktadırlar. Doğu Karadeniz'de erkekler Anadolu kırsalına göre tarla ve bahçelerde daha az çalışmaktadır. Kadınların çay tarlası ve diğer bahçe işlerinde ücretsiz olarak çalışmaları nedeniyle bu coğrafyada ücretsiz aile işçiliği profili ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmaktadır (Baş,

2019: 15). Çay tarımında ücretsiz aile işçiliği nitelik sahibi ve farklı meslek gruplarında çalışan kadınlarda da görülmektedir. Fakat bu kadınların ücretsiz olarak çay bahçesinde çalışmasının esas nedeni ailesinin (babasının veya eşinin) çay tarlasının hasadına yardım etmektir.

Çay üretimindeki işgücü çayın kırsal dönüşümüne bağlı olarak yıllar içerisinde farklılaşmıştır. Bir taraftan miras yolu ile çay bahçelerinin bölünerek ölçeğinin giderek küçülmesi, diğer taraftan çay bitkisinin yaşlanması üreticilerin geçimini ve refahını sağlayacak gelir elde edememelerine neden olmuştur. Bu durum çay üreticilerinin harcanabilir gelirinin önemli bir kısmını tarım dışı alanlardan elde etmesine neden olmuştur (Öncürak, 2019: 84). Diğer taraftan, çay üretimine yönelik öne çıkan bir diğer düzenleme de çayın alımı, satımı ve işlenmesinin tek bir kurum olan ÇAYKUR tarafından gerçekleşmesidir. 1973 yılında kurulan ÇAYKUR kurulduğu günden bu yana yaş çay alımında çeşitli politikalar uygulamıştır. 1973-1984 yılları arasında çaya yönelik her türlü faaliyet tekel konumunda olan ÇAYKUR tarafından gerçekleştirilmiştir ve 1984 yılından sonra çayın işletilmesi ve satışı serbestleştirilmiş ve özel sektöre izin verilmiştir. Fakat ÇAYKUR'un kota uygulaması ve yaş çay alım fiyat politikaları üreticinin tek geçim kaynağı olan yaş çaydan elde ettiği geliri etkilemektedir. Yaş çay satışında üreticiye devlet garantisi verilmesine rağmen üreticinin çayını satamaması ekonomik olarak zora sokmuştur. Üretilen tüm yaş çayın satın alınmaması ve özel sektör firmalarına düşük fiyattan yaş çay satışına mecbur bırakılması üreticinin hem ÇAYKUR'a olan güveni sarsmış hem de çay üretiminden kopup diğer sektörlerle yönelmesine yol açmıştır. Tüm bu etkenler, bir taraftan üreticilerin çay bahçelerine satıp kentlere göç etmelerine neden olurken, diğer taraftan üreticilerin bir kısmının başka sektörlerde çalışmaya yönelmesine ve bir kısmının ise yevmiyelerden elde edilen kazançların daha yüksek olması nedeniyle çayda yevmiyeli işçi olarak çalışmaya başlamasına neden olmuştur. Dolayısıyla çay üreticisi süreç içerisinde üretici konumunda kopup çayda mevsimlik tarım işçilerine dönüşmüştür.

Bu bağlamda, çay işinin sosyal güvenceden yoksun olması genç nüfus açısından çay tarımının geleceği olmayan bir iş olarak görülmesine neden olmuştur. Bu durum bölgede yaşayan genç nüfusu çay tarımından uzaklaştırmaktadır. Doğu Karadeniz'de genç nüfusun farklı sektörlerde çalışmaya başlaması ve bölgenin yoğun göçlere maruz kalması ile çay tarımında üretici profili giderek yaşlanmıştır (Fair Labor Association,

2012: 6). Bu durum, çay tarımında üretici profiline yaşlı nüfustan oluşmasına ve üretim için gereken işgücü karşılanamamasına neden olmaktadır. Çay üretiminde istihdam, toprak büyüklüğü ve üreticinin hane içerisindeki emek gereksinimi ile doğru orantılıdır. Tarımsal faaliyetlerde gereken iş gücünün hane içerisinde karşılanamaması sonucunda mevsimlik tarımda ücretli işçi çalıştırılmaktadır (Özüğurlu, 2013: 99). Çay üreticilerinin ücretli işgücü ihtiyacı çaydaki işçilik profiline değişmesine yol açmıştır. Çay üretiminin yapıldığı bölge ile sınır komşusu olan ve 1990'larda ekonomik sıkıntılarla mücadele eden Gürcistan'dan çok sayıda nitelikli ve niteliksiz işgücü çay tarımında çalışmaya başlamıştır. Böylece çay tarımındaki işçi profili Gürcü mevsimlik tarım işçilerinin ağırlıklı olduğu bir görünüme girmiştir (Aslan, 2018: 28). Tüm üretim faaliyetlerini etkileyen Covid-19 Pandemisi çay tarımının işçi profilini de yeniden değişime uğratmıştır. Uzun bir süre çay tarımında hakim konumda olan Gürcü işçilerin çay üretimi yapılan bölgelere ulaşamaması üreticiyi mağdur etmiştir. Pandemi ile birlikte Gürcü işçilerden oluşan boşluğu, mahalli işçiler ve çay alanlarına yakın illerden gelen (çoğunlukla Ordu) yerli mevsimlik tarım işçileri doldurmaya çalışmıştır. Bu süreçte üreticilerin önemli bir kısmı mahalli ve yerli tarım işçileri ile çalışırken, bir kısmı da imece usulü ile yardımlaşarak çay hasadını gerçekleştirmiştir. Buna göre çay tarımı pandemi ile birlikte bir dönüşüme girmiş ve bundan sonraki işçi profilinde bir değişim yaşanmaya başlamıştır.

2.7. Çay Tarımında İstihdam, Ücretler ve Çalışma Koşulları

Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde üretilmekte olan çay, ülkelerin ihracatına katkı yapması, kırsal kalkınma ve yoksulluğun azaltılması ile gıda güvenliği sağlaması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda milyonlarca küçük çiftçiye gelir ve istihdam sağlamaktadır. Türkiye'de çay toplama işi 1980 öncesindeki süreçte ağırlıklı olarak çay üreticisinin kendisi tarafından yapılmaktadır. Fakat çay üretiminin kontrolsüz bir şekilde artmasıyla çay üreticisi çay toplamayı kendi başına tamamlayamamakta ve bu nedenle günlük ya da dönemlik işçilere çayını toplatmaktadır.

Türkiye'de çay tarımında istihdam özellikle yaz aylarında "çay toplama" mevsiminde yoğunlaşmaktadır. Mevsimsel koşullara göre değişmekle birlikte çay hasadı Mayıs ayında başlayarak Eylül ya da Ekim ayına kadar devam etmektedir.

Günümüzde Türkiye’de çay yetiştiriciliğinde dört farklı işçilik biçimi gözlenmektedir. İlki, çay üreticisinin ürettiği çayı kendisinin toplamasıdır. Çay üreticisi, çayın tohum halinde ekiminden toplanmasına ve satışına kadar sorumlu olan tek kişidir. Hasat dönemlerinin sonunda ya da daha ileri bir tarihte yaş çay satışından eline geçen para ile geçimini sağlamakta ve bir sonraki sürgün dönemi için çay bahçesinin ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu kapsama aynı zamanda çay üreticisinin aile üyelerinden oluşan ücretsiz aile işçiliği de dahil olmaktadır. İkinci durumda, çay üreticisi çay toplama işini dönemlik işçilere vererek yaptırabilmektedir. Dönemlik işçiler aynı ilçe ve köyde yaşayan mahalli tarım işçileri olduğu gibi yöre içi yaygın kullanımda “*yarıcı/ortakçı*” olarak ifade edilen farklı illerden gelen işçiler de olabilmektedir. Üreticiler yarıcılar ile çay hasat dönemi başlamadan anlaşmaktadırlar. Yapılan anlaşmaya göre, çayın bakımı, temizlenmesi ve toplanması gibi işlerin hepsini yarıcı yapmaktadır. Yaş çay satışından alınan para ise üretici ve yarıcı arasında ikiye bölünmektedir. “*Yarıcı*” adının kaynağı da buradan gelmektedir. Her bir hasat döneminden sonra çay üreticisi sattığı çaydan aldığı ücretin yarısını yarıcıya ödeyerek çay hasadını gerçekleştirmektedir. Üçüncü durum, çay üreticisinin çay hasadı dönemlerinde yerli mevsimlik işçilerle anlaşması şeklinde olmaktadır. Çay üreticisi sahip olduğu çay arazisinin kaç kişi tarafından ve kaç gün içerisinde toplanacağını hesap ederek o sayıda yevmiyeli işçi ile anlaşmakta ve çayını toplatmaktadır. Bu işçiler yevmiye usulü ile çalıştıkları için gün sonunda anlaştıkları ücreti almaktadırlar. Türkiye’deki mevsimlik tarım işçiliği şartlarından farklı olarak aldıkları yevmiyenin yanında 2 ya da 3 öğün yemeğin verilmesi, yol masraflarının karşılanması veya kendilerine kalacak yer temin edilmesi gibi ek yardımlar da sağlanmaktadır. Çay yetiştirilen illere diğer illerden gelen mevsimlik tarım işçileri yerel işçilerden oluşabileceği gibi yabancı (göçmen) işçilerden de olabilmektedir. Bu işçi grubu dördüncü durumu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Doğu Karadeniz bölgesine çay hasadında çalışmak için özellikle Gürcistan’dan gelen Gürcü işçilerin göçü kısa süreli döngüsel (dairese) göç karakteri göstermektedir.

Çay üretiminin yapıldığı Doğu Karadeniz bölgesinin, Sarp sınır kapısına yakın olmasından dolayı ve 1990’lı yıllardan sonra sınır kapısının açılması sebebi ile özellikle çay ve fındık hasadı mevsiminde Gürcistan’dan mevsimlik işçiler gelmektedir. 1990’lı yıllarda Sovyet bloğunun dağılması ile Gürcistan ekonomik olarak bir krize girmiş ve artan işsizlik ve yoksulluğa bağlı olarak Gürcistan vatandaşları turist vizesi ile

Türkiye'ye bu dönemde gelmeye başlamıştır (Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2018: 106). Gürcü işçiler, 2011 yılına kadar çalışma izinleri olmadan ve mevsimlik olarak Türkiye'ye gelip uluslararası tarım işçisi olarak çalışmışlardır. 2011 yılından itibaren Gürcistan ve Türkiye arasında karşılıklı yapılan protokol ile iki ülkenin vatandaşları vize almaksızın toplam kalış süresi 90 günü geçmemek kaydıyla seyahat edebilecektir (Dedeoğlu, 2018: 43). 2018 yılında Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından bir düzenleme ile çay tarımında çalışan yabancıların çalışma izninden muaf tutulmalarına ilişkin usul ve esaslarda düzenleme yapılmıştır. Düzenlemeye göre Türkiye'ye çalışma izni olmadan gelen yabancı uyruklu işçiler muafiyet belgesi alıp 90 gün süre ile çay ve fındık toplama işlerinde çalışabileceklerdir.

Türkiye'de Gürcü işçilerin çay hasadında çalışması kayıtlı ve kayıt dışı olmak üzere iki farklı biçimde gerçekleşmektedir. 2021 yılında Gürcistan'dan süreli çalışma izni ile 4.173 kişinin giriş yaptığı bilinmektedir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2021: 13). Gürcü işçilerin çalışabilmeleri için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü bünyesinde Yabancı Uyruklu Mevsimlik İşçiler (YUMİ) sistemi kurulmuştur. Gürcü işçiler bu sisteme giriş yaparak alacakları muafiyet belgesi ile çalışmaktadırlar (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2022). Gürcü işçilerin hem fındık hem çay hasadında çalışmasına rağmen yapılan araştırmalara göre (Dedeoğlu, 2016a: 76) özellikle çay sektöründe egemen oldukları görülmektedir. Çay hasadında birinci işçi olarak tercih edildikleri yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Fakat Gürcü işçiler çay hasadı işleminde çayın bakımı ve temizliği gibi işleri değil genellikle çayın toplanması ve taşınması işlerinde istihdam edilmektedirler (Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2012: 8).

Gürcü işçilerin çay tarımında aranan ve tercih edilen işçiler haline gelmesi yevmiye ücretlerinde işçiye pazarlık gücü getirmiştir. Dolayısıyla her yıl değişen kurlara göre yevmiye ücretleri belirlenmektedir. Çay tarımının yevmiye ücreti diğer tarım ürünleri ile kıyaslandığında Türkiye'nin en yüksek tarım işçiliği yevmiyesi olmaktadır. Bunun sebebi Gürcü işçilerin Gürcistan para birimi olan Lari'ye göre yevmiye ücreti talep etmeleridir. Son 7 yılın rakamlarına bakıldığında Lari, Türk lirası karşısında yüzde yüz değerlenmiş olup ve 2021 yılında ortalama 1 Lari = 2,68 Türk Lirasına denk gelmektedir.

Çay tarımında ücretler istihdam sürecinde olduğu gibi farklı şekillerde incelenmelidir. 2019 yılı verilerine göre çay üreticisi yaş çayın satış fiyatına bağlı olarak ortalama yılda 24-25 bin TL gelir sağlamaktadır. Çay arazisini yarıcı ile anlaşarak hasat ederse bu paranın yarısını ona vermek durumundadır. Geçici mevsimlik işçilerin ücret ödemeleri ise bu alandaki en tartışmalı konulardan biridir. Rize Ticaret Borsasının denetiminde kurulan İzleme Komitesi 2015 yılı için çay hasadında günlük ücretler 90-100TL olarak belirlemişlerdir. 2016 yılından itibaren ise, toplanan çayın kilogramı üzerinden ücret anlaşması yapılmaya başlanmıştır. Böylece 2019 yılında günlük yevmiye 200TL olmasına rağmen bölgedeki birçok işçi kilogram başına ücret talep etmektedir. Bir işçinin bir günde maksimum çay toplama kapasitesi 250-300 kg arasındadır. İşçilerin 2019 yılı için kilogram başına talep ettikleri ücret ortalama 0.75 TL'dir. Basit usulde hesaplandığında ortalama 300 kg çay toplayan bir işçi bir günde 225TL kazanmaktadır. 2020 yılında yevmiye olarak 250 lira alt sınırı bulunmaktadır, kilogram başına talep edilen ücret ise 1 TL'ye kadar ulaşmıştır. Çay tarımında işçilik maliyeti günlük ücretlerle sınırlı kalmamaktadır. Günlük ücretin yanı sıra çay hasadını yapacak olan işçinin/ işçilerin yemek (2 öğün) ve yol masraflarını da çay bahçesi sahibi karşılamaktadır. Bu da çay hasadındaki değişken maliyetleri arttırmaktadır.

Tablo 11. Gürcü İşçilere Ödenen Ortalama Günlük Ücret (TL)

Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1 Günlük Ücret	70-80	80-100	100-120	140-160	160-180	200-225	250-300	300-350

Kaynak: Bölgesel haber sitelerinden ve alan araştırması kapsamında yapılan görüşmeler sonucundan derlenmiştir.

Tablo 11'de 2014-2021 yılları arasında Gürcü işçilerin çay toplanma işinden aldıkları ortalama günlük yevmiyeler gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, bölge halkı ve çay üreticisi ile yapılan görüşmeler neticesinde özellikle son 5 yıldır Gürcü işçilerin büyük bir çoğunluğunun yevmiye ile değil götürü usulü ücret ile çalıştıkları tespit edilmiştir. Daha fazla çay toplayıp daha fazla para kazanmak adına Gürcü işçilerin çayı makasla toplarken bitkiye zarar verdiği ve yaş çay yaprağı dışında bitkilerin de çaya karışması söz konusu olabilmektedir. Bu durum çayın kalitesinin düşmesinden ve çay bitkisinin zarar görmesine neden olmaktadır. Fakat üreticiler Gürcü işçilerin hasat sırasında verdikleri zararın farkında olmasına rağmen onlarla çalışmaya devam etmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Gürcü işçilerin çay hasadında etkin bir konumda olmaları ve alternatiflerinin olmaması veya alternatifinin Gürcü işçilerden

daha maliyetli olmasıdır. Dolayısıyla üreticinin çay hasadında Gürcü işçiye bir mecburiyeti doğmaktadır. Bu mecburiyet Gürcü işçiye pazarlık etmeden ücret belirleme imkânı oluşturmuştur (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 83-84).

Gürcü işçilerin çay tarımında kayıtlı ya da kayıtlı dışı çalışmalarından başka bir ekonomik problem daha oluşmaktadır. Gürcü işçiler Türkiye’de yoğun bir şekilde çalışmaları her yıl yüklü miktarda kazanç sağlayıp bunu ülkelerine götürmektedirler. Sadece Türkiye’den Gürcistan’a yapılan para havaleleri 2018 yılında 98.098 bin dolara ulaşmıştır (State Commission on Migration Issues, 2019: 28). Her yıl Gürcü işçilere ödenen ücretlerle çay cirosunun yaklaşık %30’lik kısmının Gürcistan’a aktarılmakta ve bu oranın yıllık ortalama 120 milyon doları bulduğu belirtilmektedir. Gürcü işçilerin konaklama, yemek ve ulaşım masrafları da hesaba katıldığında bu tutar 200 milyon dolara ulaşmaktadır (Aslan, 2021: 50). Ayrıca Doğu Karadeniz bölgesindeki çay hasadında çalışan yabancı göçmen işçiliği 2020 yılı mart ayı itibariyle ilan edilen Covid-19 pandemisi tedbirleri sırasında kapatılan sınır kapıları nedeniyle sekteye uğrayarak Gürcü işçilerin Türkiye’ye giriş yapamamasına neden olmuştur. İlk defa Türkiye’nin diğer illerinden gelen Afgan ve Afrika uyruklu yabancı göçmen işçiler çay toplama işinde çalışmıştır.

Diğer taraftan, çay hasadının istihdamında ağırlıklı olarak yevmiyeli ve özellikle yabancı uyruklu işçilerin çalışması çay tarımının yapıldığı il ve ilçelerde yapısal bir işsizlik sorununa sebebiyet vermektedir. 2014 yılı ÇAYSİAD (Çay Sanayicisi İş Adamları Derneği) Çay Bölgesi İstihdam Raporuna göre, çay tarımı bu bölgede yaşayan genç kadın ve erkekler tarafından alt düzey bir iş olarak görülmekte ve düzenli bir iş olmadığı için bölgenin işgücü piyasası içinde tercih edilen bir iş olmamaktadır. Fakat bölgedeki işgücü piyasasının genel yapısı itibari ile bölgesel işsizliğin en önemli nedeni çay tarımının alt düzey bir iş olarak görülmesi değil, çay tarımında düzenli ve güvenceli istihdamın sağlanamamasıdır. 2020 yılı Ocak ayında ÇAYKUR, İŞKUR vasıtası ile 830 mevsimlik işçi alımı yapacağını duyurmuştur. Fakat bu ilana 22 bin 440 erkek iş başvurusunda bulunmuştur. Engelli ve eski hükümlülerle birlikte bu sayı 23 bin 553’e ulaşmıştır. Türkiye İş Kurumu raporuna göre (2020: 16) 2020 yılında sadece Rize’de bulunan 21.541 kayıtlı işsizden 12.924’ü erkek olup 6.462’si 18-24 yaş grubunda yer almaktadır. Buna göre, bu bölgede 15-64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfusun çay

hasadını alt bir iş olarak kabul etmekten çok, güvenceli istihdamın sağlanmamasından ötürü işsiz kalmakta veya başka yerlerde iş aramaktadırlar.

Çayda çalışan mevsimlik tarım işçilerinin bir diğer önemli problemi, çalışma ortamıdır. Türkiye’de çay tarımı oldukça zorlu koşullarda gerçekleşmesi nedeniyle çay arazisinde çalışma koşullarında ilk sırada çay bitkisinin boyu ile karşılaşılan sorunlar yer almaktadır. Çay bitkisinin boyu yerden 1-1,5 metre yükseklikte olduğu için çay toplayan kişilerin sürekli aynı duruş pozisyonunda sabit kalarak çay toplaması fiziksel rahatsızlıklara neden olmaktadır. Çay bitkisi sık çalılıklardan oluştuğu için hasat esnasında işçinin hareket kabiliyeti sınırlanmakta, hatta bastığı toprağı göremeden hareket etmek durumunda kalmaktadır. Öte yandan bölgenin bol yağış alması da çay toplayanların kötü hava koşulları ile mücadele etmesini gerektirmektedir. Çünkü çay yaprakları kısa süre içerisinde toplanıp satışı gerçekleştirilmek zorunda olan bir tarım ürünü olduğu için kötü hava koşullarına rağmen bitki hasadına devam edilmek zorunda kalmaktadır. İklim şartlarına göre çay bahçesine uygun kıyafetlerin seçilmesi gerekmektedir. İşçilere yağmurlu günlerde yağmurluk, güneşli günlerde ise hasır şapka temin edilmektedir. Öyle ki, yüksek güneş ve şiddetli yağmur maruziyeti işçilerde çeşitli hastalıklara neden olmaktadır (Parlak, 2021: 32).

Çaylık alanların engebeli arazilerde olması hem ulaşımı hem de çay bitkisinin hasat edilmesini güçleştirmektedir. Çayın vitamin bakımından zengin ve bol yağış alan topraklarda yetişmesinden ötürü yüksek arazilerde ekilmesi normal karşılanmaktadır. Fakat bu arazilere giden yolların yapılmamış olması işçiler için sorun teşkil etmektedir. Bu sorun sadece çay bahçesine ulaşımında yaşanmamakta, işçilerin zaruri ihtiyaçlarını (Lavabo ihtiyacı, yemek yeme, dinlenme vb.) karşılamak konusunda da karşılarına çıkmaktadır. Çay tarımında işçilere tahsis edilen evler genellikle köy yerleşim yerlerinin içinde bulunmaktadır. Evlerden uzak çay tarlalarında çalışanlar zaruri ihtiyaçlarının giderilememesi sorunuyla karşılaşmaktadır. İşçiler güneş doğarken tarlaya girmekte ve neredeyse gün batana kadar çalışmaya devam ettiklerinden ötürü gün boyu olabilecek tüm ihtiyaçlarını tarlada ya da yakın bir yerde gidermek durumunda kalmaktadırlar.

İşçilerin hasat sırasında maruz kaldığı problemler iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarındaki eksiklikleri gündeme getirmektedir. Çay hasadı yapısı itibariyle hem yorucu hem de dikkat gerektiren bir iştir. Türkiye çaylarının hasadında çay makası

kullanılmaktadır. Bu makasın iki ağzının da keskin olması ve makasın bilinçli kullanılmaması sonucu yaralanmalar olabilmektedir. Makasın yanlış tutulması ise avuç içinde nasır oluşumuna ve el ve kol ağrılarına neden olmaktadır. 2020 yılından itibaren çay tarlalarında kullanımı başlayan çay kesme motorlarının kullanımı da önemlidir. Çay kesme motoru, hareketli ve kesici bir ağıza sahip olup bu ağız sayesinde yapraklar hızlıca kesilerek haznesinde toplanmaktadır Bu makinenin yanlış kullanımı ise çeşitli uzuv yaralanmaları ile sonuçlanmaktadır. Çay hasadından kaynaklanan iş kazalarının yanı sıra çeşitli meslek hastalıkları da görülmektedir. Çay hasat işlemi tamamlandıktan sonra yaş çayların büyük bohçalarla çay alım yerlerine ya da arabaya taşınması gerekmektedir. Çay tarlalarının alım yerine ve yola uzak olmasından ötürü büyük çay bohçaları işçi tarafından sırtta taşınmaktadır. Çay bohçasının ağırlığı, taşıma mesafesinin uzun olması ve bu işlemin günde birkaç defa tekrarlanması işçilerin bel, boyun, sırt, omuz ve bacalarında çeşitli rahatsızlıklara neden olmaktadır (Parlak, 2021: 30-35).

2.8. Çay Üreticilerinin Güncel Sorunları

Türkiye’de sadece Doğu Karadeniz bölgesinde üretimi yapılan çay bitkisi, çay tarlalarında büyüüp yetişmesinden satılmasına kadarki süreçte üretici açısından bir dizi problemi beraberinde getirmektedir. Bunlar; çay üretiminin küresel ısınmadan olumsuz etkilenmesi, yüksek gübreleme maliyeti, çayın ekonomik sürdürülebilirliğinin azalması, yaş çay fiyatının düşük olması, ÇAYKUR’un uygulamalarından kaynaklanan sorunlar, çaydan elde edilen gelire yönelik problemler, göç ve istihdam problemleri ve çay hasat sürecinde oluşan işçilik maliyetleridir.

Çay dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de yağışlı iklimin olduğu bölgelerde üretilmektedir. Küresel ısınmanın olumsuz etkileri arasında olan kuraklık, şiddetli soğuk ve yağışların azalması çay için bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye’de çay hasadı genellikle Mayıs-Eylül ayları arasında yapılmasına rağmen küresel ısınmanın etkileri sonucu hasat takvimi de değişmektedir. Çay üretimi iklimle ilgili olaylara karşı son derece savunmasız kalmaktadır ve küresel ısınma verimi ve çay kalitesini ciddi şekilde etkilemektedir. Çayın veriminin ve kalitesinin azalması üreticinin kazancını da azaltmaktadır (FAO, 2022a: 10).

Çay üretiminde üreticinin karşı karşıya kaldığı en önemli problemlerden biri de gübreleme sorunudur. Türkiye'nin çay arazilerinde yaygın kimyasal gübre kullanımı toprağın yapısını olumsuz etkilemiştir. Toprağın PH seviyesinin 4,5'in üzerinde olması gerekirken bu oranın 4'e gerilediği ve kritik bir düzeye ulaştığı tespit edilmiştir. Uzun yıllar çay tarımında kullanılan amonyum sülfat içerikli kimyasal gübreler çay bitkisinin kılcal köklerini çürüterek siyah çayın kalitesini düşürmektedir (Önçirak, 2019: 89). Dolayısıyla son yıllarda kompoze gübre kullanımına ağırlık verilmiştir. Fakat üretici için gübre maliyeti problemi devam etmektedir. Son beş yılda gübre fiyatlarına %337 zam gelmiştir. 2017 yılında 617 TL olan bir ton kompoze gübre 2021 yılında 2700TL'ye ulaşmıştır. Gübrelemenin her yıl yapılmak zorunda oluşu hasadın değişken maliyetleri arasında yer almaktadır.

Çay üretiminden elde edile gelirin, yıldan yıla katlanarak artan üretim maliyetlerini karşılayamaması çayın sürdürülebilirliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Dünya'da çay üretiminin% 60'ını temsil eden küçük ölçekli çay üreticileri için ekonomik sürdürülebilirlik, çay üretim faaliyetlerinden elde edilen gelirin en azından üretim maliyetlerini ve temel hane harcamalarını karşılayabilecek kadar olmasıdır. Ayrıca çayın ekonomik sürdürülebilirliği için küçük ölçekli üreticilerin hem ulusal hem de uluslararası pazarlarda rekabet gücünün korunması gerekmektedir (FAO, 2022a: 10). Türkiye'de çayın ihracat hacminin düşüklüğünün en önemli nedeni Türk çaylarının uluslararası kabul görmüş kalite standartlarda olmamasıdır. Hasat sürecinde kesici alet kullanımı ve işlenen çayların arasına, dal parçası ve yabancı ot karışması bu standarda erişimi engellemektedir. Öte yandan Türk çayına kimyasal ilaçlama yapılmaması sürdürülebilirlik açısından bir avantaj oluşturmaktadır. Fakat iş güvenliği, heyelanla mücadele, budama, gübreleme, atık yönetimi ve biyo çeşitlilik alanında yeterli sayıda küçük üreticiye destekleme yapılmaması sürdürülebilir çay tarımını engellemektedir (Çay-Mer, 2018: 40).

Her yıl belirlenen yaş çayın taban fiyatı üreticinin bir diğer problemini oluşturmaktadır. Çay üretiminde ilk sürgün mayıs ayında yapılmak üzere çay hasadına başlanmaktadır. Türkiye'de çay hasadı çay yapraklarının makas ile kesilerek toplanması ile yılda üç kez bitki hasat edilmektedir. Hasat işlemi bitkinin üzerinde oluşmuş taze yaprakların toplanması ile yapılmaktadır. Toplanan yaş çay yaprakları ÇAYKUR veya özel sektör çay firmalarının çay alım noktalarına taşınmaktadır. ÇAYKUR her yılın ilk

sürgün dönemi başlamadan o yılın yaş çay taban fiyatını açıklamakta ve yıl boyu yaş çay alımını bu fiyattan gerçekleştirmektedir.

Tablo 12. Yaş Çay Taban Fiyatları (TL)

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yaş Çay/Kg	1,22	1,35	1,5	1,7	1,9	2,13	2,45	3,03	3,4	4,0

Kaynak: Rize Ticaret Borsası, 2020 ve haber kaynaklarından derlenmiştir.

Tablo 12’de on yıllık ÇAYKUR yaş çay alım fiyatları gösterilmektedir. Belirlenen fiyatlar yaş çayın kilogram bedeli üzerinden hesaplanmaktadır. ÇAYKUR her yıl için bir taban fiyatı belirleyerek üreticiden çayı tek bir fiyattan almaktadır. 2012 yılında ÇAYKUR bir kilogram yaş çayı üreticiden 1,22 TL’ye satın alırken, 2021 yılında yaş çayın kilogram fiyatı 4 TL olmuştur. Bu fiyatların içinde 0.13 kuruş destekleme payı bulunmaktadır.

Türkiye’de yaş çay alım taban fiyatları her yıl belirlenmektedir. Taban fiyatı bir mal veya hizmetin devlet tarafından belirlendiği minimum fiyattır. Çay üreticisinin hasat ettiği tüm yaş çayı devletin belirlediği taban fiyatından satamaması üreticiyi mali açıdan sıkıntıya sokmaktadır. ÇAYKUR her üreticinin sahip olduğu dekar başına kota uygulamakta ve hiçbir üreticiden kotasının üstünde yaş çay satın almamaktadır (Yasan Ataseven, 2018: 91). Ayrıca ÇAYKUR her hasat dönemi için günlük kontenjan miktarı belirlemekte ve yine günlük olarak o kontenjanın üzerinde üreticiden çay satın almamaktadır. Kontenjanın oranı, çay üreticisinin çay karnesinde yazan çaylık alana göre belirlenmektedir. Kontenjan miktarı sürgün dönemi içerisinde toplama zamanı ve yoğunluğuna göre haftada birkaç kez değişmektedir.

ÇAYKUR’un yaş çay alım politikaları yaş çay fiyatı ile bağlantılı olarak çay üreticisinin en önemli sorunlarından biridir. Kontenjan uygulaması ÇAYKUR tarafında 1980 yılından beri uygulanmakta olup 1990’lı yıllarda kısa bir süre kaldırılmıştır. 2000 yılında kontenjan uygulamasının yanı sıra kota uygulaması da devreye girmiştir. Kontenjan, sürgün bazında, dekar üzerinden, limitli çay alımı yapması işlemidir. Kontenjan her sürgün döneminde ÇAYKUR tarafından belirlenmekte olup sürgün dönemi içinde üreticinin cep telefonuna sürgün dönemi içerisinde haftada 2-3 defa değişen kontenjan miktarına ilişkin mesajlar gönderilerek üreticiye bildirilmektedir.

ÇAYKUR bir sürgün döneminde yoğunluğa bağlı olarak günlük 10-50 kg arası bir kontenjan belirlemektedir. Çay alım yerlerinde çay üreticisinin karnesine bakılarak hem kotaya hem de kontenjana göre yaş çay satın alınmaktadır. Örnek olarak; bir dekar başına günlük 15 kilogram kontenjan uygulaması varsayıldığında bir çay üreticisi yaklaşık 2 günde topladığı 500 kilogram çayı ÇAYKUR'a ancak 33 ya da 34 günde satabilecektir. Fakat çay bitkisi için böyle bir süre mümkün olmamaktadır. Çünkü çay yaprakları sürgün zamanı geldiğinde toplanmalı ve bir gün içinde satılması gerekmektedir. Toplanan yaş çayın bekletilmesi, üretici açısından hem kilo bazında kayba neden olmakta hem de üretilen çayın kalitesini düşürmektedir (Önçirak, 2019: 88). Ayrıca kota uygulaması üreticinin ürettiği tüm çayı ÇAYKUR'a satmasına izin vermemektedir. Kota, üreticinin sahip olduğu dekar üzerinden tüm sürgün boyunca ÇAYKUR'a maksimum ne kadar çay satabileceğini belirleyen bir uygulamadır. Dolayısıyla çay üreticisi kota ve kontenjan dışında kalan yaş çayları özel sektör çay firmalarına verme mecburiyetinde kalmaktadır (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 87).

Yaş çayın kilogram fiyatına göre yıl bazında örnek olarak, 2019 yılı Ağustos ayında toplanan son çay sürgününde ÇAYKUR günlük olarak bir üreticiden dekar başına 30-50 kg çay alacağını resmi olarak açıklamıştır ve yine dekar başına ilk sürgünde toplam 500 kg yaş çay için alım garantisi vermiştir (Kalkınma Atölyesi, 2021a: 1). Bu örnekten yola çıkarak her çay üreticisinin, ürettiği çayın yarısını ÇAYKUR'a sattığını söylemek mümkündür. Üretici elinde kalan çayın diğer yarısını daha düşük bir fiyattan ve vade farkı ile özel çay firmalarına satmak zorunda kalmaktadır. Özel sektör çay fabrikalarının uyguladığı yaş çay alım ve ödeme politikaları ÇAYKUR'un belirlediği fiyata göre belirlenmektedir. Örneğin, 2019 yılı için ÇAYKUR bir kilo yaş çayın alış fiyatını 2,90 TL olarak belirlemiştir. Özel sektör firmaları bu fiyatı tavan fiyat gibi kabul ederek alış fiyatını bu fiyatın altında belirlemektedirler. Ayrıca özel sektör firmalarının alış fiyatları hem sürgünler arasında farklılık arz etmekte hem de vadelere göre değişmektedir. Vade uzadıkça çayın kilogram fiyatı artmaktadır. Peşin, haftalık ya da sürgün sonunda ödemelerde ÇAYKUR'un belirlediği fiyatın çok altında (2,30- 2,70 TL arası) bir fiyat verilmektedir.

ÇAYKUR her yıl belirlediği yaş çay taban fiyatını yılın ilk sürgün dönemi başlamadan önce açıklamakta ve bu taban fiyatını yılsonuna kadar değiştirmemektedir. Fakat özel sektör çay firmaları ÇAYKUR'un belirleyeceği kontenjan miktarına göre

günlük olarak değişen fiyat politikası uygulamaktadır (Kalça ve Toksoy, 2007: 7). Sürgün başında ve sürgün sonunda günlük kontenjan miktarı sürgün ortasından daha yüksek olmaktadır. Fakat çay üreticisi en çok hasadı sürgün ortasında gerçekleştirmektedir. Sürgün ortasında ÇAYKUR yaş çay alım kontenjanını düşük tutmasından ötürü çay üreticisi elinde kalan yaş çayı özel sektör firmalarına satmak zorunda kalmaktadır. Çay üreticisinin bu mecburiyetinden ötürü özel sektör çay firmaları yaş çay alım fiyatını taban fiyatından %20-30 oranında daha düşük tutmaktadır. Dolayısıyla ÇAYKUR'un uyguladığı kontenjan sınırlamasını özel sektör firmaları bir fırsata çevirmektedir (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 88).

Diğer taraftan çay piyasasının az sayıda alıcı ifadesini ÇAYKUR ve özel çay firmaları oluştururken son yıllarda mobil çay ticareti yapan girişimciler de bu tanıma dâhil olmuştur. Kayıtlı bir işletmesi bulunmayan bu kişiler topladığı çayı satamayan çay üreticisinden yaş çayı peşin para ile satın almaktadır. Fakat yaş çayın kilogram fiyatı özel sektörün belirlediği fiyatın da altında tutulmaktadır. Peşin paraya ihtiyacı olan bir çay üreticisi bu şekilde çayını değerinin çok altında bir fiyata satabilmektedir. Bu satıştan sonra elde edilen yaş çay özel çay firmalarına satılmaktadır. Bu girişimciler bölgede “Ver kurtul” ya da “ Sat Kurtul” gibi unvanları ile bilinmektedir. Dolayısıyla ÇAYKUR'un uygulamadığı kontenjan sınırlaması, çay üreticisini hem özel sektör çay firmalarına taban fiyatından daha düşük bir fiyata çay satmaya hem de peşin paraya ihtiyacı olan çay üreticilerini mobil çay ticareti yapan kişilerle ticarete mecbur bırakmaktadır.

Çay üretimi Doğu Karadeniz'in uzun yıllar en önemli geçim kaynağı olmuştur. Çay üreticilerinin %47,1'i 2-5 dekar, %22,5'i 5-10 dekar ve %5,1'i 10 dekar ve üzeri çay arazisine sahiptir (ÇAYKUR 2019: 8). Çay üreticilerinin çoğunluğunun az parselde çay arazisine sahip olması, Karadeniz'in engebeli coğrafyasından ve çay üreticisi ailelerin miras paylaşımına bağlı olarak çay arazilerini bölmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de çay tarımının çoğunluğunu küçük aile işletmeleri oluşturmaktadır Türkiye'de 2021 yılında 788.998 dekar çay arazisi ve 203.381 üretici bulunmaktadır (ÇAYKUR, 2021: 17). Var olan çay arazileri üretici sayısına bölüldüğünde (788.998/ 203.381) üretici başına ortalama 3,8 dekar alan düşmektedir. Dolayısıyla 3,8 dekarlık alanda üretilen çay üretici ve ailesi için geçimlik bir unsur

olmamaktadır. Hane başına düşen çaydan elde edilen gelirin azalması ile çay bir yan gelir niteliği kazanmaktadır (Önçırak, 2019: 84).

Çay sektöründe istihdam hem çay üreticisi ailelerin istihdamı hem de ücretli olarak çalışan işgücünden oluşmaktadır. Özellikle kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çay tarımından rol aldığı görülmektedir. Hasat sürecinde ve öncesinde kadınlar erkeklerden daha çok çalışmaktadır. (Yasan Ataseven, 2018: 93). Dolayısıyla çay küçük üreticilerin ailecek çalıştıkları tarım ürünlerinden biridir. Çay üretiminden elde edilen gelir üreticilerin diğer sorunları olan yaş çayın fiyatı ve işçilik maliyetleri ile doğrudan ilişkilidir. Değişken maliyetlerin ve harcamaların başa çıkılmaz şekilde artması üreticinin çaydan elde ettiği gelire zorlaştırmaktadır. Ayrıca ailelerin çay hasadı için bireysel olarak yetersiz olması (ileri yaşlarda olmaları) veya farklı sektörlerde çalışmaları, çay bahçesinin bakımı ve hasadı için yevmiyeli işçi veya yarıcı temin edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla çaydan elde edilen gelir daha da azalarak yan gelire dönüşmektedir. Çayın asli geçim faaliyeti olma özelliğinin yitirmesi göç unsurunu da tetiklemektedir. Çaydan elde edilen gelirin yetmemesi üreticilerin ve aile fertlerinin farklı sektörlerde çalışmaya itmektir. Gelirin yetersiz olmasının yanında kış mevsiminin köylerde uzun sürmesi ve eğitim kurumlarının yerleşim yerlerine uzaklığı da göçü etkilemektedir. Fakat çayın mevsimlik bir tarım ürünü oluşu çay tarımından tamamen kopuşu engellemektedir. Farklı illere göç eden üreticiler sadece hasat mevsimlerinde bölgeye gelip hasadı hızlıca tamamlamayı amaçlamaktadır. Bu da yarıcı veya yevmiyeli işçilerle çalışılmasını ve üretim maliyetlerinin artmasını gündeme getirmektedir (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 82).

Çay tarımında arazilerin küçülmesi ve göçlerin yaşanmasının sonucunda çay istihdamında kullanılan emek biçimleri de değişime uğramıştır. Çay üretimindeki emek kullanımı hane içerisinde ücretli işçiliğe doğru kaymıştır. Ücretli işçilik ilk zamanlardan Ordu ve Giresun gibi çevre illerden gelen yerli işgücü ile yapılırken 1990'lı yıllarda buna yabancı işgücü olarak Gürcü işçiler de eklenmiştir. Çay hasadındaki yevmiyeler birçok tarım ürününe kıyasla daha yüksektir. Bunun nedeni çayda çalışma şartlarının yorucu olması, çay bahçelerinin engebeli arazilerde olması ve en önemlisi ise hasat edilen çayların insan gücüyle taşınmasıdır. Çaydaki çalışma koşullarının ağırlığı ücreti yüksek tutan etmenler arasında yer alması ile birlikte çay istihdamında var olan Gürcü hâkimiyeti nedeniyle Gürcü para birimindeki değişimler de

yevmiye ücretleri üzerinde belirleyici olmaktadır. Yaş çayın taban fiyatındaki artış ile yevmiyelerdeki artışın aynı orantıda olmaması çay üreticisinin kazancının neredeyse yarısını işçiliğe ayırmasına neden olmaktadır. Değişken maliyetlerin içinde yer alan işçilik maliyetleri özellikle geçimini çay üretiminden sağlayan üreticiler açısından sorun olmaktadır (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 83).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLİĞİ VE ÇAY TARIMINDA MEVSİMLİK İŞÇİLİK

3.1. Türkiye'de Tarım İşçiliği

Tarım işçisi, tanım olarak tarım sektöründe fiziki güçleri ile faaliyet gösteren işçiler olarak ifade edilmektedir. Tarım işçisi statüsünde olabilmenin ön koşulu, tarımsal emeği karşılığında ücret ödenmesidir. Küçük ölçekli aile işletmeleri ve ücretsiz aile işçileri bu tanımın dışında tutulmaktadır. Küçük ölçekli aile işletmelerinde kendi tarlalarında ücret almadan çalışan aile fertleri ile tarım işçileri arasındaki en önemli farkı aldıkları ücret ve başka birinin tarlasında çalışmaları oluşturmaktadır (Makal, 2001:109). Tarım işçileri yapılan tarımsal faaliyet bünyesinde geçici ya da sürekli olarak çalışabilirler. Daimi olarak çalışmaları durumunda en az bir üretim dönemini tarım işletmesinde geçirmeleri gerekmektedir. Geçici işçiler, tarımsal işletmelerin yoğun olduğu mevsimlik dönemlere göre kısa bir süre için çalışan kişilerdir. İşletme sahiplerinin geçici olarak istihdam ettiği tarım işçileri kadın, erkek veya çocuk olabilmektedir (Yıldırak vd., 2003: 63). Türkiye'de tarım işçiliğinin profilini çoğunlukla akrabalarından oluşan kalabalık gruplar oluşturmaktadır (Dedeoğlu, 2018: 52). Tarım işçileri işin niteliğine bağlı olarak dört gruba ayrılırlar. Sürekli tarım işçileri, süreksiz tarım işçileri ve mevsimlik (gezici/ geçici) tarım işçileri. Bu iki işçi grubunun dışında tarım araçları da tarım işçisi olarak kabul görmektedir.

Türkiye tarımında sürekli, süreksiz ve mevsimlik tarım işçiliğinin ortaya çıkışı geçmişte uygulanan tarım politikaları ve tarımsal desteklemelere dayanmaktadır. Bu politikalar ilk olarak 1948 yılında Marshall yardımları ile başlamıştır. Marshall yardımları Türkiye'de ağırlıklı olarak askeriye ve tarım alanlarında kullanılmıştır. ABD'den destekleme amacıyla tarımda kullanılmaya yönelik getirilen tarım araçları makineleşme yönünde önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Marshall yardımlarının uygulandığı 1948-1952 döneminde tahıl üretimi %37, pamuk üretimi ise tonaj olarak %100'den fazla artmıştır. (Çınar, 2018: 339-340). Traktör sayısı 1950 yılında 16.500'e yakın iken 1955 yılında 40.280'e ulaşmıştır. Makineli tarımın yaygınlaşması yönündeki atılımlar, tarım arazilerin genişletilmesi, tarım destekleme kredilerinin verilmesi, gübre kullanımının yaygınlaştırılması tarım sektörüne yapılan Marshall yardımlarının en önemlilerini oluşturmuştur.

1950-1960 döneminde liberal ekonomik yaklaşımlar benimsenmiş olmakla birlikte tarım sektörüne yönelik devlet desteği ve korumacı politikalar devam etmiştir. Bu dönemde yapılan tarımsal desteklemeler tarımla geçinen nüfusa büyük ölçüde meta üretim imkânı sunmuştur. İktidar çiftçiye zirai ilaçlar, gübre, tohum ve yakıt gibi sübvansiyonlarla destek olmuştur (Yıldırım, 2015: 180). Makineli tarımın desteklenmesi ile bu dönemde Türkiye'nin tarımsal üretimi üzerinde olumlu etkiler sağlanırken tarım istihdamında olumsuz sonuçlar ortaya çıkmıştır. Geleneksel üretim modellerinin yerini makineli tarıma bırakması bir taraftan verimlilik ve üretim artışı sağlarken, diğer taraftan emek yoğun işlerin azalmasına neden olmuştur. Makinelerin insan emeğinin yerini almasıyla toprak sahiplerinin yarıcılara veya ortakçılara olan ihtiyacı azalmıştır. Birçok tarım arazisinin mekanik güçle işlenmeye başlamasıyla bu topraklarda çalışan işgücünün işsiz kalmasına ve tarım dışına göç etmesine neden olmuştur (Dinler, 2000: 207-208). Ekonomideki yapısal değişim sonucunda yaşanan tarımsal dönüşümün yanı sıra toprakların miras nedeniyle parçalanması ve topraksızlaşma kırsal kesimden itici bir güç olarak ortaya çıkarken, sanayileşme ile birlikte kentlerdeki artan iş imkanları, yaşam biçimlerindeki değişiklikler ve artan ihtiyaçlar kentlerin cazibe merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Bu durum, Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren modern anlamda göç dönemine girilmesine ve iç göç hareketinin başlamasına neden olmuştur.

Türkiye'de tarım politikalarına yönelik olarak önemli değişiklikler 1980 yılı ile başlamıştır. 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte ithal ikameci sanayileşme politikasının terk edilip, ihracata dayalı sanayileşme politikasının benimsenmesi ile Türkiye ekonomisinde sanayi sektörüne yapılan yatırımların artması tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde tarım kuruluşlarının özelleştirilmesi ve tarımsal üretimi destekleyen kuruluşların tasfiye sürecine girmesi tarım sektörüne yönelik sermaye yatırımlarını düşürmüştür. Sanayileşme hamlesi, kentleşmeyi de beraberinde getirip kırsal nüfusu önemli oranda düşürmüştür. Ayrıca destekleme alımı kapsamına alınan tarım ürünlerinin sayısı 30 üründen 20 ürüne düşürülmüştür. Topraksız ya da az toprak sahibi olan işçilerin bir kısmı köylerden kente göç ederken bir kısmı ise tarımda mevsimlik ücretli işçi olarak çalışmaya başlamıştır. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan topraksız köylüler bu süreçte mevsimlik ücretli tarım işçisine dönüşmüştür (Görücü ve Akbıyık, 2010: 198). 1980-1990 döneminde ise, 1960'larda tarım sektöründe kullanılmaya başlayan makinelerin etkileri ve yarattığı sosyal

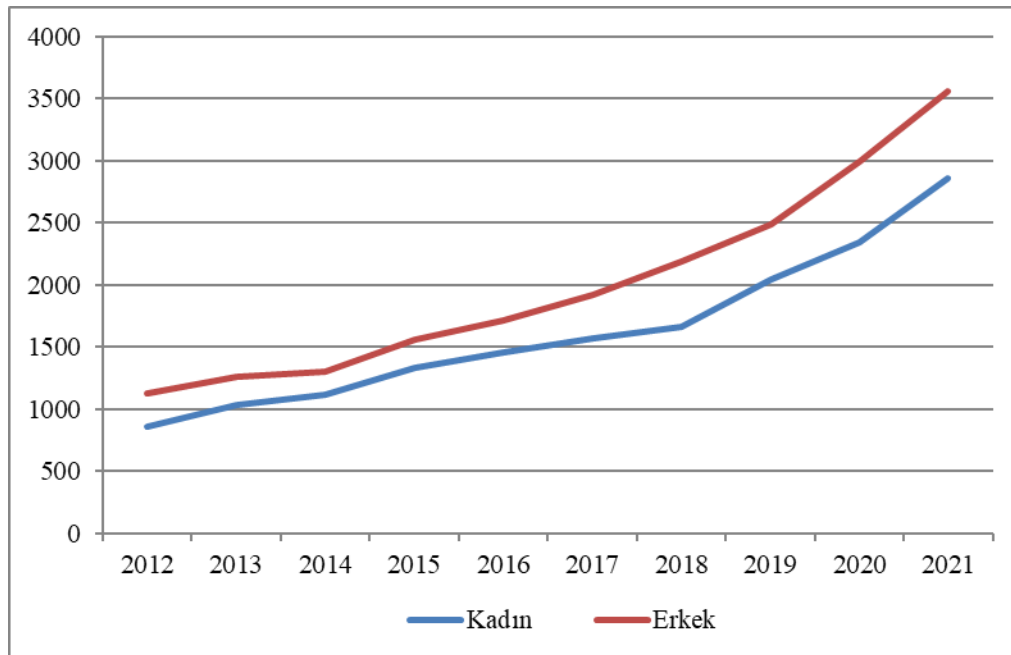
değişimler devam etmiştir. Topraksız köylülerin sayısı bu dönemde de artmaya devam etmiştir (Çınar, 2014: 78). Fakat 1980’li yıllarda tarımdan kopuşun tek nedeni değişen tarım politikaları olmamış, üreticilerin yaşadığı bölgedeki güvenlik sorunları da etkili olmuştur. Güney Doğu Anadolu bölgesindeki birçok köy güvenlik gerekçesi ile boşaltılmış, burada yaşayan kişiler zorunlu bir göçe tabi tutulmuştur (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 428).

2000’li yıllardaki tarımsal problemlerin temelini 2001 krizi oluşturmuştur. 1998 yılından itibaren tarımsal ürünlere yapılan fiyat desteklerinin kaldırılması, tütün ve şekerpancarına kota uygulaması getirilmesi, buğdayın fiyatının uluslararası piyasalara göre belirlenmesi ve tarıma destek veren kurumların özelleştirilmesi gibi nedenlerle tarım sektörü de krizden etkilenmiştir (Alemdar, 2010: 274). Bu dönemde buğdayın gitgide kalitesizleşmesinden ötürü buğday ithalatı artmış, fındık üretiminde çeşitli sorunlarla karşılaşmış, kuru üzüm ve kuru incirin ihracatında düşüşler yaşanmıştır. Bunun yanı sıra özellikle Adana çevresinde pamuk üretiminin iyi seviyede olmasına rağmen dışarıdan ithal edilen pamuklar üreticiyi zora sokmuştur. Tütün desteklemelerinin kaldırılması ile birlikte Türkiye’nin önemli tütün üretim noktalarından biri olan Adıyaman’da birçok üretici tütün üretiminden vazgeçmiştir (Yıldırım, 2015: 240). Ayrıca 2008 krizi ile birlikte işgücü piyasası içindeki bazı kesimlerin kentlerden kırsala yönelmesi bir yandan gizli bir işsizliğin varlığını oluştururken diğer yandan da tarımdaki işgücünü eksik istihdamla mücadele etmeye yöneltmiştir. Bununla birlikte tarım sektöründe çalışanların gelirlerinin diğer sektörde çalışanlara kıyasla daha az artması tarım sektöründe çalışma taleplerini düşürmektedir (Kumaş ve Çağlar, 2011: 273). Dolayısıyla ekonomide yapısal değişimin işgücü piyasasına yansması ile kırsal kesimdeki dönüşüm, göç, ekonomik krizler, yanlış tarım politikaları, tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirin düşmesine, kırsal yoksulluğun ve işsizliğin artmasına ve küçük üreticilerin ve topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğini bir meslek haline getirmelerine neden olmuştur.

3.1.1. Sürekli Çalışan Tarım İşçileri

Tarım arazilerinin bakımı, dikimi, hasadı, üretimi vb. gibi faaliyetleri bir iş sözleşmesi ile bir işverene bağlı olarak ücret karşılığında yapan kişiler tarım işçileridir. Tarım işletmeleri küçük ve parçalı yapıları itibari ile düzenli istihdama uygun olmamakla birlikte az sayıda sürekli çalıştıracakları işçiye ihtiyaç duymaktadır. Tarım

sektöründe faaliyet gösteren sürekli çalışanlar ise, kamu sektörü ve özel sektörde çalışan işçiler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Rehber ve Vural, 2019: 120). 4857 sayılı İş Kanununun 10. Maddesi hükümlerine göre, nitelikleri bakımından en çok otuz iş günü süren işler süreksiz, 30 günden fazla süren işler ise sürekli işler olarak kabul edilmektedir. Buna göre, tarım sektöründeki sürekli tarım işçilerinin bir kısmı Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde bir kısmı ise büyük tarım işletmelerinin bünyesinde çalışmaktadır. Ücret ve çalışma şartları hususunda pazarlık güçleri bulunmaktadır. Sürekli tarım işçileri, tarımsal işgücünün en önemli problemi olan düzenli istihdam ve sosyal güvence hakkına sahiptirler (Akbıyık, 2008: 235).

Grafik 11. Sürekli Tarım İşçilerinin Aylık Ortalama Ücretleri (TL)

Kaynak: TÜİK, 2022b, Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı.

Grafik 11’de son on yılda Türkiye’deki sürekli tarım işçilerinin aylık ortalama ücretlerinin cinsiyete göre dağılımı gösterilmektedir. Aylık ortalama ücretler illere göre farklılık göstermektedir, bu nedenle yıllık bazda ortalama bir veri sunulmuştur. Buna göre, 2012 yılında sürekli tarım işçilerinin aylık ortalama ücreti 1090 TL olarak hesaplanmıştır. Kadınların aylık ortalama ücreti 858 TL iken erkeklerin 1128 TL’dir. Sürekli tarım işçilerinin aldığı ücretlerde cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği gözlenmektedir. Tüm yıllar itibariyle erkekler kadınlardan daha yüksek ücret almıştır. Yıllar için artan ortalama ücretler 2020 yılında 2.894 TL olan aylık ortalama ücretler erkekler için 2.989 TL, kadınlar için 2.349 TL olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında sürekli tarım işçilerinin aylık ortalama ücretleri kadınlar için %21,8 artarak 2.863 TL,

erkekler için %19,2 artarak 3.563 TL olmuş ve 2021 yılında ortalama ücretler 3.457 TL'ye yükselmiştir. TÜİK (2022b) verilerine göre 2021 yılında illere göre sürekli erkek işçilerde en yüksek ücret erkekler için 4.442 TL ve kadınlar için 3.114 TL ile İzmir'de ödenmiştir. En düşük ücretin ödendiği iller ise erkekler için 2.774 TL ile Ardahan, kadınlar için ise 2.655 TL ile Balıkesir olmuştur.

3.1.2. Süreksiz Çalışan Tarım İşçileri

Tarım işlerinde süreksiz olarak çalışan işçiler, mevsimlik tarım için ikamet ettikleri yerden başka bir yere giden ve çalıştıkları işlerde kısa süreli çalışan kişilerdir (Şakar, 2013:178). Süreksiz tarım işçileri 4857 sayılı kanunun 10. maddesinde belirtildiği gibi en fazla otuz gün işler içerisinde yer almaktadırlar. Fakat süreksiz tarım işçileri 5510 sayılı kanunun 6. maddesinde "Sigortalı Sayılmayanlar" grubunda belirtilmektedir. Nitekim özel sektörde tarım ve orman işlerinde süreksiz olarak çalışanlar zorunlu sigortalılık kapsamında yer almamaktadır. Bu uygulama 2011 yılının başına kadar devam etmiş olup 25.02.2011 tarihinde yürürlüğe giren 6111 sayılı yasa ile 5510 sayılı kanunun Tarım veya Orman İşlerinde Hizmet Akdiyle Süreksiz Olarak Çalışanların Sigortalılığı ile ilgili kısım için Ek 5. madde ile sigortalı olma hakkı tanınmıştır. Fakat Ek 5. madde'de belirtildiği üzere özel sektör tarım işlerinde çalışan süreksiz tarım işçilerinin sigortalı olup sosyal güvenlik haklarına kavuşabilmeleri için kendilerinin başvuruda bulunmaları ve primlerini kendilerinin ödemeleri gerekmektedir. Dolayısıyla tarımda süreksiz çalışan tarım işçilerinin sigortalılığı isteklerine bırakılmıştır (Akbıyık, 2020: 1486).

3.1.3. Mevsimlik (Gezici /Geçici) Tarım İşçileri

Mevsimlik işler, belirli mevsimlerde yapılan ekonomik faaliyetler olup, her dönemde aynı sayıda işçinin çalıştırılmasının mümkün olmadığı işlerdir. Mevsimsel işlerde işin niteliğine de bağlı olarak her yıl belirli sürelerde işçiler yoğun olarak istihdam edilmekte olup, iklim ve mevsim koşullarına göre ertesi yılın faaliyet döneminde aynı ya da farklı sayıda işçi çalıştırılabilmektedir. Buna göre, mevsimlik işler doğası gereği dönemlik işler olması nedeniyle belirli bir süre ile sınırlı olan ekonomik faaliyetlerdir ve daha çok tarım ve turizm sektörlerinde gözlenmektedir. Mevsimlik iş sözleşmeleri 4857 sayılı İş Kanunu'nun 11. maddesindeki hükümlere uygun olarak, belirli süreli ya da belirsiz süreli olarak yapılabilir. Tek bir mevsimsel dönem için yapılmış belirli süreli iş sözleşmeleri ile mevsimsel olarak iş

tamamlandıktan sonra kendiliğinden sona erer. Bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatı alamaz. Diğer taraftan, işçi ve işveren arasında mevsimlik işte belirli süreli iş sözleşmesi yapılmış ve izleyen yıllarda da zincirleme mevsimlik iş sözleşmelerle çalışılmışsa iş sözleşmesi 4857 sayılı İş Kanunu'nun 11/son maddesi uyarınca belirsiz süreli nitelik kazanacaktır (Yargıtay 9.Hukuk Dairesi, 2011).

Tarım sektöründeki faaliyetlerde istihdam edilen mevsimlik tarım işçiliği, emek yoğun tarım üretim sürecinde karşımıza çıkan ve tarihi 60-70 yıl öncesine dayanan bir istihdam türüdür. Topraksız aileler ve tarım alanlarının miras yoluyla ve çeşitli nedenlerle küçülmesi ile birçok küçük aile işletmesinin yeterli gelir sağlayacak tarımsal faaliyetlerde bulunamaması nedeniyle aileler geçimlerini sağlayabilmek için gezici (yerleşik olmayan) ve geçici (günü birlik) olarak farklı yörelerde işçi olarak çalışmaktadır (Kaya ve Özgülnar, 2015: 116; Agah, 2020; Yılmaz, 2020: 47). Gezici tarım işçileri ise evlerinden uzak yerlere ya da başka şehirlere ailesiyle ya da tek başına giden kişilerdir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliği hem gezici hem geçici bir faaliyettir. Mevsimlik tarım işçileri gezici olabildiği gibi kendi içinde mahalli de olabilmektedir. Mahalli tarım işçileri evlerinin bulunduğu yakın çevrelere günlük ya da saatlik olarak gidip gün sonunda evine geri dönen, kalacak yer problemi olmayan işçilerdir (Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262).

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 2015 yılında yayınlanan “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporunda” mevsimlik tarım işçiliğini; “kendisinin ya da başkasının tarım alanında ekim, yetiştirme, ilaçlama, hasat gibi tarımsal üretimin herhangi bir aşamasında çalışan, ücretli/ yevmiyeli veya aynı ödeme karşılığı, sözleşmeyle veya sözleşme olmaksızın, o ülkenin vatandaşı ya da göçmen olup sürekli ya da gezici mevsimlik çalışan kişi” olarak tanımlanmaktadır. Kısaca mevsimlik olarak farklı illerde ve yörelerde tarım işlerinde çalışan işçiler mevsimlik tarım işçileri olarak tanımlanmaktadır (ÇSGB, 2010a: 2)

Kırsalda geniş aile yapısı ile eğitim düzeyinin alt seviyede kaldığı ve tarım dışı alanlarda istihdam olanağının düşük olduğu gruplar yoğun olarak tarım işçiliği yapmaktadır. Tarım işlerinde aile içerisinde çalışabilecek durumda olan bireylerin işgücü sürecine dahil olmasına sık rastlanmaktadır. Tarımda ücretli emek, kronik yoksulluğu getirici bir faaliyet dönüşmektedir. Hane içindeki işgücü olanağını

artmasının yanı sıra kronik yoksulluk ve tarım işçiliği kısır bir döngü haline gelmektedir. Ayrıca tarım işçilerinin diğer alanlarda istihdam olanağı bulamamaları bu döngüyü sağlamlaştırmaktadır (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 13). Diğer taraftan, mevsimlik tarım işçilerinin kayıt dışı çalışması, sosyal güvenceye sahip olmamaları, ücretlerinin düşük olması ve iş garantilerinin bulunmaması sömürüye açık olmalarına neden olmaktadır. Üstelik yaptıkları işin doğası bazı dönemler çalışabilirken, bazı dönemler mevsimlik tarım işleri bulamamakta ve işsiz kalmaktadır. Bu nedenle mevsimlik tarım işçileri için aynı yıl içinde birden fazla işverenle çalışmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır (Kaya ve Özgülner, 2015:121). Mevsimlik tarım işlerinin fiziksel güç gerektiren işler olması, uzun çalışma saatleri, iş kazası geçirme olasılıklarının yüksek olması ve kötü çalışma ve barınma koşullarına sahip olmaları karşılaştıkları zorluklar arasında bulunmaktadır.

3.1.4. Tarım Aracıları

Tarımda geçici ve sürekli çalışan işçi gruplarının dışında kalan tarım aracıları da tarım işçisi olarak kabul görmektedir. Tarım aracıları, tarım işçileri ile işverenler arasında irtibat sağlayan kişi ya da kişilerdir. Tarım aracılarına verilen isim bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Bunlardan bazıları; “elçi”, “dayıbaşı”, “çavuş” şeklindedir. İşçi ve işveren arasındaki bağlantıyı tarım aracısı sağlamaktadır. İşçilerin nerede konaklayacakları, tarlaya nasıl ulaşacakları, hangi işlerde kaçar saat çalışacakları tarım aracısı ve işverenin yaptığı pazarlık ile belirlenmekte ve tüm bu işler karşılığı işçilerin ücretlerinden bir miktar komisyon almaktadır (Dedeoğlu, 2018: 53).

4857 sayılı İş Kanunu’nda mevsimlik tarım işçilerine ve tarım aracılarını kapsayan özel bir madde bulunmamaktadır. Fakat 2010 yılında yürürlüğe giren Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği’nde tarım aracılarına yer verilmiştir. Buna göre; “*Tarımda iş ve işçi bulma aracılığı görevini yapmak üzere Kurumca izin verilen gerçek veya tüzel kişilere tarım aracıları*” denilmektedir (ÇSGB, 2010b). Bölgelere göre değişmekle birlikte, özellikle mevsimlik (gezici/geçici) tarım işçilerinin yoğun olduğu yerlerde tarım aracıları sisteminin aktif olduğu görülmektedir. Tarım aracıları mevsimlik tarım süreci başlamadan genelde kış aylarında işçi arayışlarına başlamaktadırlar. İşçi seçiminde tarım aracılarının yaşadıkları yerlerdeki akrabaları ve tanıdıklarına öncelik verilmektedir.

2010 yılında yürürlüğe giren Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliğinin 6. maddesine göre, tarımda iş ve işçi bulma görevini esas olarak İŞKUR gerçekleştirmektedir. Fakat ulaşım ve koordinasyon güçlüğü çekilen yerlerde kurum tarafından görevlendirilmiş ve yetki belgesi verilmiş aracılar görev yapabilmektedir. Aracıların görevleri işveren ile anlaşarak belirlenen kriterlere uygun ücretli işçiler bulmaktır. Tarım aracıları alacakları ücreti işçiden değil işverenden talep etmektedirler. Tarım aracılarının İŞKUR tarafından verilen aracılık belgeleri 3 yıl süre ile geçerlidir. 3 yılın sonunda kurumdan yeni belge tahsis edilmektedir (Öz ve Bulut, 2013: 108). Tarım aracısı olabilmek için belge alma zorunluluğu bulunmasına rağmen çok az sayıda belgeye sahip olan tarım aracısı bulunmaktadır. Bu durum tarım aracılarının denetim problemine de neden olmaktadır. Tarımda İş Aracıları Yönetmeliğinin 5. maddesinde; “Kurumun il veya şube müdürlüğünün bulunmadığı ya da olmasına rağmen haberleşme, ulaşım ve koordinasyon güçlüğü olan yerlerde, kurum tarafından gerçek veya tüzel kişilere aracılık yapmaları için izin verilebilir” ibaresine yer verilmiş olması tarım aracılarının mevsimlik tarım işçilerinin hayatındaki rolüne önem katmaktadır. Yönetmelikte tarım aracılarının ücretinin işveren tarafından ödeneceği ifade edilse de gayri resmi olarak tarım aracıları işçilere yaptıkları hizmetlere karşılık olarak işçilerin yevmiyelerinden %10-20 arasında değişen bir oranda komisyon kesmektedir. Genelge sadece bu durumun ortadan kaldırılması açısından bile büyük önem taşımaktadır (Görücü ve Demirbaş: 2013: 133).

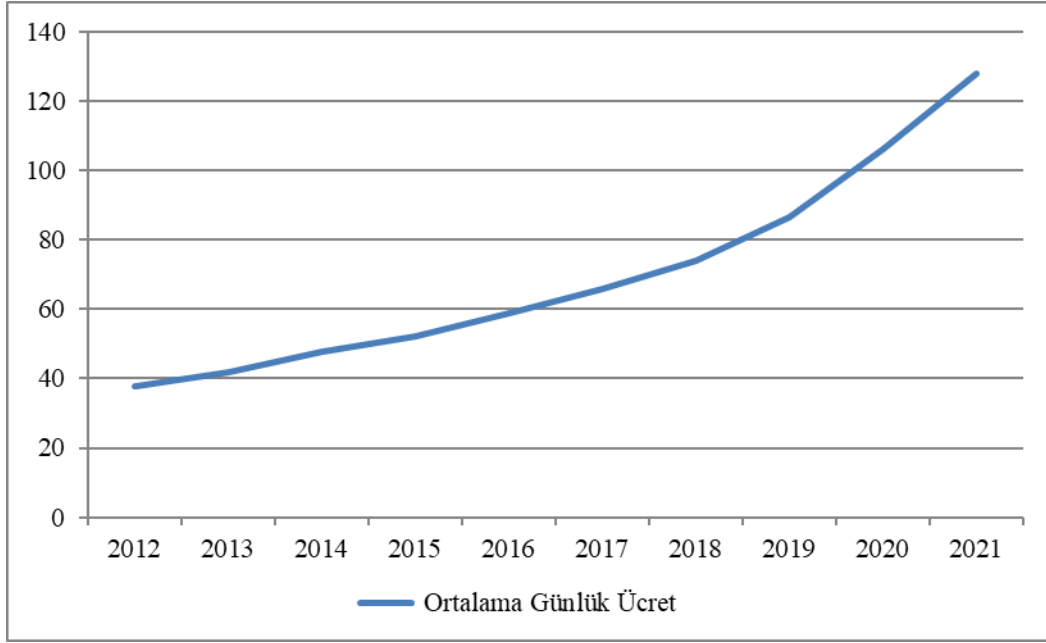
Uygulamada İŞKUR’dan onaylı belgesi olmayan tarım aracılarının kendileri de sigortasız çalışıp sezon boyunca birçok üreticiye işçi temini sağlamaktadır. Aracılar işçilere ödeyecekleri ücretin bir kısmını önceden vererek hem işçiyi çalışmaya mecbur bırakmakta hem de işverene işçi garantisi yaratmış olmaktadır. Bu fonksiyonlarıyla aracılar da bir yerde taşeron firma gibi çalışmaktadır. Ödenen ücretin yanı sıra tarım aracılarına önceden belirlenmiş oranlarda komisyon ödemek durumunda kalan işçiler ücretle ilgili sıkıntı yaşamalarına rağmen hukuki mücadele yoluna gitmemektedirler (Kaya ve Özgülner, 2015: 121). Diğer taraftan, tarım aracılarının bulunduğu işçilerin bildirimlerinin yapılması, işçilerin belirlenen ücretleri alması, sağlık, barınma ve ulaşım koşullarının karşılanması ve işverenin usulsüz uygulamalarının engellenmesinde tarım aracılarının rolü olsa da esas olarak İŞKUR denetimlerin uygun bir şekilde sağlanması ile mükellef olmaktadır. Fakat İŞKUR’dan onaylı tarım aracısı belgesine sahip olmadan çalışan tarım aracılarının hiçbir denetim mekanizmasına tabi olmaması işçiyi zor bir

duruma sokmaktadır. Belgesiz çalışan tarım aracılarının çalıştırdığı işçilerin belirlenen ücretleri alamaması, ücretlerini zamanında alamaması, vaat edilen sağlık, barınma ve ulaşım olanaklarının uygun şekilde karşılanmaması gibi problemler doğmaktadır (Yıldırak vd., 2003: 54).

3.2. Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçiliği

Mevsimlik tarım göçü, yaşadığı yerde iş bulamayan kişilerin yılın belirli dönemlerinde tarım işi yapmak amacıyla göç etmesi ve buralarda istihdam edilmesi olarak ifade edilmektedir (Afşar ve Işık, 2018: 181). Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliği Karadeniz, Ege, Akdeniz, Orta Anadolu bölgelerinde yoğun olarak yapılmaktadır (Yıldırım, 2015: 181). Mevsimlik tarım işçiliğinin yaygın olarak görüldüğü tarım ürünleri ise, çay, fındık, yaş sebze ve meyve, narenciye, soğan, bakliyat, kimyon, haşhaş, kiraz, şekerpancarı, kayısı, pamuk, antep fıstığı, sebze, bakliyat gibi ürünlerdir. Bu ürünlerin üretim sürecinde, toplanma, hasat, kurutma, serme ve çapalama işleri yapılmaktadır. Ürünlerin hasadı, sermesi ve çapalanması gibi süreçler yılın farklı periyodik dönemlerinde gerçekleşmesi nedeniyle mevsimlik göç tarım ürünlerine göre değişiklik göstermektedir. Bu sayede mevsimlik tarım işçileri bir ürünün hasadını ya da çapasını bitirdikten sonra mevsimi gelen diğer tarım ürünlerinde çalışmaktadır. Dolayısıyla bu süreç yılın dört mevsimine de yayılabilmektedir (Akalin, 2018: 5). Mevsimlik işçilere ödenen ücretler yapılan işe ve tarım ürününe göre değişmektedir. Tarım işletmelerinin faaliyetleri incelendiğinde yapılan işler ağırlıklı olarak ürün çapalama faaliyeti (meyve dibi ve meyve arası çapası) ve ürün hasadı (biçme, toplama, sökme) olarak nitelendirilmektedir.

Ailecek yapılan mevsimlik tarım işlerinde ücret çoğunlukla yevmiye olarak ya da haftalık ödemeler şeklinde yapılmaktadır. Bunun yanı sıra yevmiye alan kişi sayısı ile ailedeki kişi sayısı eşit olmamaktadır. Ücretsiz aile işçiliği mevsimlik tarım işleri işçiliğinde çok yaygındır. Türkiye’nin tarımsal istihdamının önemli bir kısmını oluşturan mevsimlik işçilerin büyük bir çoğunluğunun kayıt dışı olması ve İş Kanunu’na tabi olmamaları sebebiyle ücretleri ve çalışma koşulları ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Bu sorunlar tarım sektöründe meta ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla, toprağı olmayan ya da çok az toprağı olan köylülerin üretim yaptıkları topraklardan kopması ve ücretli işçi haline gelmesi ile başlamıştır (Makal, 2001: 109).

Grafik 12. Mevsimlik Tarım İşçilerinin Günlük Ortalama Ücretleri (TL)

Kaynak: TÜİK, 2022b, Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı.

Grafik 12’de mevsimlik tarım işçilerinin ücretlerinde yıllar içerisinde artarak artmaktadır. Buna göre 2012 yılında bir günlük ücret ortalama olarak 38 TL olarak belirlenmiştir. 2021 yılında ise bir günlük ücret ortalama olarak 128 TL olarak gerçekleşmiştir. Mevsimlik Tarım işçilerinin günlük ortalama ücretleri illere göre farklılık göstermektedir. Buna göre, Türkiye’de iller arasında en düşük günlük ortalama ücret 91 TL ile Hatay’da, en yüksek ücret ise 177 TL ile Giresun’da ödenmiştir. Son on yıllık periyotta Ardahan’da kadın mevsimlik tarım işçilerin ücretleri açıklanmamıştır.

Tarım sektöründe emek yoğun işlerin ağırlıklı olması ve iş gücünün ucuz olması sebebiyle tarımda 3-6 ay arası çalışmalar için çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun sonucunda ise bu aileler başkasının toprağında çalışarak kiralık işçi olarak geçimlerini sağlamaya başlamıştır. Mevsimlik işçilerin ailelerinde çalışabilecek durumda olan tüm bireyler çalışmaktadırlar. Bu nedenle mevsimlik işçilik, erkekleri, kadınları ve çocukları ayrı ayrı içine alan toplumsal problemleri beraberinde getirmektedir (Pulat Gökmen ve Egemen, 2021: 228). Mevsimlik işçiler göç ettikleri yöreye bağlı olarak işveren tarafından kendilerine tahsis edilen yerde aileleri ile birlikte konaklamakta ya da kendilerine gösterilen yerlerde barınmaktadırlar (Benek ve Ökten, 2011: 659). Mevsimlik tarım işçilerinin konaklaması için sunulan yerler; işverenin kullanmadığı binalar, kamu kurumlarının izin verdiği yerler, işyerinin yakınındaki ve içme suyunun bulunduğu çadır kurmaya müsait yerlerdir.

Diğer taraftan, mevsimlik yerli tarım işçilerinin yanı sıra sınır bölgelerine yakın yerlerde sınır komşusu ülkelerin vatandaşlarının da mevsimlik tarım işçisi olarak Türkiye’de çalıştığı görülmektedir. Güney sınırında pamuk, antep fıstığı, sebze, bakliyat ürünlerinin hasat edildiği bölgelerde ve Orta Anadolu’da Suriyeli işçiler, Kars Ardahan sınırında ot biçme işinde Azeri işçiler ve Karadeniz sınırında Çay ve fındık tarımının yapıldığı yerlerde ise Gürcü işçiler çalışmaktadır. Kendi ülkelerinde de mevsimlik tarıma yabancı olmamaları nedeniyle Suriyeli mevsimlik tarım işçileri diğer işçilere kıyasla daha çok ve geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Hayata Destek İnsani Yardım Derneği, 2014: 75).

Tablo 13. Türkiye’de Mevsimlik Tarım ve Mevsimlik Tarım İşçiliği

	İller	İşçilerin Geldiği Bölgeler/Ülkeler	Üretilen Tarım Ürünleri
Marmara Bölgesi	Tekirdağ	Romanya	Çeltik ve ayçiçeği
	Edirne	Romanya	Çeltik ve ayçiçeği
	Kocaeli	Türkiye/Doğu İllerinden	Fındık
	Bursa	Türkiye/ Mardin, Diyarbakır, Antep, Urfa	Çilek, şeftali, zeytin, tütün, ayçiçeği, pamuk ve susam
	Sakarya	Türkiye/Mardin, Diyarbakır, Batman, Urfa	Fındık
	Düzce	Suriye, Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Fındık
	Balıkesir	Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Zeytin
	Ege Bölgesi	Çanakkale	Türkiye/İzmit, Gebze ve Tekirdağ
Denizli		Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Tütün Kırımı, şekerpancarı, haşhaş, üzüm, kiraz, elma
Kütahya		Türkiye/Urfa, Osmaniye, Antep	Nohut, buğday, pancar
Manisa		Suriye, Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Biber, domates, salatalık, üzüm, kavun, karpuz, patlıcan, pamuk ve zeytin
İzmir		Suriye, Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Narenciye
Afyon		Türkiye/Urfa, Diyarbakır	Haşhaş, şekerpancarı, ayçiçeği, patates
Akdeniz Bölgesi	Isparta	Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Gül
	Mersin	Suriye	Narenciye
	Adana	Suriye	Pamuk, Soğan, patates, turunçgil
	Osmaniye	Suriye	Turp
	Hatay	Suriye	Pamuk, narenciye ve sebze
	Kahramanmaraş	Suriye	Biber
deniz Bölgesi	Zonguldak	Gürcistan	Fındık
	Samsun	Türkiye/ Urfa	Sebze, Fındık

	Ordu	Gürcistan	Fındık
	Giresun	Gürcistan	Fındık
	Rize	Gürcistan/ Türkiye	Çay, Fındık
	Artvin	Gürcistan/ Türkiye	Çay, Fındık
	Trabzon	Gürcistan/ Türkiye	Çay, Fındık
Doğu Anadolu Bölgesi	Malatya	Suriye, Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Kayısı, islim
	Elazığ	Türkiye/Diyarbakır	Kayısı
	Yozgat	Suriye	Mercimek, nohut, kavun, karpuz ve şekerpancarı
	Tokat	Suriye	Soğan
Güney Doğu Anadolu Bölgesi	Şanlıurfa	Suriye	Pamuk, Kırmızı biber, pamuk, şekerpancarı, mısır
	Gaziantep	Suriye	Sebze, pamuk, tütün ve fıstık
	Bitlis	Suriye	Sebze, Patates, şekerpancarı
	Ankara	Suriye, Afganistan Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Sebze, şekerpancarı
İç Anadolu Bölgesi	Eskişehir	Suriye, Türkiye/ Doğu ve Güney Doğu İlleri	Şekerpancarı, domates, biber, lahana, marul, kuru soğan, patates, kiraz
	Aksaray	Suriye	Şekerpancarı, patates, kuru soğan, kuru fasulye, lahana
	Niğde	Suriye	Şekerpancarı, kuru fasulye, nohut, kimyon, kuru soğan, patates
	Kayseri	Suriye	Şekerpancarı, patates, çerezlik kabak, kuru fasulye, nohut, elma
	Konya	Suriye/ Afganistan	Şekerpancarı, kuru fasulye, nohut, mercimek, kimyon, anason, domates, biber, lahana, kuru soğan, patates, kiraz, haşhaş, ayçiçeği, mısır

Kaynak: (Kalkınma Atölyesi 2021b: 93-94; Kalkınma Atölyesi 2014; Bayramoğlu ve Bozdemir, 2019: 1172) yararlanılarak yazar tarafından derlenmiştir.

Türkiye’de yılın dört mevsiminde de hasadı yapılan ürünlerin yetiştirilmesi mevsimlik tarım işçileri arasında bir işgücü hareketliliğine zemin hazırlamaktadır. Bu hareketlilik ülke içindeki yerli işçiler tarafından olabildiği gibi sınır illerde komşu ülkelerden gelen yabancı işçiler tarafından da gerçekleşmektedir. Tablo13’te daha önceki yıllarda yapılmış araştırmalardan yola çıkılarak hazırlanan mevsimlik tarım işçiliğinin olduğu iller, bu illerde çalışma mevsimsel işçilerin hangi illerden ve ülkelerden göç ettiği ve o illerde yetişen tarım ürünleri gösterilmektedir. Buna göre, Türkiye’de tarımsal faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştirildiği illerde yerli ve yabancı (özellikle Suriyeli) mevsimlik tarım işçiliği gözlenmektedir. Marmara bölgesinde ayçiçeği, zeytin ve fındık hasadı ön plana çıkmaktadır. İşçilik açısından

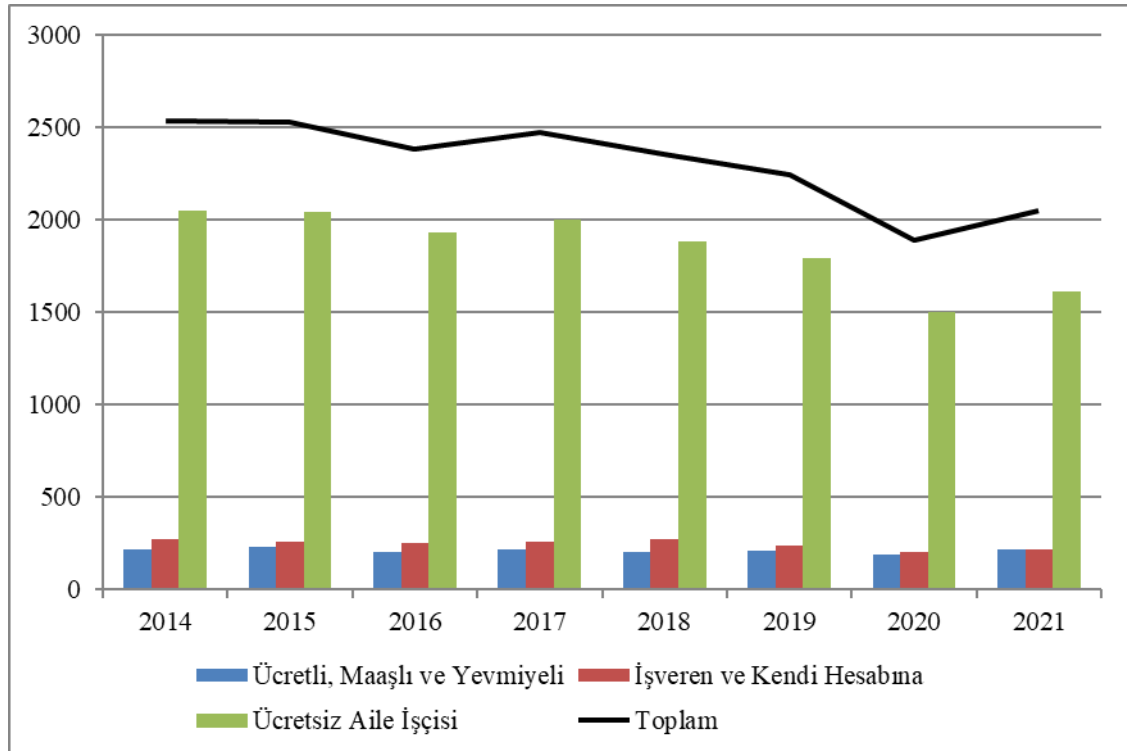
daha çok yerli (gündelikçi) işçiler çalıştırmaktadır. Tekirdağ ve Edirne illerinin sınır bölgesine yakın olması nedeniyle Romen mevsimlik tarım işçileri çeltik ve ayçiçeği hasadında çalışmaktadır. Ege Bölgesinde ağırlıklı olarak zeytin, domates, biber, üzüm ve şekerpancarı hasadında mevsimlik işçilik istihdamı gözlenmektedir. Ege bölgesinde ağırlıklı olarak yerli mevsimlik tarım işçiler çalışmakta olup, bunun yanı sıra yabancı mevsimlik işçilik kapsamında Suriyeli işçiler çalışmaktadır. Akdeniz bölgesi narenciye, turunçgil ve pamuk üretimi ile öne çıkmaktadır. Ege ve Marmara bölgelerinin aksine bu bölgede Suriyeli mevsimlik tarım işçileri çoğunluğu oluşturmaktadır. Karadeniz bölgesinde çayın tamamı ve fındığın çok büyük bir bölümü üretilmektedir. Diğer bölgelerden farklı olarak çay ve fındık hasadında Gürcü işçilerin hâkimiyeti görülmektedir. Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde kayısı, karpuz, pamuk ve fıstık tarımı yoğun yapılmaktadır ve iki bölgenin tarım işlerinin büyük bir çoğunluğunda Suriyeli işçiler çalışmaktadır. İç Anadolu bölgesinde ise şekerpancarı, patates, soğan ve nohut üretimi öne çıkmaktadır. Bu bölgede de mevsimlik tarımda ağırlık olarak Suriyeli işçiler çalışmaktadır. Yer yer Afgan ve yerli mevsimlik tarım işçileri de bulunmaktadır.

Türkiye’de mevsimlik çalışan tarım işçilerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, çeşitli raporlarda tarımsal üretimde mevsimlik olarak çalışanların ve bu çalışma biçiminden etkilenenlerin en az bir milyonluk bir nüfusu oluşturduğu tahmin edilmektedir (MIGA 2012; Hayata Destek 2014; TBMM 2015; Bayraktar ve Çetinkaya, 2020). Bununla birlikte, Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliğine yönelik bulgular toplumsal hiyerarşinin en altındaki sosyal grupların işi olduğuna işaret etmektedir. Bunun nedenleri arasında düşük eğitim seviyesi, hane içerisindeki gelir yoksunluğu ve kırsal kökenli kişiler tarafından yapıyor oluşu bulunmaktadır. Hane gelirine katkı sağlamak için hane içerisinde çalışabilecek tüm fertlerin çalıştığı mevsimlik tarım işçiliği yoksulluğun kronikleşmesinden ötürü ücretli tarım içerisinde bir kısır döngüye neden olmaktadır. Hane gelirini arttırmak için tarım faaliyetine katılan hane içindeki bireylerin bunu kalıcı bir iş olarak yapması, ücretli tarım işçiliğini bir kuşaktan diğerine geçen bir ekonomik faaliyet olmasına neden olmaktadır (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 13).

3.2.1. Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Kadın Emeği

Kadınların işgücü piyasasına katılımı, çalışma yaşamına nasıl dahil olduğu, eğitim düzeyi ve niteliği bir ekonominin üretim potansiyelini kullanmasına, rekabet gücünün artmasına ve yoksullukla uzun vadede mücadelede edebilmesine olanak sağlamaktadır. Türkiye işgücü piyasası ise kadınların düşük istihdamı ve işgücüne katılma oranı ile karakterize edilmektedir. 2021 yılında Türkiye’de kadınların ve erkeklerin istihdam oranı sırasıyla %62,8 ve %28,0 iken, işgücüne katılma oranı kadınlarda yalnızca %32,8 (erkeklerde %70,3) olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte 2021 yılında toplam istihdamın %17,2’si tarım sektöründe bulunurken, kadınlar en fazla hizmet (%60) ve tarım sektöründe (%23) istihdam edilmiştir. Tarımsal nüfus içinde kadınların işgücüne katılım oranı ise %21 oranında olmuştur (TÜİK, 2022b). Bununla birlikte Türkiye’de kadınlar tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Özellikle kadınlar ve çocuklar mevsimlik tarım işçileri arasında önemli bir yere sahiptir (Candan ve Özalp Günal, 2013: 95) ve mevsimlik tarımsal üretimde işgücü arzının çoğunluğunu sağlayan sosyal gruplardır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018).

Grafik 13. Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu (Bin kişi)

Kaynak: TÜİK, 2022c, İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu.

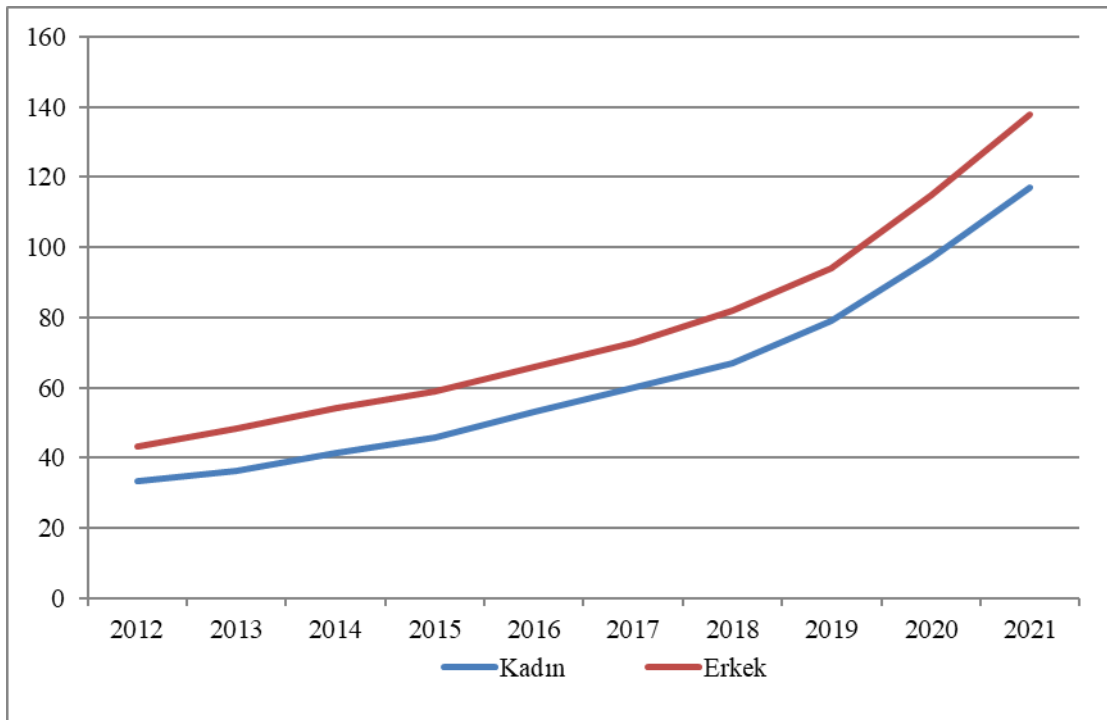
Grafik 13'te 2014-2021 döneminde Türkiye'de tarım sektöründe istihdam edilen kadınların işteki durumları yer almaktadır. Buna göre, tarım sektöründe kadınlar en çok ücretsiz aile işçisi (%79) olarak çalışmaktadır. 2014 yılında 2.407 bin kadın tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışırken bu oran %21,3 azalarak 2021 yılında 1.612 bin kişiye ulaşmıştır. Kadın istihdamı ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanlar ile işveren veya kendi hesabına çalışanlar olmak üzere iki istihdam biçiminde de yıllar içerisinde çok az artış göstermiştir. Toplamda ise tarımda çalışan kadın sayısında genel olarak bir azalış mevcuttur. 2014 yılında toplam 2.533 bin kadın tarımda çalışırken % 23,7 azalarak 2021 yılında 2.047 bin kişiye gerilemiştir (TÜİK, 2021a). 2021 yılında tarımda en fazla ücretli, maaşlı ve yevmiyeli kadın TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) bölgesinde istihdam edilirken, ücretsiz aile işçiliği ile işveren ve kendi hesabına çalışan kadınlar en fazla TR90 (Trabzon, Ordu, Rize, Giresun, Artvin, Gümüşhane) bölgesinde istihdam edilmiştir (TÜİK, 2022c).

Türkiye'de tarım sektöründe çalışan kadınların çalışma hayatına kırsal kesimin belirlediği tüm sosyal değerler yansımaktadır. Toplumun belirlediği görünmez normlar çerçevesinde tarımda çalışan kadınların iş yükü hem erkeklerden daha fazladır hem de aile yaşamına bağlı olarak sorumlulukları bulunmaktadır. Tarımsal üretim içinde bulunan kadınların iş yükü ailenin gelir düzeyine ve gerçekleştirdiği tarımsal faaliyete göre değişmektedir. Küçük arazisi olan kadınlar tarımsal üretimde daha yoğun ve tarımsal faaliyetlerin tüm aşamalarında çalışmaktadır (Gülçubuk, 1999: 39).

Türkiye'de kadın istihdam oranı ataerkil aile yapısının hâkim olması, kadınların sosyal ve ekonomik yaşam içinde pek çok alanda eşitsizliğe maruz kalması, iş hayatında ücret eşitsizliği ve kayıt dışı istihdam ile mücadele etmeleri ve belli meslekleri tercih etmekte zorluk çekmelerine bağlı olarak daha düşük olmaktadır (Hanbay Çakır, 2011: 75). Kırsal ve kentsel alanlardaki çalışma biçimleri kadınlar için dezavantaj olan bu parametrelerden etkilenmektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin hane içerisinde erkekler çalışmasa bile işle ilgili tüm süreçler erkeklerin kararları doğrultusunda oluşturulmaktadır. Hane içerisinde çalışan kadın ve çocukların kazandıkları ücretin bile hanenin erkeğine verilmesi, toplumun ataerkil ve gelenekçi yapısını gösteren bir durumdur (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 89).

Mevsimlik tarım işçisi kadınların karşı karşıya kaldıkları en önemli problem ağır iş yükünün yanı sıra ücret eşitsizliği problemidir. Cinsiyete bağlı ücret eşitsizliği

kadınların aktif olarak çalıştığı hemen hemen her sektörde öne çıktığı gibi mevsimlik tarım işlerinde de görülmektedir. Aynı işin yapılmasına rağmen toplumsal cinsiyet rollerinde erkek emeğinin baskın sayılması ve kadın emeğinin daha değersiz görülmesi kadınların erkeklerden daha düşük ücret almasına neden olmaktadır (Yıldırak vd., 2003: 67). Özellikle mevsimlik işçi statüsünde erkek işçilerle aynı işi yapan ve aynı oranda çaba sarf eden kadın işçilerin emeği niteliksizleştirilmektedir. Dolayısıyla kadınlar hem daha ucuza hem de daha çok çalışmaktadırlar (Kaya ve Özgülner, 2015: 116). Tarımda çalışan kadınların ücret eşitsizliğinin yanı sıra kayıt dışı çalışması veya ücretsiz aile işçisi olması kadın emeğinin tarım sektöründe yoğun olarak sömürüldüğünün göstergesidir (Candan ve Özalp Günel, 2013: 97).

Grafik 14. Cinsiyete Göre Mevsimlik Tarım İşçilerinin Ortalama Günlük Ücretleri (TL)
Kaynak: TÜİK, 2022b, Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı.

Grafik 14'te son on yılın mevsimlik tarım işçilerinin ortalama ücretlerinin cinsiyete göre ayrımı görülmektedir. Buna göre Türkiye mevsimlik tarım işlerinde erkekler kadınlardan daha çok kazanmaktadır. 2012 yılında mevsimlik tarım işçisi erkeklerin günlük ücreti 43 TL iken kadınların günlük ücreti 33 TL'dir. 2021 yılında ise, erkeklerin aldığı günlük ortalama ücret 138 TL'ye, kadınların ücreti ise ortalama 117 TL'ye ulaşmıştır. Mevsimlik tarım işçilere 2021 yılı açısından yapılan en yüksek ücret ödemesi erkekler için 220 TL ile Ardahan ilinde, kadınlar için 163 TL ile Giresun

ilinde gerçekleşmiştir. En düşük ücret ödenen iller ise erkekler için 106 TL ile Malatya ve Ankara, kadınlar için ise 75 TL ile Hatay olmuştur (TÜİK, 2022b).

Ücret farklılıkları sadece cinsiyete göre olmayıp tarım ürünlerine ve yapılan işe göre de değişmektedir. Cinsiyet açısından yapılan kıyaslamalara göre makine ve sermaye yoğun işlerde erkekler yoğunlaşırken emek yoğun işler arttıkça kadınların çalışmaya daha çok katıldığı görülmektedir (Etiler, 2011: 29). TÜİK verilerine göre 2021 yılında kadınların aldığı en yüksek günlük ücret 166 TL ile gübreleme hizmetlerinde olmuştur. Öyle ki gübreleme hizmetlerinde çalışan erkeklerin ücreti 163 TL olarak belirlenmiştir. Erkeklerde ise en yüksek günlük ücret 190TL ile hasat sonrası ürün kurutma hizmetlerindedir. Kadınlarda ürünlerin ekim, dikim ve bakımıyla ilgili diğer hizmetlerde günlük 99 TL en düşük ücret olurken, erkeklerde de 99 TL ile fide dikim hizmetleri olmuştur (TÜİK, 2022e). Hane içindeki toplam kazancın düşük olması ve çalışabilecekleri işlerin sınırlı olması kadınların düşük ücretten çalışmaya razı olmalarına neden olmaktadır. Ayrıca, birçok kadın aldığı ücreti eşine vermekte ve emeğinin karşılığı olarak aldıkları ücretin düşük olduğunu düşünmektedir (Geçgin, 2009: 19-20).

Mevsimlik tarım işlerinde kadınlar genellikle aileleri ile mevsimlik tarımın olduğu bölgelere göç etmektedirler. Kadınların aileleri ile göç etmeleri aile içindeki kazanç miktarını arttırırken yine aile içinde olan sorumluluklarını da devam ettirmektedir. Nitekim kadınlar gündüzleri tarlada çapa yapmakta veya ürün hasat etmekte, günlük iş sona erdikten sonra yaşam alanlarında ev işleri yaparak çalışmayı sürdürmektedirler. Kadının bu rolünden ötürü emeğinin asla karşılığının ödenmediği bir ücretsiz aile işçisi olduğunu söylemek mümkündür (Özer ve Biçerli 2004: 66). Bu bakımdan Türkiye’de kadın mevsimlik tarım işçileri en zor koşullarda çalışan ve en dezavantajlı grupların başında gelmektedir. Bu işlerde çalışan kadınlar günde 12-14 saat arası tarlada çalıştıktan sonra temizlik, çocuk bakımı ve ev işleri ile ilgilenecek çalışmaya devam etmektedir. Kadın emeğinde “iş ya da iş dışında” diye bir ayrımın olmaması kadınların ücretsiz aile işçiliği statüsünden kurtulmasını engellemektedir (Çelik vd., 2015:28).

Mevsimlik tarım işçilerinin büyük bir çoğunluğunun çadırlarda yaşaması özellikle kadınlar için hijyen problemini getirmektedir. Çadır ortamında tüm ihtiyaçları karşılayacak bir tuvalet bulunmamaktadır. Bu sorun, çadırın yanına tuvalete ve banyoya

benzer bir yapı oluşturularak çözülmektedir. Fakat bu durum hem banyo alanı problemini hem de bulaşıcı hastalık riskini çözmemektedir. Ayrıca Bağış'a göre (2020: 149) uzun çalışma saatlerinin ardından dinlenme sürelerinin yeterli olmaması çeşitli problemlere neden olmaktadır. Günlük çalışma tamamlandıktan sonra işçiler düzenli dengeli beslenmeye gereken önemi verememekte ve yetersiz beslenilmesi özellikle kadın ve çocuklarda bulaşıcı hastalıkları tetiklemektedir (Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı, 2012: 4). Türkiye'de mevsimlik tarım var oldukça mevsimlik tarım işçiliğinin sürecek olması iş ve barınma koşullarının nasıl iyileştirileceği sorusunu da getirmektedir. Çelik vd. (2015: 23) 1139 kadın işçi ile gerçekleştirdiği çalışmada bu sorunun cevabı ile kadınların mevsimlik tarım işlerine olan esas bakışını ortaya çıkarmışlardır. Buna göre, kadınların %28'i kayıtlı çalışma, %28'i ücret arttırılması ve %44'ü ise barınma koşullarının iyileştirilmesi durumunda mevsimlik tarım işlerinin insana yakışır bir iş olacağını belirtmiştir. Barınma koşullarının iyileştirilmesinin daha yüksek bir oran olması, kadınların iş dışında da var olan yüklerinin hafifleyeceğine ve dolayısıyla kadınların ücretsiz aile işçiliğinden kurtulacağına olan inanca işaret etmektedir.

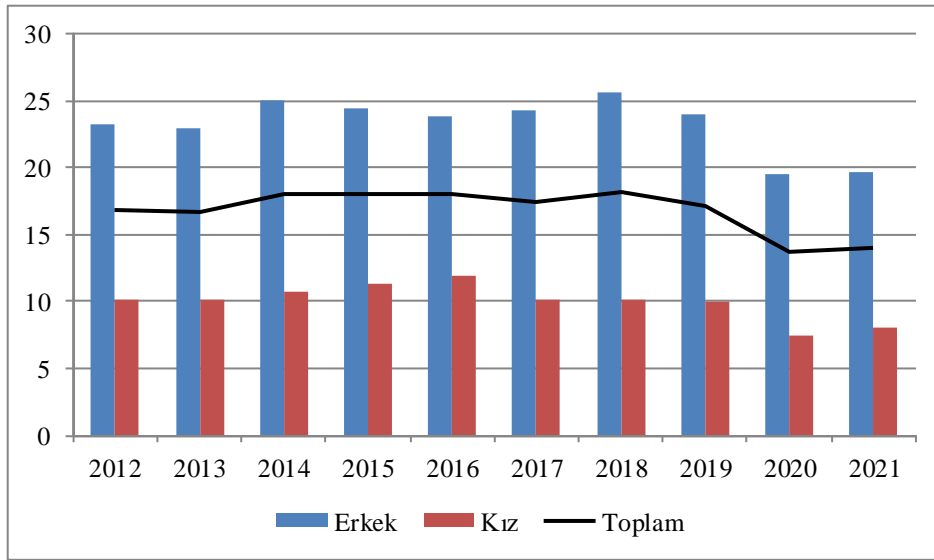
3.2.2. Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Çocuk Emegi

Çocuk işçiliği, çocukların fiziki vücut ve metabolizmasını zorlayan, fiziksel ve ruhsal gelişimlerini olumsuz etkileyen, potansiyellerini engelleyen, saygınlıklarını azaltan ve çocukluklarını yaşamalarına engel olan tüm işler olarak ifade edilmektedir (ILO 2022). Çocukların kişisel gelişimlerine, sağlıklarına olumsuz etki eden, eğitimlerini aksatan işler ve okullarıyla birlikte sürdürmek zorunda oldukları ağır işler çocuk işçiliği kategorisinde değerlendirilmektedir (ILO, 2018a:1). Çocukların zorla çalıştırılması, karşılığında ücret ödenmemesi ve yapabileceğinden fazla iş yükü içeren işler de "çocuk işçiliği" olarak nitelendirilmektedir. Çocuk işçiliği olarak değerlendirilmeyenler ise, çocuğun ailesine yardım ettiği işler, aile işletmelerinde aldığı sorumluluklar, okul dışındaki saatlerde zorunlu olmayan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çalışmalardır. ILO ve UNICEF (2021) tarafından yapılan en güncel küresel tahminlere göre 2020 yılında Dünyadaki her on çocuktan biri işçilik yapmaktadır. 160 milyon (63 milyon kız ve 97 milyon erkek) çocuk işçi olarak çalışmaktadır. Dünya genelinde azalma eğilimine giren çocuk işçiliğinin 2019 yılının sonlarında tüm Dünya'da başlayan Covid-19 Pandemi salgını nedeniyle 2022 yılı sonuna kadar tekrar

artma riski söz konusu olmaktadır. Pandemi nedeniyle yaşanan ekonomik şoklar ve okulların kapanması ile çocuk işçilerin daha kötü koşullarda daha uzun süreler çalışması ve çocukların ailelerin iş ve gelir kaybı nedeniyle tekrar işçiliğe itilmesi riski ortaya çıkabilecektir.

Diğer taraftan, tüm dünyada çocuk işçiliğinin kırsal alanlarda görülme sıklığı kentleri üç katıdır. Buna göre, çocuk işçilerin büyük çoğunluğu ise tarım sektöründe çalışmaktadır. 2020 yılında çocuk işçilerin %70'inden fazlası tarım sektöründe yer almaktadır. Üstelik tarım sektöründe çocuk işçiliğın başlangıç yaşı çok küçük olup, 5 ile 11 yaşları arasındaki tüm çocuk işçilerin dörtte üçünden fazlası tarımla uğraşmaktadır (ILO ve UNICEF, 2021:9). Bu nedenle tüm Dünya'da kırsal kalkınmanın sağlanması ve tarım sektöründe insan onuruna yakışır işlere yatırım yapılması elzemdir.

Çocuk çalıştırmakla ilgili olarak, Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında yönetmeliğe göre; *“On beş yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak, on dört yaşını doldurmuş ve ilköğretimi tamamlamış olan çocuklar, bedensel, zihinsel ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler”* ibaresi mevzuatta yer almaktadır. Ayrıca 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununun 59. maddesinde *“ilköğretim çağında olup da mecburi ilköğretim kurumlarına devam etmeyenler, hiçbir resmi ve özel iş yerinde veya her ne surette olursa olsun çalışmayı gerektiren başka yerlerde ücretli veya ücretsiz çalıştırılmazlar. İlköğretim kurumlarına devam ettiklerini belgeleyenler ise, çocukların çalıştırılmasını düzenleyen kanun hükümleri uygulanmak şartıyla ancak ders zamanları dışında bu gibi yerlerde çalıştırılabilirler.”* ibaresiyle çalışma çağındaki çocukların nasıl çalışabileceği belirtilmiştir. Hem İş Kanununda hem de İlköğretim ve Eğitim Kanununda çocukların çalışamayacakları durumlar net bir şekilde belirtilmesine rağmen Türkiye’de çocuk işçiliği birçok sektörde varlığını korumaktadır.

Grafik 15. Cinsiyete Göre Çocuk İstihdam Oranı (6-17 Yaş) (%)

Kaynak: TÜİK, 2021b:123.

Çocuk işçiliği tüm Dünya’da olduğu gibi Türkiye’de önemli bir sorundur. 2021 yılında Türkiye nüfusunun %26,9’unu çocuk nüfus oluşturmaktadır. Grafik 15’e göre 2012 yılında toplam istihdamın %16,9’unu çocuklar oluştururken, 2021 yılında %2,9 azalma ile çocuk istihdamı %14’e gerilemiştir. Tüm Dünya’da olduğu gibi Türkiye’de de çocuk işçiliği erkek çocuklarında daha yaygındır. 2020 küresel tahminlerine göre, Dünya’da erkek çocukların %11,2’si, kız çocuklarının ise %7,8’i çocuk işçi olarak çalıştırılmaktadır. (ILO ve UNICEF, 2021:9). Türkiye’de ise 2021 yılında erkek çocukların %19,6’sı, kız çocuklarının ise %8,1’i çocuk işçi olarak istihdam edilmektedir. Yaş olarak en fazla 15-17 yaş aralığında olan çocuklar çalıştırılmaktadır (TÜİK, 2021b: 123).

Türkiye’de işgücü piyasasında önemli sorun alanlarından biri olarak görülen çocuk işçiliği en fazla hizmet ve tarım sektöründe görülmektedir.

Tablo 14. İşteki Durumu ve Sektörlere Göre Çalışan Çocuklar (Bin kişi)

	Ücretli, Maaşlı ve Yevmiyeli	İşveren ve Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Tarım	Sanayi	Hizmet	Toplam
2006	505	24	362	326	275	289	890
2012	470	10	413	399	217	277	893
2019	455	4	261	221	171	328	720

Kaynak: TÜİK, 2021b: 120, 131.

Tablo 14’te çalışan çocukların işteki durumuna göre en çok ücretli, maaşlı ve yevmiyeli işlerde çalıştıkları görülmektedir. Çocukların 2006’da %56,7’si ücretli, maaşlı ve yevmiyeli işlerde çalışırken %40,6’sı ücretsiz aile işçisi konumundadır. 2019 yılına gelindiğinde ise çocuk çalışma oranındaki azalış ile birlikte çocuk çalışanların %63,1’i ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak çalışmaktadır. Aynı şekilde ücretsiz aile işçiliği oranı ise %36,2’ye düşmüştür. TÜİK (2020) tarafından yayımlanan 2019 yılı Çocuk İşgücü Anketi Sonuçlarına göre, Türkiye’de çocuklar sırasıyla en fazla hizmet (% 45,5), tarım (%30,8) ve sanayi (%23,7) sektörlerinde çalışmaktadır. Özellikle tarım işlerinin nitelik gerektirmeyen işlerden oluşması çocuk emeğinin kullanılması açısından uygun bir sektör haline gelmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda tarım sektöründe çalıştırılan çocukların yaşı diğer sektörler göre oldukça düşüktür. 2019 yılında tarım sektöründe çalıştırılan %64,1’i 5-14 yaş aralığındadır. Sanayi ve hizmet sektörlerinde çalıştırılan çocuklar ise 15-17 yaş aralığında yer almaktadır. Tarım sektöründe kız çocukları (%36,8) erkek çocuklarına (%28,2) göre daha çok çalıştırılmaktadır. Özellikle 5-14 yaş aralığındaki kız çocuklarının %79,6’sını tarım sektöründe çalışmaktadır (TÜİK, 2022d). Ailelerinin yanında küçük yaşta tarlalarda çalışmaya başlayan kız çocukları ilerleyen yaşlarda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya devam edecektir. Dolayısıyla bu kız çocuklarının yetişkin bireyler haline geldiklerinde kendi durumlarını kanıksadıkları ve öğrenilmiş çaresizlik altında durumlarını sorgulamadıkları tespit edilmiştir (Kaya ve Özgülner, 2015:124).

Bununla birlikte Türkiye’de özellikle mevsimlik tarım işçiliğinde kadın ve çocuk işçiliği yaygın olarak gözlenmektedir. Mevsimlik tarım işçileri göç ettikleri yerlere ailecek gitmeleri mevsimlik işlerde çocuk işçi sayısındaki artışın nedenleri arasındadır. Türkiye’de mevsimlik göç için en çok hareketliliğe neden olan tütün, narenciye, pamuk, pirinç, fındık ve şekerpancarı ürün hasatlarında ailesi ile birlikte çalışan çocuklar yoğun olarak görülmektedir (Görmüş, 2019: 569). Çocukların mevsimlik tarımda çalışmaya başlaması ortalama olarak 13-14 yaşını bulmaktadır. Fakat çocuklar bu yaşlardan çok daha önce ailelerine tarlada yardım etmeye ya da ufak tefek işlerde çalışmaya başlamaktadır. Dolayısıyla tarım sektöründe çocukların tarla ile tanışması 5-6 yaşına kadar düşmektedir. Özellikle kayısı, narenciye, sebze, Antep fıstığı ve pamuk gibi tarım ürünlerinin toplanması işleminin nitelik gerektirmeyen bir iş olması çocuk işçiliğinin bu işlerde yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Fındık tarımında ise çocuklar su ya da boş çuval taşıma gibi hafif işlerde 7-8 yaşlarında çalışmaya başlamakta ya da ev işlerini

hafifleterek evdeki kadın işgücünün tarlada çalışmasının önünü açmaktadır. Fındık hasadına tam olarak katılmaları 11-12 yaşını bulmaktadır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018: 70,78). Dedeoğlu'nun (2016a: 107) yapmış olduğu çalışmada, mevsimlik tarım işçisi ailelerin çocuklarının cinsiyete göre çalışma durumları incelenmiştir. Buna göre 15-17 yaş grubunda yer alan kız çocukların %77,4'ü, erkek çocuklarının %85,7'si mevsimlik çocuk işçi olarak çalışmaktadır. 6-14 yaş grubunda ise kızların %27,9'u ve erkeklerin %19,8'i çalışmaktadır.

Tablo 15. Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılabileceği Tarımsal Faaliyetler

Çocuk İşçiler	Genç İşçiler	Genç İşçiler
	(15 yaşını doldurmuş)	(16 yaşını doldurmuş)
Düşme ve yaralanma tehlikesi olmayan meyve, sebze, çiçek toplama işleri	Meyve ve sebze konserveciliği, sirke, turşu, salça, reçel, marmelat, meyve ve sebze suları imalatı işleri	Kuş ve hayvan tüyü kıllarının temizlenmesi, didikleme, ayrılması ve bunlara benzer işler
Kümes hayvanları besiciliğinde yardımcı işler ve ipek böcekçiliği işleri	Meyve ve sebze kurutmacılığı ve işlenmesi işleri. Küçükbaş hayvan besiciliğinde yardımcı işler.	
Çiçek satışı, düzenlenmesi işleri.	İlaçlama ve gübreleme hariç çiçek yetiştirme işleri. Balıkthane işleri.	

Kaynak:ÇSGB (2004) ve Kanvermez ve Sümer (2021: 582) kaynaklarından yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tarımda çocuk işçilerin çalışma saatlerinin ve ortamının yetişkinlerle aynı olması çocuklar için çalışma koşullarını zorlaştırmaktadır. Mevsimlik tarım işlerinin genelinde olduğu gibi çocuklarda günün ilk ışıkları ile çalışmaya başlayıp gün bitiminde çalışmayı bırakmaktadırlar. Ortalama 12 saatlik bir çalışma çocuklar için bedenen oldukça yıpratıcı olmaktadır. Örneğin tütün hasadında çalışan çocuklar ağır bir işle karşı karşıya kalmaktadır. Hasat dönemlerinde gece çalışmaları da gerekmektedir. Tütün hasadı işe sabaha karşı 2-3 gibi başlanarak neredeyse 12 saate varan bir çalışma ile yapılmaktadır. Şartlarının ağır olmasından ötürü tütünde 14 yaşının üzerinde çocuklar çalıştırılmaktadır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018: 98). Benzer şekilde, pamuk toplama işinin çocuklar için ağır bir iş olduğu, aileye daha fazla gelir sağlamak adına çocukların günde ortalama 12 saat ve haftanın her günü çalıştırıldığını ve güneş altında uzun saatler çalışma, ağır kaldırma, böcek ısırması gibi risklerle karşı karşıya kaldıklarını tespit etmiştir (Gülçubuk, 2012: 81). Etiler ve Lordoğlu (2014: 126) mevsimlik tarımda fındık

hasadında çalışan çocukların, yemek molası hariç günlük ortalama 10 saat çalıştığı, asıl işin yanı sıra yan işleri de çocukların yaptığı ve bu işleri yaparken çocukların fiziki yapısını zorlayıcı hareketlerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Çocukların yaşam alanlarının ise, hijyenik koşullardan uzak olduğu ve temiz içme suyuna erişen çocuk işçi sayısının çok sınırlı olduğu sonucuna varılmıştır. (Lordoğlu ve Etiler 2014: 129).

Çalışan çocuklar mevsimlik işçilik kapsamında birçok problemle karşı karşıya kalmaktadır. Bunlardan en önemlilerinden biri ücret problemidir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde çalışan çocukların sosyal güvenceleri ile ilgili yapılan araştırmaya göre, ekonomik nedenlerden ötürü mevsimlik tarım işçisi aileler tarım aracıları ile anlaşp çocuklarını başka semtlere ya da başka illere göndererek çalıştırmaktadır. Tarla sahibi ile tarım aracıları götürü ücret olarak ifade edilen, yapılan işin sonucuna göre bir ücretlendirme biçimi olan akort ücret üzerinden bir anlaşma sağlamaktadır. Bu çalışma şeklinde çocuk hiçbir ücret almamakta ortaya çıkan işten alınan ücret tarım aracıları ve çocuk işçinin ailesi paylaşmaktadır. Diğer taraftan, yevmiye usulü ile kazanç sağlanan tarım işlerinde çocukların 12-13 yaş sınırına kadar gelmesi ve fiziksel gelişimini tamamlayarak yeterli oranda güç kazanmış olması beklenmektedir. 13 yaşından itibaren tarımda çalışan çocuklar mahalli tarım işçisi olarak çalışp tam yevmiye alabilmektedirler. Pamuk tarımında ise hem hasat sürecinde gereken tüm işgücünün aile içinden karşılanması amacıyla çocuklar daha erken yaşlarda çalıştırılmakta hem de 10 yaş civarındaki çocukların vücut yapısı olarak daha uygun olmaları pamuk hasadında yaygın bir çocuk emeğinin varlığını göstermektedir. 10 yaşında bir çocuk günde ortalama 60 kg pamuk toplayabilirken 14-15 yaşlarındaki çocuklar günde 100kg ulaşmaktadır ve özellikle çok çocuğu olan aileler avantajlı bir konuma gelmektedir. Bunun yanı sıra tarım ürünleri arasındaki ücretlendirme farklılıkları çocuk emeğinde de görülmektedir. Tütün ve narenciye hasadında çocuklar yevmiyeli çalışabiliyorken pamuk hasadında çocuklar ağırlıklı olarak ücretsiz aile işçisi konumundadır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018: 47, 70, 77).

Türkiye’de mevsimlik tarım faaliyetleri ortalama olarak 4-7 ay sürmektedir. Bu süreç birbirini takip eden zaman dilimlerinden oluşmaktadır. Örneğin, Haziran ortasında başlayan kayısı hasadından sonra aileler fındık hasadı için Doğu Karadeniz’e geçmekte oradan da Adana bölgesinde pamuk hasadı başlamaktadır. Domates, incir ve üzüm hasatları da benzer dönemlerde yapılmaktadır. Mevsimlik tarım faaliyetlerinin birbirini

takip eden süreçlerde olması aileleri ile birlikte mevsimlik göç eden çocukların eğitim hayatını olumsuz etkilemektedir (Küçükbalaban, 2018: 12). Bir çocuğun çalışma hayatına erken yaşlarda başlaması ailesinin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılarla ortaya çıkmaktadır. Fakat çocukların çalışması aile içinde ekonomik olarak olumlu olsa da okul çağındaki çocukların eğitimi için önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır (Tok ve Davran, 2011: 69). Mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan ailelerin çocukları hem maddi imkânların sınırlılığı hem de sürekli yer değiştirilmesi nedeniyle eğitimlerine devam etmekte zorluk çekmektedirler. Mevsimlik tarımın özellikle Mart-Kasım ayları arasında aktif bir şekilde yapılması çocukların bu dönemde okula gitmesini imkânsız hale getirmekte ve bir süre sonra eğitimlerini tamamen bırakmak zorunda kalmaktadırlar. Özellikle kız çocukları mevsimlik tarım göçü nedeniyle eğitim sürecinden kopmakta ve memleketlerine döndüklerinde eğitimlerine devam etmek isteseler bile ailelerinin baskısı ile karşı karşıya kalmaktadır. Kalabalık ailelerde kız çocuklarına yaşlı bakımı, ev işleri ve küçük kardeşlerle ilgilenme görevleri verildiği için eğitimden mahrum kalmaktadır (Kaya ve Özgülner, 2015: 124).

Çocuk işçiliği hane yoksulluğundan kaynaklı bir süreçte olarak ortaya çıkmıştır. Çocukların mevsimlik tarım işlerinde çalışması onların eğitimden koparak bir kısır döngü içine girmelerine ve ücretli tarım dışında istihdam edilme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 13). Çocuk işçiliği konusunda tarım işçileri de çocukların yaşlılardan daha faydalı olduğunu ve tarımın zorlayıcı koşullarına gençlerin daha kolay katlanabildiğini ifade etmektedirler. Dolayısıyla okullaşma oranının düşük olmasının nedenleri arasında tarım işçisi ailelerin, yaşam mücadelesine çocukların katılımına olumlu bakması bulunmaktadır. Fakat çocukların tarımsal üretimde aktif olarak çalışması yetersiz beslenme, ihmal edilme ve sık sık hastalanmaları veya sakatlanmaları gibi problemlerin öne çıkmasına neden olmaktadır (Dedeoğlu, 2016a: 83).

3.2.3. Yabancı (Göçmen) Mevsimlik Tarım İşçileri

Mevsimlik işgücü ihtiyacı, toplumun değişen dinamiklerine ve farklı iş kollarında kullanılan emeğin niteliğine göre belirlenmektedir. Türkiye işgücü piyasasında göçmen emeği iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Göçmen işçiler bir taraftan, ev içi hizmetler gibi nispeten yerli işgücünün yetersiz olduğu işlere yönelirken, diğer taraftan yerli vasıfsız işgücünün çalıştığı güvencesiz, geçici ve kayıtdışı işlere

yönelmektedir. Böylece vasıfsız işlerde göçmen emeği yerli emeğe ikame olarak ortaya çıkmakta ve inşaat, tekstil ve tarım gibi sektörlerde ücretlerin düşmesine neden olmaktadır. Tarım sektörü de göçmen emeğinin yerel emek ile ücret rekabetine girdiği ve emek yoğun sektörlerin başında gelmektedir (Dedeoğlu, 2018: 38). Tarımda yabancı işgücüne talebin yüksek olmasının nedeni göçmen işçilerin sosyal güvencesiz ve düşük ücret ile çalışmayı kabul ediyor olmasıdır. Göçmen işçilerin piyasa seviyesinden daha düşük ücrete çalışmaya razı olması işgücü piyasası içindeki dengeleri bozarak yerli mevsimlik tarım işçilerinin diğer sektörlerde mecburi bir iş arayışına girmelerine neden olmaktadır. Bu durumun sonuçlarından biri de tarım sektöründe informel istihdamın genişlemesidir (Bayramoğlu ve Bozdemir, 2019: 1173).

Diğer taraftan, yabancı işçilerin neredeyse tamamının çalıştıkları işlerde kayıt dışı olmaları bu alanda edinilen bilgiyi sınırlandırmaktadır (Toksöz, vd, 2012: 35). Fakat yapılan çalışmalar neticesinde Türkiye’de mevsimlik tarım işlerinin yabancı işgücünün Suriye, Azerbaycan, Gürcistan ve son yıllarda Afgan kökenli kişilerde yoğunlaştığı görülmektedir. Gürcü işçiler Karadeniz bölgesinde Ordu, Giresun, Rize, Trabzon ve Artvin illerinde çay ve fındık hasadında, Marmara bölgesinde fındığın yetiştiği Sakarya ve Düzce’de, Azeri işçiler, Kars ve Ardahan’da ot biçme işinde, Orta Anadolu’da ise şeker pancarı üretiminde yerli mevsimlik tarım işçileri ile birlikte Suriyeli işçiler çalışmaktadır (Dedeoğlu, 2016a: 84; Bayramoğlu ve Bozdemir, 2019: 1171).

Suriyeli işçiler Türkiye’de çalışan diğer göçmen işçilerden daha kalabalık olmaları ve Suriye’den Türkiye’ye kendi isteği ile göç eden kişilerin çoğunluğunun daha önceden de tarımda çalışması nedeniyle Suriyeliler birçok tarım ürününde aktif rol almaktadır. Narenciye tarımının yapıldığı güney illeri olan Antalya, Mersin ve Adana’da, pamuk üretiminin yapıldığı Şanlıurfa, Hatay ve Adana’da ve Afyonkarahisar’da yapılan kiraz toplayıcılığı işinde, Gaziantep, Adana, Malatya ve Şanlıurfa’da kayısı, Antep fıstığı ve sebze toplama işlerinde de Suriyeli işçiler çoğunlukta olduğu görülmektedir. Suriyeli işçiler, tarımsal üretimdeki temel çalışma biçimleri olan çapalama, ekim ve hasat gibi tüm iş gruplarında yer almaktadır (Hayata Destek İnsani Yardım Derneği, 2014: 56). Türkiye’ye farklı kanallardan giriş yapmış Suriyeli göçmenlerin Türkiye’de yerleşik düzene geçmiş olanları açısından tarım sektöründe bir emek havuzunun oluştuğu düşünülmektedir (Dedeoğlu, 2016a: 15). Dolayısıyla göçmen işçilerin çalışma yaşam haklarını korumak için çıkarılan Geçici

Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmeliğe göre, Suriyeli işçiler yabancıların almak zorunda olduğu geçici çalışma izninden muaf tutularak valilikler tarafından belirlenen bir kota ile istihdam edilmektedir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2016).

Vasıf düzeyi düşük diğer işlerde olduğu gibi tarım sektöründe de yabancı işçiler yerli işçilere göre daha düşük bir ücretten çalıştırılmaktadır. Ücret eşitsizliği ile en çok karşılaşan yabancı işçiler Suriyeli olmakla birlikte onlar için en önemli problem ücret eşitsizliği olmamaktadır. Tarımda yevmiyeli olarak çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğu ücretlerini düzenli alamamanın ve önceden belirlenmiş olan tutardan daha az ücret almanın daha önemli bir problem olduğunu belirtmiştir (Dedeoğlu, 2016b: 54). Yabancı işçilerin ücretle ilgili sorunları kayıtdışı çalışmalarıyla da ilgili önemli sorunları tetiklemektedir. Kayıt dışı istihdam edilmeleri özlük haklarını talep etmelerini ve işverenin ücreti ödemediği veya geç ödediği durumlarda bir yaptırım uygulanmasını engellemektedir (Lordoğlu ve Aslan 2015: 422). Yabancı mevsimlik tarım işçilerinin kayıt dışı çalışmaları iş güvenliği ve çalışma şartları açısından da çeşitli problemleri getirmektedir. Yabancı mevsimlik tarım işçilerinin %41,8'i çalışma ortamında iş kazalarına maruz kalmakta fakat kayıtlı çalışmamaları iş kazası ve meslek hastalığı hükümlerinden yararlanmalarını önlemekte ve ayrıca işçiler maruz kaldıkları iş kazası ve meslek hastalıkları sonucunda tedavi ücretlerini de kendilerinin ödemektedir (Erbörü, 2014: 46).

Mevsimlik tarım işçilerinin bir diğer önemli problemi barınmadır. İşçilerin çalışma, ulaşım, barınma sorunlarına ve çocukların göç ettikleri bölgelerde eğitim haklarına erişmelerine yönelik 2010/6 Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Projesi (METİP) ve 2017/6 Mevsimlik Tarım İşçileri Genelgesi yayımlanmıştır. METİP kapsamında oluşturulan kamplarda kalan işçilerin çoğunluğu bu bölgelere aileleri ile birlikte gelmektedir (Dedeoğlu, 2016a: 162). Fakat bu kamplardaki barınma şartları oldukça zorlayıcı olmaktadır. Örneğin önceden ahır olarak kullanılan bir yapı 10-15 kişinin birlikte kalabileceği şekilde Suriyeli işçilere tahsis edilmiştir. Bu barınak ve yapılar tüm hijyen kurallarından ve insani yaşam şartlarından uzak olmaktadır. Hayata Destek Derneğinin yaptığı araştırmaya göre (2014: 32) işçilerin %81,7'si çadırlarda barınmakta ve ortalama çadırlar tek odadan oluşan 16 metrekarelik alanlardan oluşmaktadır. İzmir'in Gümüldür ilçesine gelen mevsimlik tarım işçileri %65'inin geçici barınaklarda kaldığı tespit edilmiştir (Egemen, 2015: 72).

Tek odası olan barınak ve çadırların %48'i ise muşambadan yapılmış malzemedir. Bu çadır ve barınaklarda gereken mahremiyet oluşmadığı gibi banyo da problem olmaktadır. Barınakların sadece %50'sinde özel banyo bulunmaktadır. %28'sinde ise banyo ortak olup %22'sinde banyo imkânı bulunmamaktadır. Bu durum barınak ve çadırlarda günlerce yaşamak zorunda olan işçiler için önemli bir sağlık problemini oluşturmaktadır (Arslan, 2016: 1411).

Aileleri ile birlikte gelen yabancı mevsimlik tarım işçilerinin arasında çocuk emeği de oldukça yaygındır. Tarım işlerinin nitelik gerektirmeyen işler oluşu çocukların küçük yaşlardan itibaren tarım işlerinde çalışmasını etkilemektedir. Dedeoğlu, Karabıyık ve Çetinkaya'nın araştırmasına göre (2016b: 105), çocuk işçiliği Suriyeli ailelerin çocukları arasında daha yaygındır. Suriyeli tarım işçilerinin çocuklarının 1/3'i 17 yaşının altındadır. Çalışan çocukların %42'si 6-17 yaş grubundadır. Küçük yaşta çalışmaya başlayan bu çocuklar aileleri ile birlikte günde 11 saat ve haftanın 7 günü çalışmaktadırlar. Fakat genel olarak haftada beş gün çalışmaktadırlar. Çalışmadıkları günler işçilerin kendi tercihleri olmayıp, iş bulamadıkları, hastalandıkları ya da hava durumunun kötü olduğu günler olmaktadır.

Covid-19 salgını yabancı mevsimlik tarım işçilerini de etkileyen bir süreç olmuştur. Pandemi nedeniyle ülke sınırlarının kapanması tüm dünyada mevsimlik işgücü konusunda dışa bağımlı ülkeleri çözüm bulmaya yöneltmiştir. Sınırlar kapatılmış olsa da mevsimlik tarım işçilerine özel izinler sağlanmıştır. Örneğin, Almanya 80 bin kişilik Romen grubunu, Kanada 20 bin kişilik Meksikalı ve Finlandiya ise üçüncü dünya ülkelerinden 4.500 kişiyi kendi ülkesine mevsimlik tarım için kabul ederken, İngiltere, Fransa ve İspanya yerel işgücünden yararlanmak üzere harekete geçmiştir (Heikkila, 2020: 565). Türkiye'de de sınır kapıları salgın nedeniyle kapanmış, iller arasında seyahat sınırlaması getirilmiş ve hatta izin belgesi olmadan sokağa çıkma kısıtlamaları getirilmiştir. Özellikle sınırların kapanması her yıl olan uluslararası emek göçünü durma noktasına getirmiştir. Sınırlı sayıda kişilerle mevsimlik hasatlar gerçekleştirilse bile kişisel hijyen ve sosyal mesafe kurallarının salgının başından beri en çok vurgulanan tedbirler arasında yer alması ve mevsimlik tarım işçilerinin kalabalık gruplar halinde çalışması işçilerin nasıl hareket edeceği konusunda belirsizlikler oluşturmuştur. Bu konuda İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü'nce "Mevsimlik Tarım İşçileri Koordinasyon Kurulu'nun" oluşturulmasına karar verilmiştir.

Kurul, mevsimlik tarım işçileriyle ilgili kayıt, çalışma, ulaşım ve konaklama gibi konularda Coronavirüs Bilim Kurulu'nun tavsiyeleri doğrultusunda kararlar almıştır (Zırh vd., 2021: 57). Sağlık kuralları çerçevesinde alınan kararlara rağmen Covid-19 salgını tüm alanlarda olduğu gibi mevsimlik tarım süreçlerini de etkilemiş, 2020 yılında birçok bitkinin hasadına geç başlanmış olup hasat için gereken işgücüne ulaşmakta ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır. Salgın, hiçbir güvencesi ve iş garantisi olmayan mevsimlik tarım işçileri için hem işsizlik tehdidi hem de ölümcül bir hastalıkla karşı karşıya kalma riskini doğurmuştur.

3.3. Türkiye Çay tarımında Mevsimlik Tarım İşçiliği

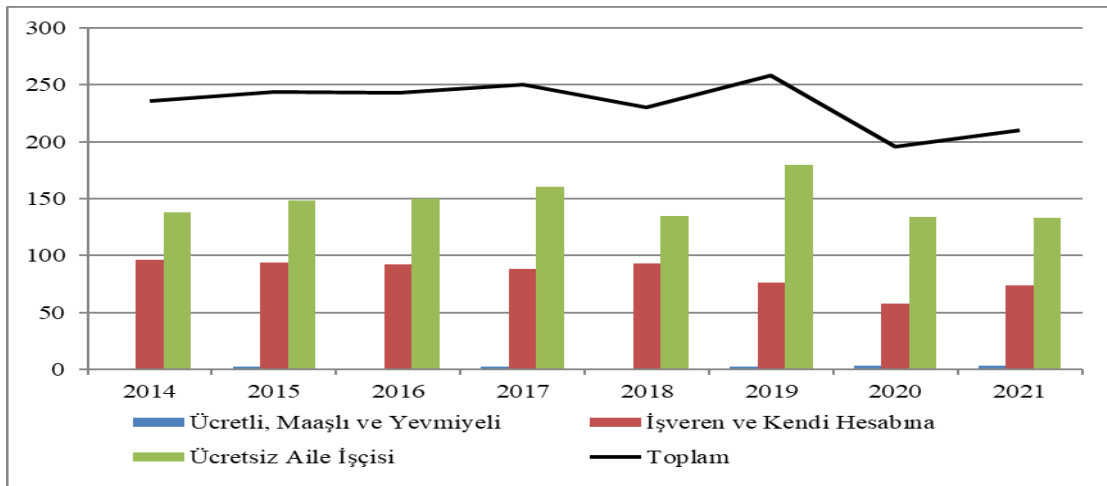
Emek yoğun olan çay hasadı, mevsimlik tarım işçiliği ile karakterize edilmektedir. Türkiye’de çay hasadında özellikle ücretsiz aile işçisi kadın emeği ve yabancı (göçmen) tarım işçilerinin emeği ön plana çıkmaktadır.

3.3.1. Çay Tarımında Kadın Emeği

Türkiye’de tarımın her alanında kadın emeğinin yaygın olduğu bilinmektedir. Fakat kadınların tarım sektöründeki çalışmalarına çoğunlukla “aile yardımcısı” gözüyle bakılmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinin genelinde kadın istihdamı tarım sektöründe yoğunlaşmaktadır (Yasan Ataseven, 2018: 118). Doğu Karadeniz gibi kırsal yerleşimin yaygın olduğu alanların temel geçim kaynağı olan bitkisel üretim ve hayvancılığın idamesi küçük ölçekli üreticilerde kadına aittir. Dolayısıyla kadınlar Doğu Karadeniz tarımında yadsınamaz bir öneme sahiptir.

Doğu Karadeniz bölgesinde kadın istihdamı özellikle çay ve fındık tarımında yaygındır. Kadınlar hem fındığın hem çayın tüm üretim süreçlerinde aktif rol almaktadır. Diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi çay tarımında da toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak kadın ev işlerinin yanı sıra çay hasadının tüm süreçlerinde aktiftir. Buna karşın geleneksel toplum yapısının belirlediği eşitsizlik burada da hâkim olup çay hasadında çalışan kadınların büyük bir çoğunluğunu ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır (Kutlar vd, 2006). Doğu Karadeniz’de arazilerin miras yoluyla bölünmesinin ve kadınlara araziden pay verilmeme geleneğinin devamı nedeniyle nadiren çiftçi kayıt sistemine kayıtlı ve çay üreticisi cüzdanına sahip kadın çay üreticisi görülmektedir. Çay tarımında çalışan birçok kadın eşinin ya da babasının tarlasında ücretsiz olarak çalışmakta ve çay tarımında da kadının çalışması ev işlerinin bir uzantısı

gibi gösterilerek emeği görmezden gelinmektedir (Candan ve Özalp Günal, 2013: 95). Kadınların aile hayatında ve tarla işlerinde yadsınamaz derecede önemli olmasının yanı sıra taşınmaz malların ve tarım arazilerinin mülkiyeti çoğunlukla erkeklere ait olmaktadır. Buna rağmen tarım arazilerinin kullanımı, bakımı ve ürünün hasadı süreçlerini kadınlar yönetmektedir (Alkan ve Toksoy, 2008: 104). Çay tarımı Çin, Sri Lanka ve Hindistan gibi dünyanın önde gelen çay üreten ülkelerinde “kadın işi” olarak adlandırılmaktadır. Türkiye’de ise çay tarımında mevsimlik tarım işçiliğinde erkeklerin çoğunlukta olması nedeniyle ücretli işçilikte erkek egemen bir sektör olarak kabul görmektedir. Doğu Karadenizli kadınlar sadece çay hasadında değil, kırsal yaşamın her alanında bir çalışmanın içinde olmalarına rağmen ücretsiz aile işçisi olmaya devam etmektedirler. Çay tarımının yoğun olarak yapıldığı iller olan Rize, Artvin ve Trabzon illeri TÜİK Düzey 2 bölgeleri içerisinde TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) bölgesinde yer almaktadır. Düzey 2 bölgeleri arasında TR 90 bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından 26 bölge arasında 19. sırada bulunmaktadır. Tarım sektörü açısından bakıldığında 2012 yılında TR90 bölgesinde tarım sektörü istihdam oranı %55,2 iken, 2021 yılında %40,7’ye gerilemiştir. Bölgedeki tarım istihdamı, hizmet sektörünün (%42,5) ardından ikinci sırada yer almaktadır. Erkeklerin tarım sektöründeki istihdamı %33,1 iken, kadınların %53,9 olup Türkiye ortalamasının (%22,7) üzerindedir. TR 90 bölgesi, TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) (%66,4) ve TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) (%55,7) bölgelerinden sonra Türkiye’de tarım sektöründe en çok kadın istihdamını olduğu 3. Bölgedir. (TÜİK, 2022b).

Grafik 16. TR90 Bölgesinde Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu (Bin kişi)

Kaynak: TÜİK, 2022d.

Grafik 16’da çay tarımının yapıldığı illerin yer aldığı TR 90 bölgesinde tarımda çalışan kadınların işteki durumu yer almaktadır. Tüm tarım alanlarında olduğu gibi TR 90 bölgesinde kırsalda çalışan kadınların büyük bir kısmı ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilmektedir. 2014 yılında tarımda istihdam edilen kadınların %58,4’ü ücretsiz aile işçisi iken 2021 yılında bu oran %63,3’e yükselmiştir. Tarımda ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadın sayısı çok az olup işveren ve kendi nam ve hesabına çalışan kadın oranı da son yıllarda düşüş göstermektedir. 2014 yılında tarımda işveren ve kendi nam ve hesabına çalışan kadınların oranı %40,6 iken 2021 yılında bu oran %35,2 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bölgelerdeki kadınların işteki durumuna bakıldığında TR90 bölgesi ücretsiz aile işçisi ve işveren ve kendi hesabına çalışan kadınlarda birinci sırada yer almaktadır. Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadın oranı çok düşük olsa da 2021 yılında Türkiye’nin tarım sektöründe kadınların en çok istihdam edildiği ikinci bölge TR90 bölgesi olmuştur. Diğer bölgelerde çalışan kadınların ücretlerine bakıldığında farklı sonuçlar görülmektedir. Örneğin, 2020 yılında Denizli’nin Honaz ilçesinde kiraz hasadında çalışan kadın işçileri 65 TL gibi düşük bir ücretle çalıştırıldığı, işçilerin ücret pazarlığında söz sahibi olmadığı ve işlerini kaybetmemek için aldıkları ücrete razı oldukları belirtilmiştir (Bağış, 2020: 146). 2020 yılında mevsimlik tarımda en yüksek ücret alan kadınlar 130 TL ile Ordu’da fındık hasadında çalışanlar olmuştur (TÜİK, 2022b). Çay tarımında ise 2020 yılında resmi bir ücret tarifesi bulunmayıp resmi olmayan kaynaklara göre günlük ücretlerin 200-300 TL arasında olduğu belirtilmektedir. (Sabah Gazetesi, 2020)

Türkiye’de tüm tarım işlerinde olduğu gibi çay tarımında da kayıt dışılık yaygındır. Çay tarımında çalışan kadınların sürekli ve düzenli geliri olmadığı gibi sosyal güvenceleri de bulunmamaktadır. Ailesinin çay bahçesinde çalışan ya da yarıcı olarak çalışan kadınların çoğunluğu bağımlı sigortalı statüsündedir. Bu durum Doğu Karadeniz’in geleneksel yapısı içerisinde normal karşılanmaktadır (Ciğerci Ulukan, 2019: 132). Kadınların genç yaşta evlenmesi ve eğitimlerini genç yaşta sonlandırmaları ücret ve sosyal güvence hakkının savunulmasının önünde bir engel niteliğindedir (Yılmaz Uzun, 2019: 70).

Çay tarımında çalışan kadınlar diğer tarım ürünlerinin çalışma saatleri ile benzer şekilde sabahın ilk ışıkları ile tarlaya girmekte ve bitirme saati belirlemeden gün sonuna kadar çalışmaktadırlar. Diğer tarım ürünlerinde iklim ve mevsim gibi etkenler çalışma

saatlerinde belirleyici olsa da çay hasadında bundan söz edilememektedir (Yılmaz Uzun, 2019: 70). Çay bitkisinin beklemeye müsait bir yapısı olmadığından hava koşulları ne olursa olsun hasadın o gün içerisinde bitirilip çay alım yerlerine teslim edilmesi gerekmektedir. Birçok kadın çay hasadının yanında çayın satış işleminde de çalışmaktadır. Bu nedenle, kadınların çalışması tarladan çıkması ile sona ermemektedir.

3.3.2. Çay Tarımında Çocuk Emegi

Çay üretiminde öne çıkan ülkelerde kadın emeğinin yanı sıra çocuk işçiliği de yaygındır. Kenya'daki çay işçilerinin %30'u 15 yaş altı iken, Sri Lanka'da çoğunluğu çay işinde olmak üzere 100bin-500bin arasında çocuk işçinin yasa dışı çalıştığı bilinmektedir. Endonezya'da birçok çocuk para kazanmak veya ailesine yardım etmek için çay tarımında çalışmaktadır. Hindistan'da ise çocuk işçiliği çok yaygın olmasına rağmen resmi olarak çay tarlasında çalışan çocuk bulunmamaktadır (Van der Wal, 2008: 35). Toplumun tüm kesimlerini etkileyen çocuk emeğinin Türkiye'de en yaygın olduğu sektörlerden biri tarım sektörüdür. Özellikle erken yaşlarda ücretsiz aile işçisi ya da yevmiyeli olarak çalışan çocukların durumu politik ve toplumsal sorunlara işaretir (Gülçubuk, 2012: 90). Türkiye'de ise çocukların tarımda en çok çalıştığı alanlar, pamuk, fındık, narenciye, şeker pancarı, kimyon, fıstık, bakliyat, kayısı, kavun/karpuz, kiraz üretimi olarak sıralanmıştır (Dedeoğlu, 2018: 38). Diğer ülkelerin aksine, Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliğinde yaygın olarak rastlanılan çocuk işçiliği çay tarımında çok sınırlı kalmıştır. Aslan'ın yaptığı çalışmada da (2018: 121) benzer sonuçlar çıkarılarak çay tarımında çocuk işçiliğine rastlanmadığı, işin ağırlığı nedeniyle çocukların çay tarımında aktif rol almadıkları sonucu çıkarılmıştır. Diğer taraftan, çay tarımında Gürcistan'dan gelen mevsimlik tarım işçilerinin hâkim olması, yerel mevsimlik tarım işçilerinin çay tarımında yaygınlaşmasını engellemiştir. Dolayısıyla aileleri ile mevsimlik göç eden çocuklara çay tarımında rastlanmamaktadır.

Fakat çay ile aynı bölgenin öne çıkan tarım ürünü olan fındık hasadında yaygın olarak çocuk işçiliğine rastlanmaktadır. Fındık hasadı için yoğun olarak Güneydoğu Anadolu bölgesindeki şehirlerden mevsimlik tarım işçileri ve aileleri gelmektedir (Lordoğlu ve Etiler, 2014: 126). Karadeniz vd. çalışmasında (2021: 403) Giresun'da fındık hasadında çalışan 66 çocuk işçi ile anket çalışması yapılmıştır. Ankete katılan çocukların yaş ortalaması 15,89 olup hafta tatili yapmadan günde ortalama 10,33 saat çalışmaktadırlar. Ayrıca %40,9'unun eğitim hayatının fındık işçiliği yapmalarından

ötürü olumsuz yönde etkilendiği tespit edilmiştir. Çalışmada fındık tarımında çocuk işçiliğinin kaliteli yaşam hakkına engel olduğu yönünde bulgulara ulaşılmış, bu durumun çocukların hem kişisel gelişimlerini hem de eğitim süreçlerini olumsuz etkilediği yönünde sonuçlara varılmıştır. Kalkınma Atölyesinin çalışmasına göre (2014: 107) ailesi ile fındık hasadına gelen çocukların %72,9'u ailesi ile birlikte çalışmaktadır. Fındık hasadı da çay hasadı gibi uzun saatler süren bir çalışma gerektirmektedir. Buna göre çalışmada çocukların uzun saatler fındık toplaması ve ağır kova ve çuvaları taşınması vücutlarını fizyolojik olarak zorladığı ve özellikle gelişim çağındaki olan çocukların gelişimini yavaşlatarak erken yaşta bazı meslek hastalıklarına yakalanmalarına neden olduğu öne sürülmüştür. Fındık hasadında çalışan mevsimlik tarım işçilerinin bölgeye aileleri ile gelmelerinin en önemli nedeni, fındık hasadının hem nitelik gerektirmeyen bir iş oluşu hem de çocukların hane gelirine katkı sağlayacağı bir iş olduğunu düşünmelerinden ötürüdür. Narenciye hasadında da benzer süreçler yaşanmaktadır. Hasatta makas kullanılması, ağaca uzanılarak çalışılması ve toplama işleminden sonra taşınacak kovaların 10-20 kilo bandında olmasından ötürü işçilerde belli bir kas ve beceri gücü gerekmektedir. Bu nedenle narenciye hasadında çocuktan ziyade genç işçiler çalışmaktadır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018: 56). Dolayısıyla çay hasadının da narenciye gibi nitelik ve beceri gerektiren bir iş olması çay tarımında çocuk işçiliğinin oluşmasını engellemektedir.

3.3.3. Çay Tarımında Yabancı Tarım İşçileri

Doğu Karadeniz'de çay tarımının tüm süreçlerinde yerli (mahalli) tarım işçilerinden ziyade yabancı işçi hâkimiyeti bulunmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinde çay hasadında çalışan işçiler Gürcistan gelmektedir. Gürcistan ve Türkiye arasında yaşanan işgücü hareketliliği ilk olarak SSCB'nin dağılmasının ardından 1988 yılında Gürcistan ile Türkiye arasında sınır kapısı olan Sarp sınır kapısı açılması ile başlamıştır. Bu dönemde Gürcüler, Türkiye'deki Doğu Karadeniz illerinde ülkelerinden getirdikleri eşyaları satarak "Bavul Ticareti" adı verilen ticareti yapmaya başlamıştır. Bavul ticaretinin ardından eğlence sektöründe ve inşaat işlerinde çalışan Gürcüler zamanla fındık ve çay hasadına da yönelmeye başlamış ve özellikle çay hasadındaki işçi ihtiyacını katkıda bulunmuştur. Gürcülerin Türkiye'ye göçmen işçi olarak gelmelerinde Gürcistan'da yaşanan işsizlik önemli bir dönüm noktası olmuştur (Sadunashvilli, 2016: 48). 1990'lı yıllarda yaşanan hiper enflasyon ile Gürcistan'da tarım sektöründe

çalışanların sayısı artmaya başlamıştır. O dönemde uygulanan toprak reformunun etkisi ile birçok kişi tarım sektörüne yönelmiştir. Fakat tüm süreçte yeterli gelir elde edemeyen Gürcüler ülkelerindeki yüksek işsizliğin de nedeni ile temelli ya da mevsimlik olarak göç etmeye başlayıp Türkiye’de tarım işçiyi statüsüne girmiştir (Aslan, 2021: 47-48). Böylece, zaman içinde, Türkiye’de çay hasadında Gürcistan’dan gelen mevsimlik işçiler öne çıkmaya ve piyasa üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Gürcü işçiler Doğu Karadeniz bölgesinde informel sektörlerde çeşitli işlerde çalışmakla birlikte en fazla fındık ve çay toplama işlerinde kazanç sağlamaktadır (Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2018: 103). Özellikle çay toplama işinde 2020 yılına kadarki süreçte yabancı işçi olarak sadece Gürcü işçilerin çalıştığı bilinmektedir. Gürcü işçilerin kayıt dışı çalışmalarından ötürü tam olarak kaç kişinin çay tarımında aktif rol aldığı belirlenmemektedir. 2011 yılında Gürcü işçilere 90 günü geçmemek şartı çalışma izninin tanınmasıyla, Gürcü işçiler Türkiye’de kalarak çeşitli işlerde çalışabilmektedir. ÇAYSİAD’ın Çay Bölgesi İstihdam Raporuna göre (2015) Gürcü işçiler çayın yetiştiği iller olan başta Rize, Artvin ve Trabzon’da çay taşıma, toplama ve temizleme olmak üzere çayla ilgili tüm işlerde çalışmaktadırlar. 2013 yılında yaklaşık 16 bin yabancı işçinin, 2014 yılında ise 12 bin yabancı işçinin çay tarımında çalıştığı tahmin edilirken 2019 yılında Gürcistan’dan gelen yabancı işçi sayısının 40 bine ulaştığı tahmin edilmektedir.

Türkiye’de çay üretimi yapılan bölgelerde Gürcü işgücünün yerli işgücüne göre ikame edilmesinin en önemli nedeni yeterince yerli işgücünün bulunamamasıdır. Bölgedeki nüfusun yaşlanması ve miras nedeniyle çay bahçelerinin bölünerek yeterli gelir sağlamaması, iç göç nedeniyle bölgedeki işgücünün azalmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda bölgede yaşayan genç işgücünün çay tarımının sosyal güvencesi olmayan, istikrar sağlamayan ve gelecek vaat etmeyen bir iş olarak algılanması ve ikincil geçim kaynağı olarak görmesi çay hasadında çalışmayı tercih etmemelerine neden olmaktadır. Bu durum, yerli emeğin üretim sürecinden çekilmesine ve yabancı işgücünün piyasada aktif rol almasına neden olmuştur (Aslan, 2018: 142). Yerli işçilerin çay tarımında aktif olmamaları çay üreticilerin yabancı işçilere karşı ücret pazarlığı gücünü de kırmaktadır.

Diğer taraftan, Gürcü işçilerin çay tarımında hakim konumda olması işverenler için tercih nedeni olmaktadır. Heikkilä’ya göre (2020: 564) göçmen mevsimlik tarım işçileri önceki yıllarda çalıştıkları yörelerde hatta aynı işverenlerle çalışabilmektedir.

Aynı işçi ile çalışmak işverenin işçiyi yönlendirmesine veya işi öğretmesine gerek kalmaması açısından bir avantaj sağlamaktadır. Benzer çalışma biçimi çay tarımında da yaygındır. Gürcü işçiler her yıl aynı yörede ve/veya aynı çay üreticileri ile çalışmaktadır. Böylece bir taraftan Gürcü işçiler için istihdam garantisi oluşurken, diğer taraftan çay üreticilerinin hasat için işçi bulma problemini ortadan kalkmaktadır. İki ülke arasındaki bu işgücü hareketliliği gerek Türkiye gerekse Gürcistan'ın ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması ve gönüllü olarak her yıl belirli dönemlerde devamlılık arz etmesi bakımından önemlidir. Bu durum düzensiz göçün bir öznesi konumunda bulunan Gürcü işçilerin döngüsel (dairese) göç boyutuna da sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, birçok tarımsal faaliyetin aksine çay hasadı nitelik gerektiren tarım işleri arasında sayılmaktadır. Klocker vd çalışmasına göre (2020: 3, 14) tarım işçileri niteliksiz olarak adlandırılan işlerin yapımı için de nitelik gerektiğini belirtmektedir. Fiziksel güçle ortaya çıkan çalışma bilinçsiz ve içgüdüsel gibi görünse de belli bir vasıf taşımaktadır. Bitkiyi tanımak, bitkiye zarar vermeden hasat etmek, hasadı stabil bir hızda yapabilmek ve hasattan sonra ürünün nasıl taşınacağı ve nasıl boşaltılacağı bilgi gerektiren konulardır. Çay tarımı da böyle bir süreç gerektirmektedir. Çay bitkisinin hasadı için kullanılan makas ya da çay kesme makinesi kullanımı, bitkinin nasıl ve hangi kısımlarının hasat edileceği uzmanlık bilgisi gerektirmektedir. Gürcü işçilerin çay üreticisi tarafından tercih edilmesinin en önemli nedeni hasat sürecini iyi bilmesi ve bitkiyi tanımasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 16. Sarp Sınır Kapısından Türkiye'ye Giriş Yapan Gürcü Vatandaşların Sayısı (Bin kişi)

Aylar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ocak	98.937	103.687	103.918	108.753	114.756	145.046	158.684	118.912	143.647	8.779
Şubat	66.156	112.337	102.423	108.651	156.869	146.337	165.077	126.827	140.764	9.526
Mart	86.308	128.336	127.546	126.282	176.881	194.102	189.075	153.034	65.119	11.627
Nisan	113.296	137.865	140.601	138.706	187.386	189.302	191.227	153.283	3.093	13.030
Mayıs	133.155	178.405	184.055	197.821	236.021	244.958	218.554	197.597	4.157	16.220
Haziran	121.614	176.071	171.925	166.389	201.377	217.797	221.013	190.859	6.123	20.149
Temmuz	158.873	203.291	197.353	223.941	236.336	308.327	240.651	268.955	8.386	32.448
Ağustos	190.207	239.758	244.395	236.842	254.101	312.492	274.804	287.776	11.734	28.129
Eylül	175.359	196.766	177.025	223.939	249.725	301.286	236.321	262.098	13.242	29.936
Ekim	118.148	148.440	156.360	171.969	190.942	225.584	169.997	184.059	10.329	25.336
Kasım	129.272	136.612	134.880	160.992	180.564	186.792	148.096	173.937	9.390	27.361
Aralık	124.701	119.886	132.598	153.776	168.514	194.023	146.871	175.075	9.006	48.396

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022), 2012-2021 Sınır Giriş Çıkış İstatistikleri derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gürcü mevsimlik tarım işçileri özellikle çay ve fındık hasat dönemlerinde Sarp sınır kapısından yoğun olarak geçiş yapmaktadır. Tablo 16’da son on yılda Türkiye’ye giriş yapan Gürcülerin aylara göre dağılımına yer verilmiştir. Yıl içerisinde dalgalı bir seyir izlense de girişlerin Mayıs ve Ağustos-Eylül ayları arasında artış gösterdiği görülmektedir. Belirtilen aylardaki artışın çay ve fındık hasat dönemlerine denk gelmesi Gürcülerin özellikle bu işlerde çalışmak için geldiklerinin göstergesi olmaktadır. 2020 yılında ise Covid-19 pandemisinin etkileri görülmektedir. Özellikle sınır kapılarının kapalı olduğu tarihler olan Nisan 2020-Temmuz 2020 tarihleri arasında çok az Gürcü vatandaşı Türkiye’ye giriş yapabilmıştır. Beklenen sayıda Gürcü mevsimlik tarım işçisinin hasat döneminde Türkiye’ye giriş yapamaması, Doğu Karadeniz’in en önemli mevsimlik tarım ürünleri olan çay ve fındıktaki işçi profiline de değişmesine neden olmuştur.

Bu nedenle, Türkiye’de çay tarımının yabancı işçilik boyutu Covid-19 pandemiden öncesi ve sonrası olarak ele alınmalıdır. Covid-19 pandemisi yaşanmadan önceki dönemlerde çay tarımında üreticinin işçi bulma probleminden ötürü Gürcü işgücüne bir talep oluşmaktaydı. Çay hasadının uzun yıllar Gürcü işçiler tarafından gerçekleştirilmesi ücretler seviyesinin de işçi tarafından belirlenmesiyle sonuçlanmaktadır. Ücretlerin Gürcistan para birimi olan Lari’ye ve yabancı işçilerin alım gücüne göre belirlenmesi çay tarımında maliyetleri yükseltmiş ve çay üreticisini çıkmaza sokmaya başlamıştır. 2015 yılında Rize’de kurulan Çay İzleme Komitesi bu tür problemlere yönelik çalışmalar yapmıştır. Komite kararına göre, 2015 yılı için çay hasadında yevmiye ücreti 70 TL olarak belirlenmiştir. Fakat daha önce çayla ilgili yapılan çalışmalarda çay üreticisi ile yapılan görüşmelere göre uygulamada bu kararın etkili olmadığı, o dönemde ortalama yevmiyelerin 100-110TL aralığına ulaştığı tespit edilmiştir. 2015 yılında ÇAYSİAD’ın yaptığı çalışmaya göre, yıllık ortalama işçilik kalemine ayrılan pay 125 milyon dolardır. 2019 yılında bu payın yaklaşık 180 milyon dolara ulaştığı tahmin edilmektedir. Çay tarımında günlük ücretlerin yüksek seyretmesi, hem Türkiye’den Gürcistan ekonomisine önemli miktarda para aktarılmasına neden olurken hem de göçmen işçilerin refah seviyesini iyileştirmiştir. Gürcü işçiler her yıl Mayıs- Eylül ayları arasında Türkiye’ye giriş yaparak işverenler tarafından tahsis edilen köy evlerinde veya kendi imkânları ile şehir merkezlerinde konaklamaktadır. Çay işinin yaygın çalışma şekline göre işçilerin yol ve iki öğün yemek ücretleri de işveren tarafından karşılanmaktadır. Gürcü işçilerin Türkiye’deki yaşam standartları kendi

ülkelerinde yaşadıkları ekonomik problemlerin yanında daha yüksek kalmaktadır (Kalkınma Atölyesi, 2014: 135).

2019 yılının sonlarında başlayan Covid-19 pandemisi nedeniyle tüm sınır kapılarının kapalı olması Gürcü işçilerin hâkim olduğu çay tarımı piyasasındaki dengelerin bir anda alt üst olmasına neden olmuştur. 2020 yılında Gürcü işçilerin çay tarımında çalışmak üzere Türkiye'ye mevsimlik işçi olarak gelememesi, yerli mevsimlik tarım işçilerinin çay tarımında önünü açmıştır. 2021 yılında pandeminin devam etmesi nedeniyle çay hasadında Gürcü hâkimiyeti kırılmıştır. 2021 yılında yapılan çay hasadında yerli işçilerin yanı sıra Türkiye'de ikamet eden Sudan, Senegal, Gambiya, Zambiya gibi Afrika ülkelerinden ve Afganistan'dan gelen yabancı işçilerin de katıldığı bilinmektedir. Pandemi sürecinde yerel yönetimler ve Ziraat Odaları aldıkları ortak bir karar ile yıllardır Gürcü işçilerin hâkim olduğu çay piyasası için sabit bir yevmiye belirlemiştir. 2020 yılında alınan karar doğrultusunda günlük ücretler 180TL, 2021 yılında ise 200TL olarak belirlenmiştir. Fakat bu ücretler uygulamada geçerlik kazanmamıştır (Bloomberght, 2021).

3.4. Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Hayatında Karşılaştığı Sorunlar

Türkiye'nin tarım ekonomisinde mevsimlik tarım işçileri önemli bir yere sahiptir. Buna rağmen var olan düzenlemeler mevsimlik tarım işçileri için hayati önem taşıyan problemleri çözmeye yetmemektedir. 2021 yılında tarımda istihdam edilenlerin sayısı 4.948bine ulaştığı ve bunun sadece %12,7'sinin ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalıştığı bilinmektedir (TÜİK, 2022c). Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanların bakmakla yükümlü olduğu kişiler ve tarımda ücretsiz çalışan aile işçileri de (%44,4) düşünüldüğünde mevsimlik tarım işçiliğinden geçimini sağlayanların 4 milyonun üzerinde bir nüfus grubunun olduğu tahmin edilmektedir.

Mevsimlik tarımdaki problemler genel olarak, hukuki, ekonomik (ücretler, sosyal güvence), yapılan işin niteliği ve çalışma koşulları, iş sağlığı ve güvenliği ile temel insani ihtiyaçlar (barınma, hijyen, sağlık sorunları) olarak sıralanabilir. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 7. maddesine göre, işveren mevsimlik tarım işçileri ile geçici iş ilişkisi kurabilme yetkisine sahiptir. Mevsimlik tarım işçileri ile geçici iş ilişkisi dört ay süreyle en fazla iki kere yapılabilmektedir. Bu maddede belirtilen çalışma şekilleri ile mevsimlik tarım işçileri 4857 sayılı İş Kanununa tabi diğer işçilerin sahip olduğu haklardan yararlanamamaktadır. Geçici iş ilişkisi ile çalışan mevsimlik tarım işçileri

4857 sayılı İş Kanunu'na tabi diğer işçiler gibi yıllık ücretli izin hakkı, ücret hesap pusulası, hafta tatili, yeni iş arama izni, kıdem ve ihbar tazminatı hakkı, iş sözleşmesini haklı nedenle fesih hakkı gibi önemli özlük hakların hiçbirine sahip olamamaktadır (Kanvermez ve Sümer, 2021: 589).

Ayrıca mevsimlik tarım işçilerinin çalışma hayatında karşılaştıkları en önemli sorunların başında ücretlendirme gelmektedir. Ücretle ilgili en sık karşılaşılan problemler; ücretin belirlenmesi, ödenmesi ve cinsiyete bağlı ücret farklılıkları olarak ifade edilebilir. Türkiye'de mevsimlik işçilerin çoğunluğunu kadın işçiler oluşturmakta ve erkek işçilerle aynı koşullarda çalışıp aynı işi yapmaktadır. Buna karşın mevsimlik tarım işçisi kadınlar cinsiyete bağlı ücret ayrımcılığına maruz kalmaktadırlar. Türkiye ILO'nun 100'no'lu "Eşit Değerde İş İçin Erkek ve Kadın İşçiler Arasında Ücret Eşitliği Hakkında Sözleşme"sine taraf olduğu halde ücret farklılıkları mevcuttur (ILO, 1951). Bunun yanı sıra çocuk işçiliğin yoğun olduğu yerlerde çocuklara da eşitlik ilkesine aykırı olarak daha düşük ücretle ödenmektedir. Eşitlik ilkesi sadece kadın, erkek ve çocuklar arasında olmayıp mevsimlik ürüne göre de değişmektedir. TÜİK tarafından her yıl belirlenen mevsimlik tarım işçisi ücretlerine rağmen Türkiye tarımında bölgeye ve mevsimlik ürüne göre alınan ücretler değişmektedir. Mevsimlik tarım ürünlerinin kendi içindeki ücret farklılığının yanı sıra yerli ve yabancı tarım işçileri arasında farklılıklar olmaktadır. Yılmaz'ın çalışmasında (2020: 56) yerel işçilerin yabancı işçilere kıyasla daha kısa süre çalışıp daha fazla ücret aldıkları belirtilmiştir. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçileri hem ücret hem de çalışma saatleri konusunda kendi içlerinde bir ayrımcılığa maruz kalmaktadır.

Aileleri ile birlikte çalışan mevsimlik tarım işçisi çocukların ücret dışında yaşadığı en önemli problem yetersiz eğitim almaları ya da eğitimde fırsat eşitsizliği ile karşılaşmalarıdır. Çocukların hasat dönemlerinde çalışmak zorunda olmaları eğitimlerini yarıda bırakmalarına veya hiç başlayamamalarına neden olmaktadır (Gülçubuk, 2012: 91). Yeterli barınma ve sağlık koşullarından yararlanamayan çocukların beslenmeleri de yetersiz olmakta ve ağır çalışma koşullarının yer aldığı tarım işlerinde çalışmaları fiziksel olarak çocuklara zarar vermektedir. Kişisel gelişimlerini tamamlayamadan ağır koşullar altında çalışan (kız) çocukları öğrenilmiş çaresizlik duygusu altında içinde buldukları şartlardan kurtulamamakta ve yoksulluk kısır döngüsü içinde yaşamaya devam etmektedir. Bu dezavantajlar mevsimlik tarımda

çalışan yerli ve göçmen tüm çocuk işçiler için geçerlidir. Dedeoğlu ve Bayraktarın çalışmasına göre (2019: 95) özellikle Suriyeli ailelerin çocuklarının göç ettikten sonra eğitimlerine devam edemediği ya da hiç kayıt yaptırmadığı ve 2011 yılında itibaren aktif olarak Suriye’den göç eden kesimde eğitime adım atmamış bir kuşağın yetiştiği ifade edilmektedir. Araştırma kapsamında hem Suriyeli hem de yerli aileler çocuklarının çalışma sebebi olarak en çok “aile bütçesine katkı” olduğunu belirtmişlerdir.

Mevsimlik tarım işçilerinin sosyal güvence haklarına 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununda yer verilmiştir. Fakat ilgili kanunun Ek 5. maddesinde belirtildiği üzere kamu ve özel işletmeler kapsamında çalışan tarım işçilerinin sigortalılık durumu zorunlu tutulmuş olup, bir işletme kapsamında olmayan mevsimlik tarım işçilerinin bir kısmı isteğe bağlı sigortalı olarak kendi primlerini ödeyerek sağlık sigortasına dahil olmaktadır. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçilerinin neredeyse tamamının informel istihdam edilmesinden ötürü çok önemli bir kısmının sağlık güvencesi bulunmamaktadır (Demir, 2015: 187). Özellikle Suriye kökenli kişilerin Türkiye’de kayıt dışı çalışması hem günlük ücret düzeyini düşürmekte hem de çalışma koşullarını ağırlaştırmaktadır. Kayıtdışı çalışmaları nedeniyle iş kazası ve meslek hastalığı, analık hali, süt izni, malul sayılma, gibi hakların hiçbirinden yararlanamamaktadırlar.

Yapılan işin niteliğine bağlı sorunlar daha çok çalışma ortamında karşılaşılan sorunlardır. Mevsimlik tarım işlerinin tamamı tarlada yapıldığı için işçiler çalışma süresi boyunca açık alanda bulunmaktadır. Açık alanda yapılan çalışmalarda hava sıcaklığı, nem, gürültü, toz vb. gibi problemler işin yapılışını ve işçileri etkilemektedir. Mevsimlik tarım işlerinin genellikle yaz aylarında yapılmasından ötürü işçiler yüksek sıcaklık ve yüksek nem ile baş etmek zorunda kalmaktadır. Yoğun çalışma, açık alanlarda gölgenin az olması, yeterli suyun ve dinlenme süresinin olmaması, sıcaklığı çeken kıyafetler giyilmesi işçileri olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla işçiler termal konforun sağlanamamasından ötürü çeşitli sağlık problemleri ile karşı karşıya kalmaktadır (Taş, 2019: 11).

Mevsimlik tarım işlerinde bir diğer problem iş güvenliğidir. İşverenin iş güvenliği önlemlerini mali nedenlerden ötürü almaması mevsimlik tarım işçilerinin iş güvenliği olmadan ve emekleri sömürülerek çalışmalarına neden olmaktadır. Gereken

önlemlerin alınmaması, kişisel koruyucu donanımların kullanılmaması ve işçilerin ergonomik olmayan işleri yapmaları gibi nedenlerle çeşitli iş kazaları doğmaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin kayıt dışı çalışmaları iş kazası ve meslek hastalığı hükümlerinden yararlanmalarını ve iş kazası ve meslek hastalıklarının kayıt altına alınmasını da önlemektedir (Kaya ve Özgülner, 2015: 124). Mevsimlik tarım işlerinde en sık karşılaşılan iş kazalarını trafik kazaları oluşturmaktadır. Tarım işinin yapıldığı tarla ve bahçelere ulaşım esnasında kullanılan minibüs, traktör ve kamyonet gibi ulaşım araçları taşıma yöntemlerine uygun olmayacak şekilde ve aracın taşıma kapasitesinin üzerinde kullanılması sonucunda trafik kazaları yaşanmaktadır. Özellikle Çukurova’da işçilerin çalışma bölgesine insan taşınmaya uygun olmayan veya ulaşım açısından riskli olan araçlarla yapılması çeşitli kazaların oluşumuna sebebiyet vermektedir (Afşar ve Işık, 2018: 189).

İşçiler maruz kaldıkları hastalık ya da iş kazası ve meslek hastalığı sorununa kendi imkânları ile çözüm geliştirmek zorunda kalmaktadır. Tarlaların yerleşim yerine uzak olması sağlık kuruluşlarına ulaşımı zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra tarım işçileri sağlık ekiplerinin nadiren kendilerini iş yerlerinde ziyaret ettiklerini, bir sağlık problemi durumunda çoğu zaman kendilerinin en yakın mesafedeki sağlık kuruluşuna ulaşmaya çalıştıklarını ifade etmiştir (Kaya ve Özgülner, 2015: 124). 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu’nun 7. maddesinde iş kazası ve meslek hastalığına maruz kalmış işçilere sağlanacak yardımlara yer verilmiştir. 2925/ 7.maddeye göre iş kazası ve meslek hastalığı maruziyeti durumunda sigortalıya “..., sağlık yardımı yapılması, sürekli iş göremezlik geliri bağlanması, protez araç ve gereçlerin verilmesi, takılması, onarılması ve yenilenmesi, Cenaze masrafi karşılığı verilmesi ve sigortalının ölümü halinde hak sahiplerine ölüm gelirinin bağlanması” yardımları sağlanır. Fakat sigortalının bu yardımlara hak kazanabilmesi, sigorta tescilinin iş kazası olduğu tarihten itibaren en az 3 ay önce yapılmış olmasına bağlıdır. Mevsimlik tarım işlerinin çoğunlukla kısa süreli ve geçici olması süreksiz çalışan tarım işçilerinin bu maddeden yararlanmasını mümkün kılmamaktadır.

Meslek hastalığı ise zaman içerisinde ortaya çıktığı için mevsimlik tarım işçilerinin iş yaşamında geç fark edilmektedir. Tarım sektöründe en çok karşılaşılan meslek hastalıkları; solunum yolları rahatsızlıkları, ergonomik ve dermatolojik rahatsızlıklara bağlı oluşan hastalıklardır. Tahıl ve türevlerinin taneciklerinden

korunmak için tek kullanımlık maske veya filtrelerin kullanılmaması solunum rahatsızlıklarına yol açmaktadır. Çalışırken kol ve bacaklara fazla kuvvet uygulamak, uzun saatler ayakta kalmak, çok ağır yükleri kaldırmaya çalışmak ergonomik rahatsızlıkları ortaya çıkarmakta ve dolayısıyla meslek hastalıklarına sebebiyet vermektedir (Taş, 2019: 23). Dermatolojik rahatsızlıklar ise genellikle ellerde görülmektedir. Kişisel koruyucu donanımların kullanılmaması sonucu çok sıcak ya da soğuk havaya maruz kalma ve nemden ötürü deride bozulmalar oluşmaktadır. Bitkilerin üstünde bulunan çeşitli böcek ısırıkları da bu rahatsızlık içerisinde değerlendirilmektedir (Taş, 2019: 101).

Tüm Dünya’da mevsimlik tarım işçilerinin sağlıkla ilgili en önemli sıkıntısı Covid-19 salgını zamanında ortaya çıkmıştır. Örneğin, Almanya’ya gelen Romen işçiler detaylı olmayan bir sağlık taramasından geçirilmiş ve bu işçiler katı sağlık ve hijyen kurallarına rağmen kalabalık barakalarda ya da konteynerlerde sosyal mesafe kurallarından uzak bir koşullarda barınmıştır. Öyle ki 2020 yılının Nisan ayında burada kalan işçilerden biri Covid-19 yüzünden yaşamını yitirmiştir (Neef, 2020: 642). Türkiye’de de benzer durumlarla karşılaşmıştır. Zırh vd. çalışmasında (2021: 87) Adana Seyhan bölgesinde tarım araçları ile görüşmeler yapılmıştır. Araştırmaya göre, tarım araçlarının çoğunluğu araştırmanın yapıldığı dönemde salgında çalışma koşulları ile ilgili net bilgiler olmadığı için işçileri yeterince bilgilendiremediğini belirtmiştir. Araştırmada mevsimlik tarımın en yoğun olduğu yerler olan Mersin’de ve Adana’da Uluslararası Göç Örgütü ve Belediyelerin iş birliği ile işçilere hijyen paketleri dağıtıldığı ifade edilmiştir. Fakat işçilerin sağlığının korunmasına yönelik bu düzenlemeler tüm tarım alanlarında yaygınlaşmamış, yapılan düzenlemeler ve desteklemelerin çoğu zaman bir defa ile sınırlı kaldığı belirtilmiştir. Pandemi sürecinde yapılan çalışmalarda çalışma koşullarının insan onuruna yakışır olmadığı, sağlık ve iş güvenliği tedbirlerinin göz ardı edildiği ifade edilmiştir. Mevsimlik tarım işçilerinin toplumun en az kazanan, hatta asgari ücretten daha az kazanmaya razı olan bir grup olmaları pandemi koşullarında evde kalmaya ya da sağlık risklerini göz ardı etmeyi başaracak ekonomik duruma sahip olmalarını engellemektedir. Dolayısıyla salgın sürecinde ölüm ve vaka sayılarının artması işçiler ailelerinin sağlık risklerini arttırmıştır (Bayraktar ve Çetinkaya, 2020: 65).

Mevsimlik tarım işçilerin iş dışında maruz kaldıkları en önemli problem barınma problemi olmaktadır. Barınma problemi doğrudan çalışma yaşamındaki sorunlar arasında görülmesi de işe bağlı bir problem olarak görülmektedir. Barınma yerinin belirlenmesinin ardından işçilerin barınmak için kullandıkları barınakları naylon çadır vb. gibi az korunaklı ve sağlıksız materyallerden oluşmaktadır. Kışın ve rüzgârlı havalarda çadırın ısınıp koruma problemi ortaya çıkmaktadır. Toprak zemin üstüne kurulan çadırlarda yağmurlu havalarda su baskınları yaşanabilmekte ve çadır içerisindeki eşyalar kullanılamaz hale gelmektedir. Benzer şekilde yazın çadırın sıcaklığı yüksek seviyelere ulaşarak bunaltıcı bir etki yapmaktadır (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 63). Ayrıca çadırların korunaklı olmaması içinde kalanları zehirli ya da tehlikeli hayvanlara karşı savunmasız durumda bırakmakta ve çadırların bulunduğu bölgenin alt yapısının yetersiz olması işçileri beklenmeyen tehlikelerle karşı karşıya bırakmaktadır (Görücü ve Akbıyık, 2010: 200). Çadırdaki kötü koşullar zaruri ihtiyaçların karşılanmasına el vermese de çadır içinde elektrikli eşyaların kullanılabilmesi çadırdaki yaşamayı bir nebze kolaylaştırmaktadır. Yiyecekler buzdolabında saklanabilmekte yazın serinlemek için kışın ise ısınmak için elektrikli aletler kullanılabilir (Dedeoğlu ve Bayraktar, 2019: 63).

Mevsimlik tarım işçileri barınmayla ilgili olumsuzlukların yanı sıra yaşadıkları alanda hijyenden yoksun durumlar, gıda ve temiz içme suyunun bulunamaması ya da yetersiz beslenmeden kaynaklanan sağlık sorunları gibi olumsuzluklar ile karşılaşmaktadırlar (Yıldırak vd, 2003: 47). İşçilere barınmaları için gösterilen yerler genellikle yerleşim yerlerinden ve su kaynaklarından uzak yerler olmaktadır. Bu durum kendi içinde çeşitli problemleri oluştururken su kaynaklarının yakınında sivrisinek yoğunluğunun olması ayrı sağlık problemlerine neden olmaktadır.

METİP bünyesinde kurulan çadır kentlerde çoğunlukla yerli mevsimlik tarım işçilerinin barınması, yabancı işçilerin barınma şartlarında da ayrımcılığa maruz kalmasına neden olmaktadır. Özellikle Suriyeli mevsimlik işçilerin yaşadıkları sıkıntılar gazetelere konu olacak niteliktedir. Mevsimlik tarım işini gerçekleştirmek üzere geldikleri bölgede yaşadıkları en önemli sorun konaklama ve temel ihtiyaçların karşılanması olmaktadır. Tarım işi için kendilerine gösterilen konaklama alanında tüm ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktadır. Çoğu zamanda çadırdaki kalan mevsimlik tarım işçileri zaruri ihtiyaçlarını gidermek için lazım olan hijyenden yoksun kalmaktadırlar

(Hayata Destek İnsani Yardım Derneği, 2014: 95). Yaşanılan hijyen sıkıntıları çeşitli sağlık problemlerine yol açmaktadır.

Yerli mevsimlik tarım işçilerinin büyük çoğunluğunun Güney Doğu Anadolu kökenli olması etnik köken olarak bazı problemlerle karşılaşmalarına neden olmaktadır. Mevsimlik tarım alanında yapılan birçok çalışmada işçilerin büyük çoğunluğunun Kürt ve Arap kökenli olduğu belirtilmektedir (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 434). Farklı etnik kökenlere sahip olunması batıdaki çalışma alanlarında bir sosyal dışlanma ve ayrımcılık oluşmasına neden olmaktadır. İşçilerin kendi aralarında ana dillerini konuşmaları işveren ya da o bölgenin yerlileri tarafından hoş karşılanmamaktadır. Yerli ve yabancı işçiler arasındaki ücret farklılığının bir nedeni de sosyal dışlanmadan kaynaklanmaktadır ve Suriye kökenli işçiler politik gündemden ötürü diğer göçmen işçilere kıyasla daha keskin söylemlerle karşılaşmaktadır. Bu sosyal dışlanma, eğitim ve sağlık ihtiyacı gibi birçok zaruri ihtiyacın karşılanamamasına neden olmaktadır. Sosyal dışlanmanın etkileri mevsimlik tarım işçileri için toplumun farklı alanlarında da ortaya çıkabilmektedir. Satın alma gücünün yetersizliği, nitelikli işgücünün içinde yer alamama ve kayıt dışı istihdam edilme ekonomik anlamda bir dışlanmayı, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi temel parametrelerden yararlanamama ise toplumsal alanda dışlanmayı getirmektedir (Geçgin, 2009: 18). Dolayısıyla işçiler sosyal dışlanmanın bir getirisi olarak mutlak bir yoksullukla karşı karşıya olmakta ve mevsimlik tarım işlerinde sıkışıp kalmaktadırlar (Arslan, 2016: 1414).

Toplumsal alandan dışlanma ve karşı karşıya kalınan zorluklar göçmen işçilerin milliyetleri arasında da değişiklik göstermektedir. Suriyeli ve Kürt kökenli yerli işçiler her bakımdan bir dışlanma ile karşılaşırken Gürcistan'dan gelen işçiler benzer problemleri yaşamamaktadır. Gürcü işçiler 90 günlük çalışma izni ile ya da turist olarak Türkiye'ye giriş yapabilmektedir. Konakladıkları yerler Doğu Karadeniz'in iklim yapısından kaynaklı olarak çadır değil çoğu zaman betonarme ya da ahşap binalar olmaktadır. Bunların bir kısmı işverenin kullanmadığı evi ya da eskiden kiler olarak kullanılan ve "Serender" olarak ifade edilen ahşap, yerden iki metre kadar yüksek ve sağlam yapılarda kalmaktadırlar. Kendi imkânları ile barınma sağlayanlar da ev veya oteli tercih etmektedir. Gürcü işçilerin çalışacakları tarlaya ulaşmaları işveren tarafından sağlanmakta ve diğer tarım ürünlerinde çalışan mevsimlik işçiler gibi yük taşıma

kamyonlarında insani olmayan hallerde olmamaktadır (Kablay, 2018: 213, 218). Dolayısıyla ulaşım ve barınma koşulları işçiler arasında da farklılaşmaktadır.

Mevsimlik tarım işlerinde işçilerin geleceğine bakıldığında tarım sektöründeki makineleşme tarımda çalışan işgücünü de nitelikli olmaya zorlamaktadır. Fakat mevsimlik tarım işçilerinin en önemli sorunlarından birini düşük eğitim düzeyi ve yapılan işe yönelik herhangi bir eğitim alınmamış olması oluşturmaktadır. Tarımda kullanılacak makine ve aletler üzerine işçiye gerekli mesleki eğitim verilmediği için işçiler geleneksel yöntemlerle çalışmaktadır. Bu durum mevsimlik tarım işlerindeki problemlerin sürmesine neden olmaktadır (Görücü ve Akbıyık, 2010: 209).

Diğer taraftan, çay üretimi Türkiye'nin de dahil olduğu sınırlı sayıdaki ülkede yapılmakta olup, bu ülkelerdeki milyonlarca ailenin temel geçim kaynağını oluşturmaktadır. Aynı zamanda çay, üretiminin yapıldığı bölgelerde kırsal kalkınma, dezavantajlı bölgelerde istihdam yaratma ve yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Yetiştirme koşulları oldukça hassas olan çay üretiminin yapıldığı bölgelerde son yıllarda küresel iklim değişikliği nedeniyle sel ve kuraklıklar yaşanmakta, değişen sıcaklık ve yağış tiplerinin etkisiyle çayın yaprakları, verimi ve kalitesi etkilenmektedir. Bu durum çay fiyatlarının ve elde edilen gelirin düşmesine neden olmakta ve çayın geçim kaynağı olmasını tehdit etmektedir. Dolayısıyla uzun vadede yeterli ve kaliteli çay üretiminin sağlanması ve çayın yaratmış olduğu ekonomik ve sosyal katma değerın sürdürülebilirliği için önlemlerin alınması gerekmektedir. Çay üretiminde iklim değişikliğiyle daha iyi başa çıkabilecek karışık çay fidelerinin geliştirilmesi, kuraklığa ve strese dayanıklı çay çeşitlerinin ekilmesi, üretimin çeşitlendirilmesi ve çayın diğer ağaçsı ürünlerle beraber ekilmesine yönelik yatırımların değerlendirilmesi gerekmektedir. İklim değişikliğinin şiddetlenmesi ile birlikte çay üreten ülkelerde gerek çay üretimi ile yaratılan karbon emisyonunun azaltılması gerekse toprak kalitesi ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik sürdürülebilirliğe öncelik verilmesinin planlanması faydalı olacaktır (UNCTAD, 2016; United Nations, 2022).

3.5. Mevsimlik Tarım İşçilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler

Mevsimlik tarım işçileri kötü çalışma koşulları ve düzenli istihdam edilme problemleri nedeniyle işçilerin haklarının yasalarla korunmasını da zorlaştırmıştır. Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri ile ilgili yasal düzenlemeler 2000'li yıllarda hız kazanmıştır. Mevsimlik tarım işçilerinin bu kadar geç sosyal güvence altına

alınmalarının nedeni mevzuatta sürekli işçi olarak sayılmamalarından ve dolayısıyla kanun kapsamına alınmamalarından kaynaklanmaktadır.

1983 yılında yürürlüğe giren “Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanununun Uygulanmasına Dair Yönetmelik” ile mevsimlik tarım işçilerinin hakları güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Bu yönetmeliğin 4.maddesine göre, “...*süreksiz olarak tarım işlerinde hizmet akdiyle çalışanlardan istekte bulunanlar sigortalı sayılırlar.*” ibaresinde mevsimlik tarım işçilerine yer verilmiştir. Buna rağmen bu uygulama pek talep görmemiştir. 2007 yılına kadarki süreçte bu uygulamadan sadece 215.340 mevsimlik tarım işçisi yararlanmıştı. Tarım işgücünün Türkiye’de yoğun olmasına rağmen sigortalı sayısının az olması tarım işçilerinin elde ettikleri gelirden sigorta primlerine pay ayıramamalarından kaynaklanmaktadır (Görücü ve Akbıyık, 2010: 204).

2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu’nda mevsimlik tarım işçilerini kapsayan bir madde bulunmamaktadır. İş Kanunu’nun 4.maddesinin (b) bendinde 50’den az işçi çalıştırılan (50 dâhil) tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerinde veya işletmelerinde İş Kanunu’nun uygulanmayacağı hükmüne yer verilmiş, 50 ve daha az işçi çalıştıran tarım iş yerlerinde çalışanlar Borçlar Kanunu’na tabi tutulmuştur.

06.04.2004 tarihinde yürürlüğe giren Tarım ve Ormandan Sayılan İşlerde Çalışma Yönetmeliği’nin 1. Maddesinde “*Bu yönetmeliğin amacı tarım ve ormandan sayılan işlerde çalışan işçilerin, çalışma koşullarına ilişkin hükümleri, iş sözleşmesi, ücret ve işin düzenlenmesi ile ilgili hususları düzenlenmektir.*” olarak ifade edilmiştir. Fakat bu yönetmelik 51 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmeleri kapsadığı için mevsimlik tarım işçileri bu yönetmeliğin dışında tutulmaktadır.

2006 yılında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigorta ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun 3.maddesinde ise tarımsal faaliyette bulunanlarla ilgili; “*Kendi mülkünde, ortaklık veya kiralamak suretiyle başkalarının mülkünde veya kamuya mahsus mahallerde; ekim, dikim, bakım, üretme, yetiştirme ve ıslah yoluyla yahut doğrudan doğruya tabiatan istifade etmek suretiyle bitki, orman, hayvan ve su ürünleri elde edilmesini ve/veya bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından; muhafazasını, taşınmasını veya pazarlanmasını...*” ifadesi yer almaktadır. 2008 yılında gerçekleştirilen sosyal güvenlik reformu ile tarım sektöründe çalışanlar; tarımda kendi nam ve hesabına bağımsız çalışanlar, tarımda hizmet akdi ile çalışanlar ve tarımda

hizmet akdiyle süreksiz olarak çalışanlar olarak kategorilendirilmiştir. Fakat mevsimlik tarım işlerinde çalışanların büyük bir çoğunluğu süreksiz/geçici işlerde çalışmalarından ötürü tarımda süreksiz çalışanlar 5510 sayılı kanunun 6. maddesinde “Sigortalı Sayılmayanlar” grubuna dâhil olmaktadır. Bu nedenle zorunlu sigortanın kapsamı dışında kalmaktadırlar. 5510 sayılı kanuna daha sonradan eklenen Ek 5. maddeye göre tarımda süreksiz olarak çalışan tarım işçileri de sosyal güvence kapsamına alınmıştır. Fakat bu maddeye göre işçiler sadece kendi talepleri ve primlerini kendileri ödemeleri koşulu ile sigortalı sayılmaktadır. Bu madde kapsamında sigortalı olanlar kısmi sigortalı sayılarak hastalık ve analık sigortasından yararlanamamaktadırlar (Demir, 2015: 187). Bir diğer olumsuzluk ise tarım işçilerinin diğer sigortalılarla iş kazası ve meslek hastalığının hükümlerinden eşit oranda yararlanamamalarıdır. 5510 sayılı Kanunun 4. maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamına girenler için iş kazası ve meslek hastalığına maruziyet durumunda yararlanacakları ödeneklerde belli bir gün ya da prim şartı aranmazken, Ek-5 kapsamında olan işçilerin iş göremezlik ödeneği, ölüm geliri ve cenaze ödeneği haklarından yararlanması için sigortalının tescil tarihinden on gün sonra iş kazası ya da meslek hastalığına maruz kalması gerekmektedir. On günden daha erken gerçekleşecek durumlarda sigortalı bu ödeneklere hak kazanamamaktadır. Bu uygulamaların olumsuz bir sonucu olarak tarım sigortalılarının sayısı 2008-2014 yılları arasında 1/5 oranında azalma göstermiştir. Ayrıca, ek 5. maddeden yararlanarak sigortalı olanların prim ödeme verileri haricen belirtilmediği için bu kalemdeki azalmalar takip edilememektedir (Demir, 2015: 189).

Kanvermez ve Sümer’in çalışmasında belirttiği gibi (2021: 586) mevsimlik tarım işçileri için bir İş ya da Sosyal Güvenlik Kanunu bulunmamaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin sorunlarının tespiti ve çözümü amacıyla 2010 yılının Mart ayında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 6 sayılı “Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Hakkında Genelge” çıkarılmıştır. Bu genelgede ilk kez merkezi ve yerel yönetimlere yetkiler verilerek mevsimlik tarım işçilerinin çalışma yaşamı dışında kalan ulaşım ve barınma problemleri ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Genelgede belirtilen tedbirlerin planlı bir şekilde uygulanmasının kontrolü açısından “Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri İzleme Kurulu” oluşturulmuştur (Seleköz ve Bulut, 2013: 109). Bu genelde kısaca METİP 1 olarak adlandırılmıştır. Uygulama tarihi 2010-2013 yılları olup mevsimlik tarım işçilerini ve ailelerini kapsamaktadır. Genelge’nin amacı; “24.03.2010 tarihli Resmi Gazetede

yayımlanarak yürürlüğe giren ‘Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi’ konulu 2010/6 sayılı Başbakanlık Genelgesi kapsamında mevsimlik gezici tarım işçisi olarak çalışmak amacıyla, buldukları illerden diğer illere aileleri ile birlikte giden vatandaşların bu süreçte ulaşım, barınma, eğitim, sağlık, güvenlik, sosyal çevreyle ilişkiler, çalışma ve sosyal güvenlik bakımından mevcut sorunlarının tespiti ile bu sorunların giderilmesi” olarak ifade edilmiştir. Sonuç olarak proje başarılı olmuş ve mevsimlik tarımın yapıldığı illere yönelik elektrik, su ve kanalizasyon alt ve üst yapısı bulunan geçici yerleşim alanları oluşturmak için ödenek ayrılmıştır. Ayrıca, mevsimlik tarım işçisi ailelerin çocuklarının eğitimlerine devamlılığına yönelik faaliyetler yapılmıştır (ÇSGB, 2010a). 4 yıllık yapılan bu ilk uygulamada mevsimlik tarım işçilerinin barınma, alt yapı ve kolaylık tesisi, eğitim, sağlık ve diğer ihtiyaçlar için 38 il valiliğine ödenek aktararak 328 bin 39 mevsimlik tarım işçisine ulaşmıştır (Ulucan Şahin, 2019). 2014 yılında METİP projesi için bütçe ayrılamamış, tamamlanmamış projeler bitirilmiştir. 2017 yılında “Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşullarının İyileştirilmesi” projesinin ikinci ayağı olan METİP 2 yayınlamıştır. Bu projenin uygulama tarihi 2017-2020 yılları olarak belirlenmiştir. Projenin amacı mevsimlik tarım işçilerinin daha önce belirlenen sorunlarının yanı sıra “2015 yılı Mart ayında açıklanan ‘Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporunda’ yer alan sorunlarını asgari düzeye indirilmesi.” olarak belirtilmiştir. Projenin sonucundan METİP 1’de ulaşılan sonuçların yanı sıra Mevsimlik Tarım İşçileri Bilgi Sistemi (e-METİP) kurulmuş ve 81 il valiliğinin kullanımına açılmıştır (ÇSGB, 2017). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 2017 yılında konu ile ilgili olan 30043 sayılı “Mevsimlik tarım İşçileri Genelgesi” yayınlanmıştır. Bu genelgenin konuları arasında mevsimlik tarım işçilerinin çalışmak için başka illere gitmeleri durumunda karşılaştıkları ulaşım ve barınma gibi problemlerin çözümüne öncelik verilmiştir (Akalin, 2018: 8). Barınma problemi açısından mevsimlik tarım işçilerine prefabrik, betonarme ya da çelik kaplama ile yapılmış ekonomik ve güvenli binalar tahsis edilmesi, bu binaların elektrik, su ve kanalizasyon alt yapısı olan yerleşim yerlerinde olması belirtilmiştir. İş dışında eğitim ve sosyal faaliyetlerini sürdürebilecekleri, yaşadıkları bölgede sağlık ve spor donatılarının da bulunması hususlarına yer verilmiştir. Ulaşım problemi açısından ise, mevsimlik tarım işçileri yaşadıkları bölgeden çalıştıkları yerlere giderken

karşılaşabilecekleri kaza ve ölüm risklerinin azaltılması için gerekli denetimlerin yapılması ve önlemlerin alınması hususu atlanmamıştır. 2017 yılından sonra başka genelge yayınlanmamış olup çeşitli sivil toplum kuruluşları mevsimlik tarım işçilerinin ve ailelerinin çalışma ve yaşam koşullarına yönelik raporlar hazırlamıştır.

Mevsimlik tarım işlerinde karşılaşılan iş güvenliği problemleri ile ilgili olarak 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği kanununa alınmaktadır. İlgili kanunun 2. maddesinde; *“Bu Kanun; kamu ve özel sektöre ait bütün işlere ve işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine, çırak ve stajyerler de dâhil olmak üzere tüm çalışanlarına faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanır”* ibaresinde belirtildiği üzere mevsimlik tarım işçileri de bu kanun kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak mevsimlik tarım işçilerinin çalıştığı tarım işletmelerinde İş Sağlığı ve Güvenliği kanununun getirdiği tüm güvenlik ve sağlık önlemlerinin alınmadığı görülmektedir. İş güvenliğine yönelik sınırlı önlemler alınsa da tarım sektöründe iş denetim düzeninin kurulamamasından ötürü 6331 sayılı kanunun uygulamadaki etkinliği zayıf olmaktadır. Tarımda gerekli iş düzeninin sağlanması tarım arazisi sahiplerine bir işveren olarak yasal yükümlülüklerinin hatırlatılması ile mümkün olacaktır (Öz ve Bulut, 2013: 104).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNE ÇAY TARIMINA YÖNELİK BİR ALAN ARAŞTIRMASI

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çay, sudan sonra Dünya’da en çok tüketilen içecek olup, birçok toplumda kültürel bir öneme sahiptir (FAO, 2021). Aynı zamanda çay, Dünya’daki en eski içeceklerden biridir ve ağırlıklı olarak Asya-Pasifik ülkelerinde üretilmektedir. Türkiye ise, sahip olduğu coğrafi konum ve iklim koşulları nedeniyle Dünya’da en çok çay üretiminin yapıldığı ilk beş ülke içinde yer almaktadır. Buna göre; 2020 yılında Dünya çay üretiminde öne çıkan ülkeler arasında Çin 2.984.341 ton (%42,4), Hindistan 1.424.662 ton (%20,2), Kenya 569.500 ton (%8,1), Sri Lanka 278.489 ton (%3,9) ve Türkiye 255.183 ton (%3,6) yer almaktadır (FAOSTAT, 2022). Diğer taraftan, Dünya’da kişi başına en çok çayın tüketildiği ülke Türkiye’dir. 2020 yılında Türkiye’de kişi başına çay tüketimi 14,6 kg olarak gerçekleşmiştir. Küresel çay tüketiminde ise beşinci sırada yer almaktadır (Rize Ticaret Borsası, 2021: 3).

Birçok farklı çeşide sahip olup, tüm Dünya’da yaygın bir şekilde tüketilen çayın tarımı emek yoğun üretime dayanmaktadır. Birçok ülkede çay tarımı milyonlarca küçük çiftçiye istihdam ve gelir imkânı sağlamaktadır. Dünya genelinde yaklaşık 2 milyar insanın çay tarımıyla uğraştığı tahmin edilmektedir (Van der Wal, 2008: 71). Buna göre, Dünya’da en çok çay üretiminin yapıldığı ülke olan Çin’de ortalama 80 milyon kişi çay tarımında istihdam edilmektedir (Quio vd, 2015: 3). Çay tarımında istihdam edilen kişi sayısının en fazla olduğu ülkeler arasında Hindistan (yaklaşık 10 milyon kişi) ve Sri Lanka (yaklaşık 2 milyon kişi) yer almaktadır (ILO, 2018b). Ayrıca Hindistan’da 12.058.800 ailenin çay tarımından geçindiği tahmin edilmektedir. Kenya’da ise yaklaşık olarak 3 milyon kişi çay sektöründe çalışmaktadır (Gesimba vd, 2005: 335). Dolayısıyla, çay üretimi ve işlenmesi, az gelişmiş ülkeler de dahil olmak üzere, Dünya’daki milyonlarca aile için bir önemli geçim kaynağını oluşturmaktadır

Türkiye’de çay tarımı yalnızca Doğu Karadeniz bölgesinde yapılmaktadır. Bu bölgeye özgü tarım ürünlerinin başında gelen çay, gerek iç tüketime (%98) yönelik tedarik hacmi gerekse bölgede yarattığı istihdam açısından önem arz etmektedir

(FAOSTAT, 2021). Ayrıca Türkiye’de 203.381 çay üreticisinin (ÇAYKUR, 2021: 18) ve tahmini olarak 40.000 çay işçisinin çay tarımından geçimini sağladığı bilinmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de çay üretimi, gerek Dünya’daki yeri ve iç tüketimdeki önemi gerekse barındırdığı işgücüne sağlamış olduğu gelir ve istihdam olanakları nedeniyle her daim önemini korumakta ve en çok tartışılan güncel konular arasında yer almaktadır. Buna göre bu tez çalışmasında çay tarımının iki temel unsurunu oluşturan çay üreticileri ve çay tarımında çalışan mevsimlik işçilerin karşılaştıkları sosyo-ekonomik sorunların ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla, çay üreticileri ve çay işçilerinin sorunları ayrı ayrı ele alınmış ve Türkiye’de çay tarımının yoğun olarak yapıldığı Artvin, Rize ve Trabzon illerinde alan araştırması yapılmıştır. Türkiye’de 2020 yılında üretilen 1.445.180 ton yaş çayın %97,2’si Artvin, Rize ve Trabzon illerinde üretilmiştir (Rize Ticaret Borsası, 2021: 1).

Türkiye’de çay tarımı ve çay sektörüne ilişkin farklı alanlarda birçok çalışma yapılmış olmasına karşın bu tez çalışmasında önceki çalışmalardan farklı olarak iki farklı araştırma yöntemi kullanılarak üç ildeki çay üreticisi ve işçilerin karşılaştığı ekonomik ve sosyal sorunlar detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Çay tarımına ilişkin daha önce yapılan benzer çalışmalarda ağırlıklı olarak nitel araştırma yöntemleri kullanılmış olması, konuya ilişkin bir nicel araştırma yönteminin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Buna göre, alan araştırmasında verilerin toplanmasında bir taraftan geniş bir veri tabanı olanağı sağlaması nedeniyle üreticilere 54, işçilere 47 sorudan oluşan anket uygulanırken, diğer taraftan daha ayrıntılı bilgi elde edebilmek ve nicel yöntemden elde edilen bulguları daha derinlemesine yorumlayabilmek için yarı yapılandırılmış mülakat (görüşme) tekniği kullanılmıştır.

4.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nicel ve nitel araştırma tekniği kullanılmıştır. Araştırma yöntemi olarak nicel veri tekniklerinden anket tekniği, nitel olarak da derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma deseni fenomenolojidir. Nicel çalışmada uygulanan anket çalışması Türkiye’de çay tarımının neredeyse tamamının yapıldığı 3 il olan Artvin, Rize ve Trabzon illerinde basit oranlı örneklem kullanılarak yapılmıştır. İşçi ve çay üreticisine ayrı ayrı uygulanan anket verileri SPSS (Statistical Package for Social Science) paket programına yüklenmiş, bu veriler araştırmanın amacına göre

betimsel istatistikler olan frekans, ortalama, sıklık, yüzde ve standart sapma ile yorumlanmıştır.

Analizlerde istatistiksel anlamlılık düzeyi 0,05 olarak kabul edilmiştir. Araştırmanın hipotezleri, hipoteze ve verinin yapısına göre Korelasyon Analizi, parametrik olmayan testlerden Mann Whitney U testi ve Anova testleri ile incelenmiştir. Korelasyon analizi, değişkenler arasında ilişkinin varlığını tespit etmek için kullanılmaktadır. Korelasyon analizi ile değişkenlerin birlikte değişimi ölçülür. Çay tarlalarının büyüklüğü (0<5 dönüm, 6-10 dönüm, 10 dönüm ve üzeri) sıralı ve eşleştiği diğer değişkenler sıralı veya binom (var-yok, evet-hayır, yevmiyeli-dönemlik) olduğundan ilişki analizinde kullanılabilir en uygun yöntemdir. Ayrıca her iki değişkenin sürekli olması durumunda Pearson Korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Mann Whitney U testi, normal dağılım göstermeyen veriye sahip iki grubun medyanlarını karşılaştırmak üzere kullanılır. Bağımsız iki grubun ölçüm sonuçları arasında anlamlı bir fark olup olmadığını inceler (Kilmen, 2020: 326). Anova testi, ikiden fazla bağımsız grubun ortalamalarının birbirinden farklı olup olmadığını belirlemek amacıyla kullanılır. Testin uygulanabilmesi için grupların birbirinden bağımsız olması ve eşit varyanslı olması gerekmektedir. Çalışmanın hipotezlerinde bağımsız değişken kategorik, bağımlı değişken sürekli olduğunda Anova testi kullanılmıştır (Durmuş, 2011: 215).

Araştırmanın temel verileri yapılan anket çalışması ile elde edilmiştir. Katılımcılara yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan bir anket uygulanmıştır. İşveren olarak ifade edilen çay üreticisi ve çay tarımında çalışan işçilere ayrı anketler uygulanmıştır. İşverenlere çay tarımından elde edilen gelir, çay tarımındaki maliyetler, ücret, işçilik ve sosyal güvenlik alanlarında yaşadıkları temel sorunları ortaya çıkartmak için açık ve kapalı uçlu sorular sorulmuştur. Mevsimlik tarım işçileri ve ücretsiz aile işçilerine ise yaptıkları işin tanımı, nitelikleri, çalışma süreleri, çalışma koşulları, ücret ve sosyal güvenlik alanlarında yaşadıkları temel sorunları ortaya çıkartmak için açık ve kapalı uçlu sorular sorulmuştur.

4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırma hem üreticileri hem de işçileri kapsadığı için araştırmada iki ayrı evren bulunmaktadır. Tez çalışmasında, sözkonusu iki evreni temsil etmek üzere iki ayrı örneklem oluşturularak incelemeler yapılmıştır. İşveren evreni Rize ili için 127.049 kişi (%63,26), Trabzon ili için 47.306 (%23,55) kişi ve Artvin ili için 19.272 kişi (%9,60) olmak üzere toplam 203.381 kişidir (ÇAYKUR, 2022: 18). Yabancı ve yerli mevsimlik tarım işçileri ile ücretsiz aile işçileri kayıt dışı istihdam edildikleri için evrenin büyüklüğü bilinmemektedir.

Üretici anketinin örneklem büyüklüğü belirlenmesi için aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$n = \frac{N \cdot p \cdot q \cdot t^2}{[N - 1] \cdot d^2 + t^2 \cdot p \cdot q}$$

N= Evreni temsil etmektedir

n= Örneklem sayısını vermektedir

p= İncelenecek olayın görüş sıklığı (olasılığı)

q= İncelenecek olayın görülmeyiş sıklığı (1-p)

t= Belirli serbestlik derecesinde ve saptanan yanılma düzeyinde t tablosunda bulunan teorik değer

d=Örneklem hata payını ifade etmektedir.

2021 yılı üretici sayısı 203.381'dir. p=0,5 q=0,5 t=1,96 d=0,06

$$n = \frac{203381 \cdot 0,5 \cdot 0,5 \cdot 3,8416}{(203380) \cdot 0,0036 + 3,8416 \cdot 0,5 \cdot 0,5}$$

n= 266,4 kişi

Örneklem büyüklüğü, % 95 güven düzeyi ve 0,06 hata payı esas alınarak 266 olarak belirlenmiştir. Örneklem grubunun sayısı evrenin %10,3'üne karşılık gelmektedir. Üreticilerin %63,2'si Rizede, %23,5'i Trabzonda ve %9,6'sı Artvin'de olduğu için Rizeden 138 kişi, Trabzondan 99 kişi ve Artvin'den 65 kişi örneklem olarak seçilerek toplamda 302 çay üreticisi ile çalışma yapılmıştır.

Tablo 17. Anket Çalışmasının Yapıldığı İl ve İlçeler

İl	Artvin	Rize	Trabzon
İlçeler	Arhavi	Merkez	Of
	Hopa	Çayeli	
	Kemalpaşa	Kalkandere	
		Fındıklı	
		Ardeşen	

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

İl ve ilçelerin dağılımı, çay tarımı ile uğraşan nüfusa ve ekili çay arazisine göre belirlenmiştir. Bu nedenle araştırmanın ağırlığını oluşturan Rize ilinde 5 ilçede anket çalışması yapılmıştır. Trabzon'da bir ilçede görüşme yapılırken, Artvin'de üç ilçe araştırma kapsamına alınmıştır.

Tablo 18. İllere Göre Ankete Katılan Kişi Sayısı

İller	Çay Üreticisi (İşveren)	Tarım İşçileri	Toplam
Rize	138	83	221
Trabzon	99	65	164
Artvin	65	28	93
Toplam	302	176	478

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Anket çalışmasına katılan asgari kişi sayısı, çaylık alan ve çay üreticilerinin il ve ilçelere göre dağılımı göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Buna göre çaylık alanların %67,2'si Rize, %19,12'si Trabzon ve %11,5'i Artvin illerinde bulunmaktadır (ÇAYKUR, 2020: 18). Araştırma kapsamında toplam 478 kişiye anket uygulanmıştır. 302 çay üreticisine üretici anketi, 176 tarım işçisine işçi anketi uygulanmıştır. Bu kapsamda en çok anketin uygulandığı il 221 kişi ile Rize olmuştur. Sırası ile diğer iller ise, 164 kişi ile Trabzon ve 93 kişi ile Artvin'dir. Anket uygulamasında üreticilerin örneklemini belirlemek için Tabakalı Örneklem Yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın yapıldığı üç ilde bulunan üretici evrenine göre örnekleme gözlem seçilmiştir. Belirlenen sayıda üreticiye ulaşmada Kartopu Örneklem Yöntemi kullanılmıştır. İşçilere ulaşmak için ise sadece Kartopu Örneklem Yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede, araştırmacının bağlantı kurduğu kişilerden diğer katılımcılara ulaşılmış ve katılımcılar arttıkça yeni katılımcılara ulaşılarak örneklemin genişlemesi sağlanmıştır (Bayram, 2004: 165).

Tezin alan araştırması için ilk olarak 2019 Ağustos ve Eylül aylarında Artvin ve Rize illerinde bir ön çalışma yapılmıştır. Bu ön çalışma katılımlı gözlemler yoluyla derinlemesine mülakat olarak gerçekleştirilmiştir. Ön araştırmaya başlarken araştırmacının daha önceden tanıdığı bölgede ikamet eden ve bu işle meşgul olan mevcut bağlantılarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda 18 mevsimlik tarım işçisi ve 18 çay üreticisinden oluşan 36 kişilik bir grup ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Veri tekniği olarak yarı yapılandırılmış mülakat soruları kullanılmıştır. Ön çalışmanın asıl amacı, bir sonraki yıl yapılacak olan ve esas saha çalışmasını oluşturan anket çalışmasına zemin hazırlamak ve anket çalışması için alana çıkmadan önce katılımcıların değindiği en önemli hususları tespit etmektir. Ön çalışmadan çıkarılan bulgular neticesinde 2020 yılında yapılan anket çalışmasına yön verilmiştir. Ayrıca ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, Rize Çay Araştırma Enstitüsü yetkilileri, Rize ve Artvin’de bulunan iki Ziraat Odası başkanı ve çay piyasasında etkin rolü olan iki özel sektör çay firmaları yöneticileri ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır.

2020 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Artvin, Rize ve Trabzon illerinde alan araştırmasının genelini oluşturan anket çalışması yapılmıştır. Anket çalışmasına başlarken yine araştırmacının 2019 yılında bağlantı kurduğu kişilerden yararlanılmış ve yine kartopu yöntemi ile örneklem grubu oluşturulmuştur. Araştırmanın Rize ayağında Rize Çay Araştırma Enstitüsü uzmanlarından yardım alınarak örneklem grubu genişletilmiştir. 478 kişi ile gerçekleştirilen saha çalışması pandemi sürecinde sosyal mesafe ve maske kurallarına azami ölçüde riayet edilerek, çay bahçeleri, çay alım yerleri ve katılımcıların hanelerinde titizlikle yürütülmüştür.

2020 ve 2021 çay sezonlarında yapılan anket çalışmalarına katılan mevsimlik işçilerin çoğunluğunu yerli işçiler oluşturmaktadır. Fakat 2020 yılına kadar, çay tarımında Gürcü mevsimlik tarım işçilerinin hâkimiyeti söz konusudur. Öyle ki, hasat sezonlarında yerli işçiden çok Gürcü işçiler çay tarımında çalışmıştır. 2020 yılında Pandeminin etkisi ile çay hasadındaki Gürcü hâkimiyeti kırılarak yerini yerli mevsimlik tarım işçilerine bırakmıştır (Euro News, 2020). Fakat Türkiye’de çalışma izni bulunan az sayıda yabancı işçi de çay hasadında çalışmaktadır.

4.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çay üretiminin iki temel unsurunu oluşturan çay üreticileri ve çay hasadında çalışan mevsimlik işçilerin karşılaştıkları sosyo-ekonomik sorunların ortaya konmasının amaçlandığı bu tez çalışmasında birçok çalışmada olduğu gibi çeşitli kısıtlar ortaya çıkmıştır. Öncelikle çay tarımı Türkiye’de sadece Doğu Karadeniz bölgesinde yapıldığı için araştırmanın alanı bu bölge ile sınırlı kalmaktadır. Çay tarımının neredeyse tamamı Rize Trabzon ve Artvin illerinde yapıldığı için araştırma kapsamında bu illerin merkezlerinde ve ilçelerinde çay üreticileri ve çay işçileri ile görüşmeler yapılmıştır. Araştırma sahası batıda Trabzon’un Of ilçesinden başlayıp Doğuda Artvin’in Kemalpaşa ilçesine kadar uzanmaktadır. Diğer bir kısıt ise çay hasadında ortaya çıkan zaman kısıtıdır. Çay hasadı Türkiye’de Mayıs-Eylül ayları arasındaki dönemde yapılmaktadır. Bu süreçte 15-20 gün süren periyotlar halinde üç ya da dört sürgün dönemi olmaktadır. Sürgün dönemlerinin ayların hangi haftalarına denk geldiği çayın yetiştiği coğrafyanın iklim ve yer şekillerine göre farklılaşmaktadır. Bu durumda araştırma Mayıs-Eylül ayları arasındaki sınırlı dönemde gerçekleştirilmiştir. Çay hasadının her ilde farklı zamanlarda başlaması, çay bahçelerinin dağınık bir coğrafi yapıda bulunması ve özellikle işçilerle yapılan anketlerde işçilerin uygun zamanının kulanması gibi unsurlar araştırma maliyetlerini arttırmıştır. Araştırmacı 478 anketin ve 36 mülakatın tamamını kendisi gerçekleştirmiştir. Araştırmacının aslen Artvinli oluşu sistematik olmayan uzun süreli bir gözlem avantajı da kazandırmıştır. Doğu Karadeniz’in toplumsal, ekonomik ve sosyal yapısına yabancı olmaması araştırma açısından avantaj sağlamıştır.

Saha çalışması aşamasında yaşanan en önemli zorluk Dünya’da 2019 yılı sonunda başlayan Covid-19 pandemisi olmuştur. Türkiye’de 2020 yılı mart ayında etkisini göstermeye başlayan Pandemi nedeniyle araştırmacı mayıs ayında başlayan birinci hasat döneminde saha çalışması yapamamıştır. Bu durum saha çalışmasının sürecini olumsuz etkilemiştir. İkinci hasat döneminde pandemiye yönelik kısıtlamaların azaltılması ile araştırmacı saha çalışmasının yapılacağı bölgeye ulaşmıştır. Fakat salgın bu süreçte de devam ettiği için yapılan yüz yüze görüşmeler ve anket çalışmaları sınırlı sayıda kalmıştır. 2020 yılı hasat sezonunda planlanan sayıda katılımcıya ulaşamadığı için 2021 yılında pandemi koşullarına rağmen hasat sezonunda alan araştırmasına devam edilmiştir. Diğer taraftan Türkiye çay tarımının karakteristik bir özelliği olan

yabancı mevsimlik tarım işçileri Covid-19 pandemi koşulları nedeniyle bölgede istihdam edilememiştir. Her yıl Gürcistan'dan çay ve fındık hasadı için giriş yapan mevsimlik tarım işçileri çay hasat sezonu olan Mayıs - Eylül aylarında pandemi tedbirleri kapsamında sınır kapıları kapalı olduğu için Türkiye'ye giriş yapamamıştır. Bu nedenle 2020 yılında yapılan anket çalışması esnasında Gürcü işçilerle görüşmek mümkün olmamış ve 2021 yılında anket çalışması yabancı işçiler ağırlıklı olmak üzere tekrar yapılmıştır. Araştırmanın yabancı mevsimlik tarım işçileri ayağını 2019'da yapılan ön çalışma bulguları ve 2021 yılında yapılan anketler oluşturmaktadır. Ön çalışmada yapılan derinlemesine mülakat sonuçları anket çalışması haricinde araştırmaya dahil edilmiştir.

4.5. Araştırma Bölgesine Yönelik Genel Bilgiler

Araştırmanın yapıldığı, Rize, Artvin ve Trabzon illeri Doğu Karadeniz bölgesindeki yer alıp, TÜİK Düzey 2 bölgeleri içerisinde TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) bölgesinde yer almaktadır. Düzey 2 bölgeleri arasında TR 90 bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından 26 bölge arasında 19. sırada bulunmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesi, iklim ve arazi yapısı nedeniyle yaşam koşullarını zorlayan bir coğrafyadır. İl ve ilçe merkezleri engebeli bir toprak yapısına sahiptir. Bu durum bölgenin nüfus oranını da etkilemektedir. 2021 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre; Türkiye nüfusunun %3,2'si (TR90) illerini içeren Doğu Karadeniz bölgesinde yer almaktadır. 2021 yılında bölgedeki tarım istihdamı (%40,7), hizmet sektörünün (%42,5) ardından ikinci sırada yer almaktadır (TÜİK, 2022b). Doğu Karadeniz bölgesinin toprak yapısı mineral ve vitamin açısından zengin olmasına rağmen arazi ve işletme yapısı, bitkisel ürün çeşitliliği ve verimlilik konusunda diğer bölgelere oranla dezavantajlı bir durumdadır. Buna rağmen bazı tarım ürünleri diğer bölgelere kıyasla daha üstün konumdadır. Bunlara örnek olarak çay ve fındık verilebilir. Çay, fındık ve son yıllarda kivi gibi mahsuller Doğu Karadeniz'in en önemli tarımsal ürünleridir. Türkiye'deki çay üretiminin tamamı, fındık üretiminin ise çok büyük bir çoğunluğu bu bölgeden karşılanmaktadır. Fakat çayda işçilik maliyeti ve fındıkta arz miktarındaki dalgalanmalar bölgede tarımla uğraşan nüfusu olumsuz etkilemektedir. Bölgede yetişen başlıca diğer tarım ürünleri arasında mısır, zeytin ve turunçgiller yer almaktadır. Bölgede tarımla uğraşan nüfus genellikle küçük ölçekli bir yapıya sahiptir, öyle ki bölgesel tarımdan kazanç sağlayan birçok kişinin ana geçim

kaynağını tarım oluşturmamaktadır. Arazi yapısının engebeli ve parçalı olması makineli tarımın bölgede yaygınlaşmasını zorlaştırmaktadır (DKİB, 2013: 10). TR90 Bölgesi sahip olduğu nüfusa kıyasla ülke genelinden daha düşük katma değer üretmektedir. Bölgede sanayileşme sınırlı olup yeterince çeşitlenememiştir. Bölge’de sanayi alanında gıda ve içecek imalatı dışında hazır giyim sektörü rekabet potansiyeli göstermektedir. Bölge turizmindeki gelişmeyle birlikte TR90 Bölgesi’nde hizmetler sektöründe gelişme görülürken, bölge ekonomisinde önemli bir varlık gösteren tarım sektöründe fındık ve çay üretimi ağırlıklı olarak öne çıkmaktadır.

4.5.1. Rize İlinin Demografik Özellikleri ve Ekonomik Yapısı

Rize ili yılın genelinde ılıman olmasına karşın, sert yağışlı bir iklime sahiptir. Bu durum sahil kenti olması ve iç bölgelerle belirgin bir sınır farklılığı oluşturan yüksek dağların varlığından kaynaklanmaktadır. Bol yağış alması nedeni ile toprak çoğu zaman nemli, bitki örtüsü ise gür bitkilerden oluşmaktadır. (Polat ve Sunkar, 2017: 14). Yıllık sıcaklık ortalaması 14,5 °C, yıllık ortalama yağış 2302,1 mm’dir. En düşük sıcaklık 3,7°C ile şubat ayında, en yüksek sıcaklık 26,5°C ile ağustos ayında görülmektedir. Rize ilinin nüfus dağılımında coğrafi çevre faktörlerinin ve yer şekillerinin etkisi bulunmaktadır. Kıyı şeridinin hemen gerisinden itibaren yükselmeye başlayan dağlar tarımsal ve ekonomik hayatı güçleştiren doğal bir engel oluşturmaktadır. Rize’nin yer şekillerinin bu derece engebeli olması başta ulaşım olmak üzere birçok beşeri unsuru güçleştirmektedir. Yer yer akarsular tarafından parçalanmış ve yükseltinin az olduğu vadilerde nüfus yoğunluk kazanmıştır. Rize ili Türkiye nüfusunun %0,41’ini oluşturup 2021 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre Rize nüfusu 345.662 kişiden oluşmaktadır. 2021 yılında yıllık nüfus artışı binde 3,8 ile binde 12,7 olan Türkiye ortalamasının altındır. Rize nüfusunun %68’i il ve ilçe merkezlerinde, %38’i belde ve köylerde yaşamaktadır (TÜİK, 2022f). Rize’nin en önemli ekonomik gelir kaynağını çay üretimi oluşturmaktadır. Türkiye’nin çay üretiminin 2/3’si Rize’de yapılmaktadır. Sadece Rize’de 215 tane çay işleyen fabrika ve atölyeler bulunup 34’ü ÇAYKUR’a bağlı fabrikalardır. 40bin hektarlık çay arazisi bulunan Rize’de bir alanda yılda 400bin ton çay üretimi yapılmaktadır (ÇAYKUR, 2019: 12). Rize’nin yer şekillerinin engebeli olması yetiştirilebilecek ürün çeşitliliğini azaltmaktadır. Dolayısıyla çay dışında üretimi yapılan az sayıda tarım ürünü bulunup çoğunluğunu bölge halkının kendi ihtiyacına yetecek kadar olan meyve ve sebze üretimi

oluşturmaktadır. Çay dışında Rize’de findık, mısır, fasulye, kivi, armut, elma ve patates üretimi öne çıkmaktadır. Rize nüfusunun neredeyse yarısı çay bitkisinin işleme alanında çalışmaktadır. Çay dışında, Artvin’de olduğu gibi, bakır madeni, inşaat sektöründe mıcır üretimi ve ağaç ürünleri sektöründe inşaat kerestesi ve doğrama imalatı gibi alt sektörler Rize ekonomisinde öne çıkmaktadır. 2017 Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE) göre, Rize Türkiye’deki iller arasında 36. sırada yer almaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022).

4.5.2. Trabzon İlinin Demografik Özellikleri ve Ekonomik Yapısı

Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Trabzon ili Türkiye’nin yüz ölçümü olarak %6’sına sahip olup %77’sini dağlar, %22’sini yaylalar oluşturmaktadır. Deniz kenarından başlayan dağ oluşumu güneye doğru yükselerek 3000 metreye ulaşmaktadır. Kıyı şeridi düzlük olup, Karadeniz kıyısında ilin uzunluğu 18 km’dir. İç kesimlerde tepeler ve yaylalar yer almaktadır. 2000 rakımlı Zigana geçidi Trabzon sınırları içinde bulunup Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerini birbirine bağlama görevini üstlenmiştir (Yomralıoğlu ve Reis, 2005: 12). Yıllık sıcaklık ortalaması 14,8 °C, yıllık ortalama yağış 828.9 mm’dir. En düşük sıcaklık 4,4°C ile şubat ayında, en yüksek sıcaklık 26,6°C ile ağustos ayında görülmektedir. 2021 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre Trabzon nüfusu 816.684 kişi olup, 2021 yılında yıllık nüfus artışı binde 5,9 ile binde 12,7 olan Türkiye ortalamasının altındadır (TÜİK, 2022f). Trabzon, binlerce yıllık sosyal kültürel ve ticari geçmişe sahip olup, günümüzde de karada ve havada sağlamış olduğu ulaşım kolaylığıyla birlikte tarihi limanı ve hinterlandıyla bölgenin en önemli yerleşim merkezi durumundadır. Doğu Karadeniz bölgesinin merkezi durumunda olan Trabzon, Kafkasya ve İran transit yollarının başlangıcı konumu, modern limanı ile Karadeniz’e kıyısı olan ülkelerle geliştirdiği ticari bağlantısı ve yıllık 4 milyon yolcu kapasiteli uluslararası havalimanıyla ülke genelinde de önemli bir ticari potansiyele sahiptir (Bayartan, 2007:129). Trabzon’un 466.200 hektarlık toplam alanının %22,3’ünü tarımsal alanlar, %26’sını meralar oluşturmaktadır. Trabzon’un ekonomisinin büyük bölümünü çay ve findık ürünleri oluşturmaktadır. Çay ve findığın dışında hayvancılık ve ormancılık da ekonomik yaşam içinde yer almaktadır. Fakat yöre halkının en önemli geçim kaynağını tarımsal üretim faaliyetleri oluşturmaktadır. Trabzon’un ekonomisinde çay ve findık üretiminin yanı sıra gıda ürünleri ve içecek imalatı, ekmek ve taze fırın ürünleri, makine imalatı ve gemi inşa gibi

birlikte çay üreticileri için on üç ve mevsimlik tarım işçileri için beş hipotez altında değerlendirilmiştir.

4.6.1. Çay Üreticilerine Yönelik Hipotezler

Türkiye tarım sektörünün yapısal özelliklerinin bir tanesi de arazilerin küçük ve parçalı bir yapıya sahip olması ve mikro işletmelerden oluşmasıdır. Bu durum Karadeniz bölgesinde de yaygın olup, çay arazilerinin büyük bir çoğunluğu miras yoluyla parçalanmıştır ve çay tarımı ağırlıklı olarak 2-5 dönüm büyüklüğündeki küçük ölçekli çay bahçelerinde yapılmaktadır. Çay üreticilerinin %47,1'i 2-5 dönüm, %22,5'i 5-10 dönüm ve %5,1'i 10 dönüm ve üzeri çay arazisine sahiptir (ÇAYKUR 2020: 8). Çay hasadında ücretler arazinin büyüklüğüne göre olmayıp yevmiye olarak ya da parça başına (hasat edilen yaş çay miktarı-kilogram) ödenmektedir. Dolayısıyla çay tarlasının büyüklüğü ve birim başına işçilik maliyeti arasındaki ilişki aşağıdaki hipotezle incelenmiştir.

H1a. Çay tarlalarının ölçeği (büyüklüğü) ve birim başına işçilik maliyeti (ücret) arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Çay ekonomik getirisi yüksek bir tarım ürünü olmasına rağmen araştırma bölgesinde birçok üretici çay tarımı dışında başka işlerle meşguldür ve sağlık güvenceleri de çay dışındaki işlerinden sağlanmaktadır. Dolayısıyla çayın geçinmeye yetecek düzeyde gelir sağlayan bir tarım ürünü olmaması çayın ek gelir niteliğine (ikincil geçim kaynağı) dönüşmesine neden olmaktadır. Bu kapsamda aşağıdaki hipotez öne sürülmüştür.

H1b. Çay tarlalarının ölçeği (büyüklüğü) ve çay üreticilerinin ek iş/başka iş yapması arasında anlamlı bir fark vardır.

Türkiye'deki çay üreticilerinin %70'i 10 dönümden daha az büyüklükte çay arazisine sahiptir (ÇAYKUR, 2020:8). Buna göre çay üreticilerinin büyük bir kısmını küçük üreticiler oluşturmaktadır. Çay hasadında büyük ve küçük üreticilerin işçileri çalıştırma biçimleri (yevmiyelik/dönemlik) farklılık olup olmadığının anlaşılması için aşağıdaki hipotezle incelenmiştir.

H1c. Çay tarlalarının ölçeğine göre (büyüklüğü) işçilerin çalışma şekli (yevmiyeli/dönemlik) arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Türkiye Dünyadaki en yüksek verime sahip ülkeler arasında ilk sırada yer almaktadır. FAO 2022 verilerine göre, 2020 yılında Türkiye 1 hektar çay arazisinden elde edilen verim 30.579 kg/hek'dır. Çay verimliliği çayın yaşı, tohumun niteliği, üretim tekniğinin, gübreleme, budama ve hasat yöntemine kadar birçok unsurdan etkilenmektedir. Diğer taraftan çay tarlalarında ölçek büyüklüğü üretilen çay miktarını, verimliliği ve maliyetlerini etkilemektedir. Buna göre ölçek büyüklüğü ve çay verimliliği aşağıdaki hipotezlerle test edilmiştir.

H1d. Çay tarlalarının ölçeği (büyüklüğü) ve çay verimliliği arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Üretimde verimlilik artışına bağlı olarak ortalama maliyetler azalmakta ve üreticiler var olan işgücü havuzundan daha fazla avantaj sağlayabilmekte ve nitelikli işgücünü de kendine çekebilmektedir. Buna göre çay verimliliği ve işçi maliyetleri aşağıdaki hipotezlerle test edilmiştir.

H2. Çay verimliliği ve işçilik maliyetleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Türkiye'de çay hasadı yabancı göçmen işçilerin istihdamı ile karakterize edilmektedir. Her yıl çay hasadının yapıldığı Mayıs-Eylül döneminde çay toplamak için Gürcistan'dan gelen Gürcü işçiler döngüsel (dairesel) göç niteliğine sahiptir. Çay hasadına gelen Gürcü mevsimlik tarım işçileri yevmiye ücretlerini her yıl kendi ülkelerinin para birimi değerine göre belirlemektedir. Buna göre çay sektöründe işçi hâkimiyetinin Gürcüler tarafından sağlanması çay üreticisinin pazarlık gücünü azaltmaktadır. Rize Ticaret Borsası, bölgedeki Ziraat Odalarının ve yerel yönetimlerin kararı ile belirlenmiş sabit yevmiye ücreti etkisiz kalmaktadır. Ücret pazarlığının yapılamaması, ücretin tek taraflı olarak her yıl belirlenmesi ve son yıllarda işçinin hasat ettiği yaş çayın kilogramı üzerinden ücret talep etmesi çay üreticisinin işçilik maliyetlerini etkilemektedir. Dolayısıyla işçilik tercihi üreticinin gelirine göre değişmektedir.

H3a. Çay üreticilerinin toplam geliri ile işçilik maliyeti (ücret) arasında ilişki vardır.

Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliğinin yapıldığı bölgelerde mevsimlik tarım işçileri çadır kentlerde, prefabrik yapılarda veya kendi imkânları ile başka yerlerde barınmaktadır (Dedeoğlu, 2016a: 73). Fakat çay tarımında bölgenin iklim yapısının çadırdaki kalmaya uygun olmaması ve çayın bir yıllık hasadının üç dönem sürmesi nedeniyle birçok üretici çalıştırdıkları işçilere barınma olanağı sunmaktadır. Barınma olanağı genellikle çay tarlasına yakın yerlerde köy evlerinin işçilere tahsis edilmesiyle mümkün olmaktadır. Fakat barınma olanağının tahsisi üreticinin gelir durumuna bağlı olarak gerçekleşmektedir. Buna göre üreticinin ücret dışında sağladığı olanaklar aşağıdaki hipotezlerle test edilmiştir.

H3b. Çay tarlalarının ölçeği (büyüklüğü) ile üreticilerin işçilere sağladığı ücret dışı olanaklar arasında ilişki vardır.

H3c. Çay üreticilerinin çay tarımından elde ettiği gelir ve üreticilerin işçilere sağladığı barınma imkânı arasında ilişki vardır.

Tüm iller aynı bölgede yer almasına karşın farklı nüfusa, sosyo-ekonomik gelişmişlik derecesine, ekonomik yapıya, farklı işgücü piyasasına, liman kenti ya da sınır kenti olma gibi farklı yapısal özelliklere sahiptir. Aynı zamanda iller arasında çay üretiminde etkili olan iklimsel ve coğrafi özellikler ile çay bahçelerinin farklı yapısal özellikleri bulunmaktadır. Tüm bu farklılıklara karşın çay üretiminin illerin ekonomisindeki yeri büyüktür. Çay üretiminde illere göre toplam işçilik maliyetleri, elde edilen verim ve dekar başına elde edilen gelirden farklılıkların olup olmadığı 3 hipotez altında incelenmiştir.

H4a. Çay tarımının yapıldığı illere göre işçilik maliyetleri farklılık göstermektedir.

H4b. Çay tarımının yapıldığı illere göre çay üretiminden elde edilen verim farklıdır.

H4c. Çay tarımının yapıldığı illere göre çay üretiminden dekar başına elde edilen gelirler farklıdır.

Çay tarlalarının bulunduğu araziler farklı eğim yapılarına sahiptir. Sahile yakın çay tarlaları nispeten düz araziler olarak nitelendirilirken, iç bölgelerdeki çay tarlaları daha engebeli olmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesindeki arazilerin ortalama eğim yapısı %65 olup bu arazilerin çoğunluğunu ormanlar oluşturmaktadır. Çay arazilerinin bir kısmının düzlük olanda olması bu ortalamayı düşürmektedir (Şentürk ve Acar, 1997: 43). Eğimli araziler bahçe ziraatı yapmaya elverişli olmadığı için ormanlık alan dışındaki birçok arazi çaylık alan olarak değerlendirilmiştir (Zaman, 2018: 338-339). Bölgenin dağlık ve eğimli olması tarım arazilerinin küçük ve parçalı yapıda olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle bölgede küçük ölçekli çay üreticileri çoğunluğu oluşturmaktadır. Fakat arazilerde çay tarımı faaliyetleri aynı yöntemlerle sürdürülürken verim ve maliyet açısından farklılıklar oluşmaktadır (Uzun ve Yomralıoğlu, 2005: 359). Eğimli ve düz arazilerdeki verimlilik farklılığını ve bu farklılıktan kaynaklı olarak üretim maliyetlerinin değişmesi arasındaki ilişkiyi incelemek için aşağıdaki hipotezler öne sürülmüştür:

H5a. Çay üretiminden elde edilen verim, arazi yapısına göre anlamlı farklılık göstermektedir

H5b. Toplam çay üretim maliyetleri, arazi yapısına göre anlamlı farklılık göstermektedir.

4.6.2. Çay İşçilerine Yönelik Hipotezler

Çay tarımının yalnızca belirli illerde yapılması ve iller arasındaki sosyo-ekonomik ve coğrafik farklılıkların varlığının çay işçilerinin durumunu etkilemesi açısından önemlidir. Dolayısıyla illere göre işçilerin aldığı ücretler, kayıt dışılık ve işçilerin işteki durumu arasında bir farklılığın olup olmadığı aşağıdaki hipotezler ile test edilmiştir. Ayrıca bu kapsamda yevmiyeli işçi ve yarıcılar arasındaki farklılıkların olup olmadığını incelenmiştir.

H6a. Çay tarımı yapılan illere göre işçilerin aldığı ücretler arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H6b. Çay tarımı yapılan iller ve işçilerin sosyal güvenceleri arasında ilişki vardır.

H6c.Çay tarımının yapılan iller ve işçilerin işteki durumu arasında bir ilişki vardır.

Çay tarımının mevsimlik bir iş olması ve işçilerin sosyal güvencelerinin olmaması çay dışında geçici işlerde çalışmalarına neden olmaktadır. Hem ücretsiz aile işçileri ve hem de yevmiyeli işçiler çay sezonu bittiğinde yeniden bir iş arayışına girmekte ve/ veya esas işlerine geri dönmektedirler. Buna göre işçilik ücretleri ve işçilerin çay dışında başka işlerde çalışmaları arasındaki ilişkiyi incelemek için aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H7. İşçilerin işçilik ücretleri ve çay dışında diğer işlerde çalışmaları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Çay tarımında üreticiye eş bir konumda yer alan yarıcılar çalıştıkları çay tarlalarında hasadı belirli sürelerde gerçekleştirebilmek için birden fazla işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar ve bunun için öncelikli olarak aile içindeki işgücünden yararlanmaktadırlar. Ayrıca Türk tarımının gelenekçi yapısı da işçi ihtiyacının aile içerisinde giderilmesini destekler niteliktedir. Fakat yarıcıların aile fertlerini çalıştırması çay tarımındaki ücretsiz aile işçiliğinin göstergesi olmaktadır. Ücretsiz aile işçiliği TÜİK'in (2021: 8) tanımlarına göre "iş başında olsun ya da olmasın referans haftasında en az bir saat iktisadi faaliyette bulunan ve istihdamda yer alan" kişiler arasında sayılmaktadır. Aile içerisinde çalışma çağında bulunan tüm bireylerin çay hasadında aktif rol alması bir taraftan hane gelirinin yetersizliğinden diğer taraftan da işçi maliyetlerinden tasarruf neticesinde oluşmaktadır. Dolayısıyla çay tarımında ücretsiz aile işçiliği ve hane gelirine katılım arasında bir ilişki oluşmaktadır. Böylece işçilerin ailelerinin çay tarımına katılımı ve hane geliri arasındaki ilişkiyi analiz etmek için aşağıdaki hipotez öne sürülmüştür:

H8. İşçilerin hane geliri ve aile bireylerinin ücretsiz aile işçisi olarak çalışması arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4.7. Araştırmanın Bulguları

Mevsimlik tarım ürünlerinden biri olan çay tarımındaki sorunların incelendiği bu tez çalışmasında, gerek üretici gerekse işçilerle görüşmeleri kapsayan detaylı bir inceleme yapılmıştır.

4.7.1. Çay Üreticilerine Yönelik Bulgular

Çay üreticilerine uygulanan anket formu 3 ana bölümden ve toplam 54 sorudan oluşmaktadır. Birinci bölümde üreticilerin yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek, hane geliri ve sigortalılık bilgileri gibi demografik ve sosyo ekonomik özellikleri incelenmiştir. İkinci bölümde çay üretimi ve maliyet konuları işlenmiş, üreticinin sahip olduğu dönüm, yıllık çay miktarı ve gelir ilişkisi incelenmiştir, çay tarımındaki en önemli problemler ve çay tarımı maliyet kalemleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise işçilik maliyetlerine ve işçilerle ilgili problemlere yer verilmiştir.

Tablo 19. İl ve İlçelere Göre Çay Üreticilerinin Dağılımı

İller	Çay Bahçesi Sahibi		Yarıcı		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Artvin	63	20,8	2	0,3	65	21,5
Arhavi	33	10,8	1	0,4	34	11,2
Hopa	20	6,6			20	6,6
Kemalpaşa	10	3,3	1	0,4	11	3,7
Rize	119	39,4	19	6,2	138	45,6
Ardeşen	27	8,9			27	8,9
Çayeli	18	6	5	1,6	23	7,6
Fındıklı	23	7,6	7	2,3	30	9,9
Kalkandere	18	6,3	2	0,3	20	6,6
Merkez	33	10,9	5	1,6	38	12,5
Trabzon	82	27,1	17	5,6	99	32,7
Of	82	27,1	17	5,6	99	32,7
Toplam	264	87,4	38	12,5	302	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’de birçok farklı ilde ve birçok tarım ürününün üretiminde olduğu gibi çay üretiminde de tarımsal faaliyette bulunan kişiler ve toprak mülkiyetine sahip olan kişiler arasında farklılık bulunabilmektedir. Benzer ikili yapı çay tarımında da bulunmaktadır. Çay üretimi bir taraftan çay bahçelerinin gerçek sahipleri tarafından yapılırken diğer taraftan yarıcılar tarafından yapılmaktadır. 30390 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Tarımsal Arazi Edindirme İş Ve İşlemleri Hakkında Yönetmeliğin 4.maddesinin h fıkrasına göre Ortakçılık ve Yarıcılık faaliyetleri şöyle belirtilmiştir: *“Ortakçılık/ Yarıcılık; Toprağın işlenmesi sonucunda elde edilecek ürünün, toprak sahibi ile toprağı işleyen arasında koşulları önceden belirlenen özel sözleşmeye göre paylaşılmasına dayanan işletme biçimini ifade eder”* (Resmi Gazete, 2021a).

Dedeoğlu'nun tanımına göre yarıcılar; çay hasadı için farklı şehirlerden çayın yapıldığı yere gelerek çay bahçesi sahibi ile yaptıkları anlaşma sonucu onun adına çay hasadı yapan kişilerdir. Yarıcılar çay hasadından çay bahçesi sahibi ile belirledikleri oran üzerinden kazanç sağlarlar. Çoğunluğu çay sezonu sonunda kendi evlerine dönse de bir kısmı çay bahçesi sahibinin hasat sezonunda yarıcıya tahsis ettiği evde devamlı ikamet edebilmektedir (Dedeoğlu, 2016a: 114). Bunun yanı sıra alan araştırmasına katılanların sözlü beyanlarına göre bazı yerlerde yarıcılarının payının 2/3 oranına ulaştığı belirtilmiştir.

Çalışma evreni Rize'de daha fazla olduğu için anket çalışmasının çoğunluğu da Rize'de yapılmıştır. Tablo 19'a göre, görüşülen işverenlerin %45,6'sı Rize'de, %32,7'si Trabzon'da ve %21,5'i Artvin'de bulunmaktadır. İlçe bazında en çok işveren anketi %32,7 ile Trabzon'un Of ilçesinde yapılırken, toplamda en çok anketin uygulandığı il olan Rize'de ise %12,5 ile merkez ilçe birinci sırada yer almaktadır. En az anketin yapıldığı ilçe ise %3,7 ile Artvin'in Kemalpaşa ilçesidir.

4.7.1.1. Çay Üreticilerinin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bulguları

Bu başlık altında çay tarımının yapıldığı illerdeki üreticilerle birebir yapılan anket sonuçlarından elde edilen demografik ve sosyo-ekonomik bulgular yer almaktadır. Bu kapsamda, demografik özellik olarak, yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu ele alınırken, iller bazında katılımcıların asıl ikamet ettiği yer, aylık hane geliri, çay tarımı dışında gelirin olup olmadığı, mesleği, çay üretmek dışında başka bir işinin olup olmadığı, tarla ölçeği, sigortalılık durumu, hane mülkiyeti ve çay bahçesi mülkiyeti gibi çeşitli sosyo-ekonomik bulgulara da yer verilmiştir.

Tablo 20. Üreticilerin Yaş, Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Dağılımı

		Frekans	Yüzde
Yaş Grupları	30-34 yaş	8	2,8
	35-39 yaş	15	5
	40-44 yaş	25	8,8
	45-49 yaş	22	7,3
	50-54 yaş	30	9,9
	55-59 yaş	33	10,9
	60-64 yaş	32	10,6
	65 ve üzeri	137	45,4
Cinsiyet	Kadın	82	27,2
	Erkek	220	72,8
Medeni Durum	Hiç Evlenmedi	14	4,6
	Evli	265	87,7
	Boşandı	6	2
	Eşi Öldü	17	5,6
	Toplam	302	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma sonucu elde edilen bulgular Türkiye tarım sektöründeki genel durumuna paralel olarak, çay üreticilerinin de orta yaşlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre çay tarımının %66,9'u 55 yaş üstü kişiler tarafından yapılmaktadır. Üreticilerin %45,4'ünün 65 yaş ve üzerinde olup, %10,9'u 55-59 yaş ve %10,6'sı 60-64 yaş aralığında yer almaktadır. Dikkat çeken bir diğer nokta, 15-24 ve 25-29 yaş gruplarındaki genç çay üreticilerine rastlanmamıştır (Tablo 20). Buna göre, çay üreticilerinin çoğunluğunun orta yaş üzerinde olduğu ve çay bahçesi sahiplerinin ağırlıklı olarak çalışma çağının sonunda olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun nedeni çay arazilerinin miras yoluyla edinilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sonuçlar birçok çalışmadan elde edilen bulgular ile de örtüşmektedir. Bu alanda yapılmış çalışmalara göre, Yasan Ataseven'in (2018: 104) çalışmasından çıkan demografik verilere göre, çay üreticisi kadınların %46,2'si 61 yaş ve üzeri, %41,8'i 41-60 yaş arası yaş grubunda yer almaktadır ve %88,6'sının evlidir. Yılmaz'ın çalışmasında ise (2019: 51) ankete katılanların %42,2'si 40-50 yaş grubunda yer almaktadır. Tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün yaşlanıyor olması ve gençlerin tarım sektörüne ilgi göstermemesi yalnızca çay tarımı ile ilgili değil, Türkiye'de ve birçok ülke genelinde ortaya çıkan bir sorundur. EUROSTAT (2022) verilerine göre gerek AB-27 gerekse Türkiye'de tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun büyük çoğunluğu 40-64 yaş aralığındadır (Eurostat, 2022).

Cinsiyet dağılımına bakıldığında katılımcıların %72,8'i erkek, %27,2'si kadındır. İllere göre dağılım incelendiğinde Artvin'de üreticilerin %76,9'u erkek, %23,1'i kadın, Rize'de kadın üretici sayısı Artvin'den daha biraz daha yüksek olarak %30,4'tür. Rize'de erkek üretici ise %69,6'dır. Trabzon'da ise üreticilerin % 25,3'ü kadın, %74,7'si erkektir. Buradan hareketle erkeklerin çay tarımında üretici olarak egemen olduğu görülmektedir. TÜİK (2022a) verilerine göre Türkiye'de 2021 yılında tarımda çalışan toplam kişi sayısı 4.948 bin kişidir. Bunun 2.901 bini erkek iken, 2.047'si kadındır. Dolayısıyla çay tarımındaki cinsiyet profili Türkiye'deki tarımın genel profili ile örtüşmektedir.

Çay üreticilerinin medeni durumları incelendiğinde ise katılımcıların %87,7'sini evlidir. Evli katılımcıları, % 5,6 ile eşinin öldüğünü belirten katılımcılar izlemiştir. Dolayısıyla çay tarımında üretici vasfı ile yer alan kişilerin büyük bir çoğunluğunun evli olduğu görülmektedir.

Tablo 21. Çay Üreticilerinin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

		Okuma yazma bilen fakat okul bitirmeyen	İlkokul veya ilköğretim mezunu	Ortaokul veya dengi okul mezunu	Genel Lise Mezunu	Meslek Lisesi mezunu	2Yıllık Ön Lisans Mezunu	4 Yıllık Lisans mezunu	Toplam
Artvin	Frekans	2	17	21	17	1	2	5	65
	Yüzde	3,1	26,2	32,3	26,2	1,5	3,1	7,7	100
Rize	Frekans	3	38	36	30	2	4	25	138
	Yüzde	2,2	27,5	26,1	21,7	1,4	2,9	18,1	100
Trabzon	Frekans	1	28	27	23	1	4	15	99
	Yüzde	1	28,3	27,3	23,2	1	4	15,2	100
Toplam	Frekans	6	83	84	70	4	10	45	302
	Yüzde	2	27,5	27,8	23,2	1,3	3,3	14,9	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 21'e göre çay üreticilerinin eğitim düzeyini göstermektedir. Buna göre, çay üreticilerinin eğitim düzeyinin en fazla %27,8 ile ortaokul veya dengi okul mezunu, %27,5 ile ilkokul veya ilköğretim mezunu oldukları tespit edilmiştir. Üniversite (lisans ve ön lisans) mezunu üreticilerin oranı %18,2 olup, örneklem grubu içinde önemli bir yere sahiptir. Buna karşın, üreticilerin genel eğitim düzeyi %57,3 ile lise ve altıdır. Yapılan görüşmelerde, bunun nedeni olarak çay üreticilerinin ailelerin yaşadığı ekonomik sıkıntılara bağlı olarak erken yaşta eğitim ve öğretimden ayrılmaları olduğu belirlenmiştir. En az katılımcı bulunan eğitim grubu ise %1,3 ile meslek lisesi mezunu grubu olmuştur. Lisans mezunlarının mesleki dağılımı ise sırası ile şöyledir; emekli

(%35,6), mühendis (%20), memur (%20), öğretmen(%11,1), bankacı (%4,4), yönetici (%4,4), ÇAYKUR çalışanı (%2,2) ve esnaf (%2,2)'tır. Önceki çalışmalardan elde edilen bulgular da çay üreticilerinin eğitim düzeyinin düşüklüğüne vurgu yapmıştır. Yasan Ataseven (2018: 106) çay üreticisi kadınların %58,7'si ilkokul mezunu olduğu belirtmiştir. Uzundumlu vd. (2019: 366), çay üreticisi hane halkı reislerinin %22'si okula gitmemiş fakat okuma yazma bilen, %38'i ilköğretim mezunu, %32'si lise mezunu ve 8'i de üniversite mezunu olduğunu tespit etmiştir. Özgümüş (2019: 18) ise çay üreticilerinin %38.89'u ilkokul, %20'si ortaokul, %20'si lise ve %21'i üniversite mezunu olduğu belirtmiştir.

Tablo 22. İllere Göre Çay Üreticilerinin İkamet Ettiği ve Çay Tarımının Yapıldığı Yerin Dağılımı

		Asıl İkamet Edilen Yer					Toplam
		Ordu	Trabzon	Rize	Artvin	Diğer	
Artvin	Frekans	1	1	3	53	7	65
	Yüzde	0,3	0,3	1	17,5	2,3	21,5
Rize	Frekans	13	2	116		7	138
	Yüzde	4,3	0,7	38,4		2,3	48,8
Trabzon	Frekans	11	75	5	1	7	99
	Yüzde	3,6	24,8	1,7	0,3	2,3	32,8
Toplam	Frekans	25	78	124	54	21	302
	Yüzde	8,3	25,8	41,1	17,9	7	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay tarımı yapan 302 kişinin %41,1'i Rize'de, %25,8'i Trabzon'da ve %17,9'u Artvin'de ikamet ettiğini belirtmiştir. Üreticiler tarafından araştırmanın yapıldığı iller olan Rize Trabzon ve Artvin dışında en çok ikamet edilen il Ordu olmuştur (Tablo 22). Dolayısıyla çay tarımında üreticilerin çoğunluğu Doğu Karadeniz içinde yaşamlarını sürdürmektedir. Karaçimen ve Değirmenci'ye göre, (2019: 82) çoğu köyde kışın az nüfus olduğu, araştırmaya katılanların %66'sının başka il ve ilçelerden geldiği belirtilmiştir. Çayın sezonluk bir tarım ürünü olması büyük şehirlere göçe neden olmakla birlikte çay bahçesi sahiplerinin hasat zamanı yeniden bölgeye dönmesine de neden olmaktadır.

Tablo 23. Çay Üreticilerinin Mesleki Dağılımı

Meslek Grupları	Frekans	Yüzde
Emekliler	131	43,3
Ev Hanımları	50	16,5
Serbest meslek mensupları	27	8,9
Profesyonel meslek grupları	27	8,9
Çay işletmesi çalışanları	26	8,6
Tekniker, teknisyen ve yardımcı profesyonel meslek grupları	16	5,2
Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar	11	3,4
Nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanları	10	3,3
Yöneticiler	4	1,3
Toplam	302	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 23'e göre üretici anketinin uygulandığı örneklem grubunun büyük bir çoğunluğu geçimini çay tarımı dışında farklı meslek gruplarından sağlamaktadır. Buna göre, örneklem grubunun büyük bir kısmı (%43,3) emekli statüsündedir. Katılımcıların %8,9'sı öğretmen, bankacı, mühendis, memur vb. gibi profesyonel meslek gruplarında ve yine %8,9'u, serbest meslek grubunda yer almaktadır. Katılımcıların %8,6'sı hem çay üreticisi hem de çay işletmelerinde görevli olarak çalışan kişilerden oluşmaktadır. Çay tarımında üretici olarak yer alan kadınlar arasında mesleğini ev kadını olarak beyan edenler örneklem grubunun %16,5'ini oluşturmaktadır. Diğer taraftan, sadece geçimini sadece çay üretiminden sağlayan çiftçilerin oranı yalnızca %3,3'dür. Dolayısıyla çay tarımının geçimlik bir tarım ürünü olmadığı ve bir ek gelir niteliğinde olduğu sonucuna varılması mümkündür.

Tablo 24. Üreticilerin Çay Tarımı Dışında Başka Bir İşte Çalışma Durumu

İller		Başka Bir İşte Çalışma Durumu		
		Var	Yok	Toplam
Artvin	Frekans	15	50	65
	Yüzde	23,10	76,90	100
Rize	Frekans	56	82	138
	Yüzde	40,60	59,40	100
Trabzon	Frekans	44	55	99
	Yüzde	44,40	55,60	100
Toplam	Frekans	115	187	302
	Yüzde	38,10	61,90	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 24'e göre üreticilerin %61,9'u çay tarımı dışında başka bir işte çalışmadıklarını beyan etmiştir. İllere göre çay tarımı dışında başka bir işte

çalışmayanlar sırasıyla en fazla %76,9 ile Artvin, %59,40 ile Rize ve %55,6 ile Trabzon'dadır. Araştırma bulgularına göre, ankete katılan 302 katılımcının % 87,4'ü çay bahçesi sahibi, %12,6'sı ise yarıcı statüsündedir. Çay bahçesi sahibi olan 264 kişinin %60,9'u ve 38 yarıcıdan %68,4'ü çay tarımı dışında bir işte çalışmadığını beyan etmiştir. Uzundumlu vd. göre (2019: 367); çay üreticilerinin en fazla yaptığı iş esnafılık ve serbest meslektir. Yasan Ataseven'e göre (2018: 117); Türkiye'de kadın istihdam oranının düşük olması ve ücretsiz aile işçiliğinin yüksek olması kadınların parasal açıdan ailelerine bağımlı olmasına neden olmaktadır. Çay tarımında çalışan kadınların gelir durumunu şöyle ifade etmiştir: *"Kadın üreticilerin % 35,3"ü ilk sırada geçimlerini sağlamada eşlerinin aldıkları emekli maaşı, ikinci sırada yine eşlerinin aldıkları maaşların geçinmelerinde önemli bir yeri olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılan kadınların % 20,5"i tarım dışı işlerde çalışıp ev ekonomisine katkıda bulunuyor olmalarına rağmen, kendi gelirlerini geçim kaynakları arasında saymamışlardır."*

Tablo 25. Çay Tarlasının Büyüklüğü İle Üreticilerinin Ek İş Yapması Arasındaki Fark

	Üreticinin Ek iş Yapması
Mann-Whitney U	10732,000
Wilcoxon W	17402,000
Z	-0,028
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,978

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 25'te çay arazilerinin büyüklüğüne göre üreticinin başka iş/ ek iş yapması arasındaki fark Mann Whitney U testi ile incelenmiştir. Testin sonucuna göre çay tarlalarının büyüklüğü ile çay üreticilerinin ek iş (başka iş) yapması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır (H1b hipotezi). Mann Whitney U testinde p değeri 0,05'in üstünde olması analiz edilen iki değişken arasında anlamlı bir farklılık olmadığını ifade etmektedir. Tablo 25'de p değerinin 0,978 olması bunu belirtmektedir. Üreticilerin çay dışında başka bir işte çalışmasının sahip oldukları çay tarlalarının büyüklüğü ile ilişkisi bulunmamaktadır.

Tablo 26. Çay Üreticilerinin Aylık Hane Gelirine Göre Dağılımı

	2020 Yılı Aylık Hane Geliri Frekans		2021 Yılı Aylık Hane Geliri Frekans		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
1000-1.900TL arası	4	1,4	-		4	1,4
2000-2.900TL arası	21	7,4	2	10,5	23	7,6
3000-3.900TL arası	89	31,4	12	63,1	101	33,4
4000-4.900TL arası	99	35	2	10,5	101	33,4
5000-5.900TL arası	49	17,3	2	10,5	51	16,9
6000-6.900TL arası	21	7,4	1	5,2	22	7,3
Toplam	283	100	19	100	302	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 26'ya göre çay üreticilerinin %33,4'ünün aylık hane geliri 3000-3900 TL arasında olduğu ve yine %33,4'ünün aylık hane geliri 4000-4900TL arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çay üreticilerinin %66,8'inin ortalama aylık hane gelirinin 3000-4900 TL bandında olduğunu ifade etmek mümkündür. 2020 yılı net asgari ücret aylık 2.324TL iken 2021 yılı net asgari ücret aylık 2.825TL olmuştur. Aylık hane gelirleri asgari ücret ile kıyaslandığında, çay tarımından gelir elde eden %1,4'lük ve %7,6'lık en düşük gelir grupları hariç diğer gelir gruplarının aylık hane gelirinin asgari ücretin üzerinde olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre çay üreticilerinin çoğunluğu (%43,3) emekli statüsündedir. Dolayısıyla Sosyal Güvenlik Kurumu'nda yaşlılık aylığı alma ve sigortalılık durumları da incelenmiştir. Üreticilerin %59,3'ü sosyal güvenlik kurumundan bir aylık aldığını, %40,7'si ise almadığını belirtmiştir. Bahçe sahibi üreticilerin %56,9'u Sosyal Güvenlik Kurumundan aylık ya da gelir alırken yarıcılarda bu oran %4,2'dir. İllere göre ise, Artvin'deki çay üreticilerinin %70,8'i, Rize ve Trabzon'da ise sırasıyla, %59,4'ü ve %51,5'i sosyal güvenlik kurumundan aylık almaktadır. Katılımcılar sözlü beyanlarında çay tarımı dışında geliri olmayan üreticilerin ekonomik sıkıntıya maruz kaldığını belirtmiştir. 2019 yılındaki pilot çalışmada yarıcılarının sigorta ile ilgili beyanları ise şöyledir:

“Deniz hanım, bizim resmiyette yerimiz yok! Sigortamız hiçbir şeyimiz yok. Tarım bağ-kuruna aylık 700 TL ödüyoruz.” (Yarıcı, 47, Fındıklı)

“Sigortam yok. Başlangıcım 2006’da oldu ama ödeyemiyorum. Sigortamı cebimden ödiyordum. Ben 7 ton çay yapıyor olarak görüliyorum. Onu yıllığa böldüğünde asgari ücretten yüksek görüliyor. O yüzden ben kendim ödemek zorunda kalıyorum sigortayı.” (Yarıcı, 38, Hopa)

Işın ve arkadaşlarının çalışmasına göre (2010: 20), tarımda istihdam edilenlerin büyük bir çoğunluğunun sigortası bulunmamakta, kendi nam ve hesabına çalışanlar genellikle küçük aile işletmeleri olduğu için sosyal güvenlik kapsamında problemler yaşamaktadır.

Tablo 27. İllere Göre Çay Tarımı Dışında Gelir Durumu

		Var	Yok	Toplam
Artvin	Frekans	55	10	65
	Yüzde	84,6	15,4	100,0
Rize	Frekans	105	33	138
	Yüzde	76,1	23,9	100,0
Trabzon	Frekans	78	21	99
	Yüzde	78,8	21,2	100,0
Toplam	Frekans	238	64	302
	Yüzde	78,8	21,2	100,0

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 27’de illere göre çay üreticilerinin çay dışında gelirlerinin olup olmadığına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Üç ilde de belirgin bir fark ile çay üreticileri çay dışında gelirlerinin bulunduğunu beyan etmişlerdir. Çay tarımı dışında geliri olan çay üreticilerinin en yüksek oranı, en fazla göç veren illerden biri olan Artvin’de (%84,6) görülmektedir. Diğer taraftan, ankete katılan 302 katılımcının % 87,4’ü çay bahçesi sahibi, %12,6’sı ise yarıcı statüsünde olup, çay bahçesi sahibi olan 264 kişinin %60,9’u ve 38 yarıcıdan %68,4’ü çay tarımı dışında bir işte çalışmadığını beyan etmiştir. Fakat üreticilerin %56,9’u Sosyal Güvenlik Kurumundan aylık ya da gelir alırken yarıcıların yalnızca %4,2’si almaktadır. Çay üreticilerinin %61’inin çay tarımı dışında bir iş yapmamasının yanı sıra %80,9’u elde ettikleri geliri yeterli bulmadıklarını ifade etmiştir. Benzer şekilde, Karaçimen ve Değirmenci’nin çalışmasında (2019: 81) anket katılımcılarının sadece %5’i çaydan elde edilen kazançla geçindiğini ifade etmiştir. Çalışmada çay üreticisi çay tarımından geçimin çoğunlukla mümkün olmadığını, çaydan geçimini sağlayanların ise Rize’nin dağlık ve kıyıya uzak ilçelerinden biri olan Kalkandere gibi uzak ilçelerde yaşayanlar olduğunu belirtilmiştir.

Tablo 28. İllere Göre Çay Tarımı Dışında Üreticilerin Sigortalılık Durumu

		Var	Yok	Toplam
Artvin	Frekans	55	10	65
	Yüzde	84,6	15,4	100,0
Rize	Frekans	122	16	138
	Yüzde	88,4	11,6	100,0
Trabzon	Frekans	82	17	99
	Yüzde	82,8	17,2	100,0
Toplam	Frekans	259	43	302
	Yüzde	85,8	14,2	100,0

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur

Çay tarımı dışında sigortalılık durumuna bakıldığında ise üreticilerin %85,8'inin sigortalılık durumunun çay tarımı dışında bir işten olduğu ortaya çıkmıştır. İllere göre incelendiğinde ise Rize'deki üreticilerin %88,4'ünün sigortalılık durumu çay dışında bir iştedir.

Tablo 29. Üreticilerin Hane Mülkiyeti ve Çay Bahçesi Mülkiyeti Arasındaki İlişki

		Çay Bahçesi Sahibi	Yarıcı	Toplam
Ev Sahibi	Frekans	214	4	218
	Yüzde	70,9	1,3	72,2
Kira	Frekans	29	4	33
	Yüzde	9,6	1,3	10,9
Akraba/ Diğer Evler (Kira vermiyor)	Frekans	21	30	51
	Yüzde	7	9,9	16,9
Toplam	Frekans	264	38	302
	Yüzde	87,4	12,6	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 29'a göre çay üreticilerinin %72,2 gibi önemli bir payı ev sahibidir. Ev sahibi olduğu yönünde cevap veren çoğu katılımcının evi ailelerinden miras kalan arazilerinde yapılmış olan evlerdir. Katılımcıların %10,9'u kirada, %16,9'u ise akraba evinde oturmaktadır. Ankete katılanların %87,4'ü çay bahçesinin sahibi, %12,6'sı yarıcıdır.

Tablo 30. Hanedeki Kişi Sayısı ve Çay Tarımına Katılım Arasındaki İlişki

			Çay Tarımına Katılım		Toplam
			Evet	Hayır	
Hanedeki kişi sayısı	1	Frekans	16	21	37
		Yüzde	5,3	7	12,3
	2	Frekans	47	47	94
		Yüzde	15,6	15,6	31,2
	3	Frekans	50	39	89
		Yüzde	16,6	12,9	29,5
	4	Frekans	41	21	62
		Yüzde	13,6	7	21,3
	5 ve üzeri	Frekans	15	5	20
		Yüzde	5	1,7	6,6
Toplam		Frekans	169	133	302
		Yüzde	56	44	100,0

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay üreticilerinin %56'sı hanesindeki kişiler çay tarımına katılmakta, %44'ü katılmadığını beyan etmiştir. Çay tarımına katılanların en yoğun olduğu grupta hanedeki kişi sayısı 3'tür (%16,6). Hanesinde 5 ve üzeri kişi bulunanların çay tarımına katılımı ise %5'tir. Dolayısıyla Tablo 30'da çay üreticisinin hanesindeki kişi sayısı arttıkça çay tarımına katılımın doğru orantılı olarak artmadığı görülmektedir.

4.7.1.2. Çay Üretimi ve Maliyetlerine Yönelik Bulgular

Bu başlık altında çay üreticilerinin üretim ve maliyetlere yönelik bulgulara yer verilmiştir. Bu bağlamda, üreticilerin kaç yıldır çay hasadı yaptıkları, kaç dönüm çay arazisinde tarım yaptığı, 1 yılda çay hasadından elde ettikleri yaş çay miktarı ve üreticilerin toplam gelirine yönelik bulgular ve çay tarımında maliyetleri etkileyen faktörler ayrı ayrı incelenerek değerlendirilmiştir. Ayrıca katılımcıların örgütlenme ve yapılanmaya yönelik tercihleri (Ziraat Odalarına ve Kooperatiflere kaydının olup olmaması vb.) ve üreticilerin çay tarımındaki karşılaştığı en önemli problemlerin neler olduğu bu kapsamda ele alınmıştır. Son olarak, tüm Dünya'yı ve Türkiye'yi olumsuz olarak etkileyen ve bu dönemde tarımsal üretimde de aksaklıkların yaşanmasına neden olan Covid-19 pandemi döneminde çay tarımının ne gibi zorluklarla karşılaştığı ve sorunların nasıl çözüldüğüne ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 31. İllere Göre Üreticilerin Çay Üretimi Yaptığı Süre (Yıl)

		1-5 yıl	5-10 yıl	10-15 yıl	15-20 yıl	20-25 yıl	25-30 yıl	30 yıl ve üzeri	Toplam
Artvin	Frekans	4	-	1	3	7	3	47	65
	Yüzde	6,2	-	1,5	4,6	10,8	4,6	72,3	100
Rize	Frekans	9	9	6	19	24	6	65	138
	Yüzde	6,5	6,5	4,3	13,8	17,4	4,3	47,1	100
Trabzon	Frekans	3	4	6	12	21	8	45	99
	Yüzde	3,0	4,0	6,1	12,1	21,2	8,1	45,5	100
Toplam	Frekans	16	13	13	34	52	17	157	302
	Yüzde	5,3	4,3	4,3	11,3	17,2	5,6	52,0	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur

Elde edilen bulgulara göre incelenen illerde çay üreticilerinin 30 yıldan daha fazla bir süredir çay tarımı ile meşgul oldukları tespit edilmiştir. Çay üreticilerinin sırası ile Artvin (%72,3), Rize (%47,1) ve Trabzon (%45,5) illerinde 30 yıl ve üzeri bir süredir çay tarımı yaptıkları görülmektedir (Tablo 31). Bu durum çay tarımı yapan üreticilerin genel profilinin yaş ortalamasının yüksek olduğunu göstermektedir. Alan araştırmasından çıkan sonuca göre çay tarımının %66,9'unun 55 yaş üstü kişiler tarafından yapılması (Tablo 20) çay tarımı yapan nüfusun 30 yıldan uzun bir süredir bu işle ilgilendiği bulgusunu desteklemektedir. Benzer şekilde, Yılmaz çalışmasında (2019: 51) çay tarımı yapan üreticilerin %31,7'sinin 11-20 yıl ve 21-30 yıl, %21,9'unun 1-10 yıl, %11,3'ünün 31-40 yıl ve %3,2'sinin ise 41 yıl ve üzeri bir süredir çay tarımı ile uğraştığını bulmuştur.

Tablo 32. İllere Göre Dönüm ve Üretim Miktarı Arasındaki İlişki (%)

		1-3 ton	4-8 ton	9-14 ton	15-20 ton	20 ton üzeri	Toplam
Artvin	1-3 dönüm	1,5	6,2	1,5			9,2
	4-8 dönüm		9,2	56,9	6,2		72,3
	9-15 dönüm				9,2	3,1	12,3
	16 dönüm ve üzeri					6,2	6,2
	Toplam	1,5	15,4	58,5	15,4	9,2	100
Rize	1-3 dönüm	0,7	11,6	0,7			13,0
	4-8 dönüm		9,4	33,3	19,6	0,7	63,0
	9-15 dönüm				3,6	11,6	15,2
	16 dönüm ve üzeri					8,7	8,7
	Toplam	0,7	21,0	34,1	23,2	21,0	100
Trabzon	1-3 dönüm	3,0	9,1	1,0			13,1
	4-8 dönüm		10,1	42,4	11,1	1,0	64,6
	9-15 dönüm			1,0	6,1	6,1	13,1
	16 dönüm ve üzeri				1,0	8,1	9,1
	Toplam	3,0	19,2	44,4	18,2	15,2	100
Toplam	1-3 dönüm	1,7	9,6	1			12,3
	4-8 dönüm		9,6	41,4	13,9	0,7	65,6
	9-15 dönüm			0,3	5,6	7,9	13,9
	16 dönüm ve üzeri				0,3	7,9	8,3
	Toplam	1,7	19,2	42,7	19,9	16,6	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay tarımında hasat edilen dönüm ve elde edilen yaş çay miktarı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan alan araştırmasına göre, çay üreticilerinin %42,7'si yıllık 9-14 ton yaş çay elde etmektedir. Sırasıyla %19,9'u yıllık 15-20 ton ve %19,2'si ise yıllık 4-8 ton yaş çay üretmektedir (Tablo 32). Üreticilerin sahip olduğu çay arazisi büyüklüğü açısından %65,6'sının 4-8 dönüm çay tarlasına sahip olduğu görülmektedir. %8,3'ü ise 16 dönüm ve üzeri çay arazisine sahip olduğunu belirtmiştir (ÇAYKUR, 2019:7). 2019 çay sektör raporuna göre, kişi başına 2 - 4,99 dönüm çaylık alanların %37,9'unu, 5-9,99 dönüm çaylık alan ise %36,2'sini oluşturmaktadır. Çay üreticilerinin %47,1'i 2-4,99 dönüm, %25,09'u 0- 1,99 dönüm ve %22,5'i 5- 9,99 dönüm çay arazisine sahiptir. Çay arazilerinin dönüm olarak az olmasının nedeni miras yoluyla sürekli bölünmeye uğramasıdır. Bu durum çay tarımının geçim kaynağı olma niteliğini de olumsuz etkilemektedir (Karaçimen ve Değirmenci, 2019: 65). Artvin'de görüşme yapılan üreticilerin %72,3'ü 4-8 dönüm, %12,3'ü 9-15 dönüm ve %9,2'si 1-3 ve %6,2'si 16 dönüm ve üzeri çay arazisine sahiptir. Elde edilen yaş çay miktarına göre %58,5 ile yıllık 9-14 ton aralığı birinci sırada yer almaktadır. Artvin'de ankete katılanların %56,9'u 4-8 dönüm arası çay arazisine sahip olup, yıllık 9-14 ton çay elde etmektedir. Rize'de görüşme yapılan üreticiler de Artvin ile benzer şekilde, en fazla 4-8 dönüm çay arazisine (%63) sahiptir ve Rize'deki üreticilerin %33,3'ü 4-8 dönümden yıllık 9-14 ton çay elde ettiğini beyan etmiştir. Trabzon'da yapılan anket çalışması sonuçları da Rize ve Artvin ile benzerlik göstermektedir. Ankete katılanların %64,6'sı 4-8 dönüm araziye sahiptir ve bu üreticilerin %42,4'ü 4-8 dönümden yıllık 9-14 ton çay elde etmektedirler. Karaçimen ve Değirmenci'ye göre (2019: 84), çay üreticilerinin %30'u Rize dışında yaşamakta ve bölgeye sadece hasat zamanında gelmektedir. Dışarıdan gelen çay üreticilerinin çoğunluğunun ücretli işçi ile çalıştığı tespit edilmiştir. ÇAYKUR (2019: 7) raporuna göre, en fazla çay üreticisi %47,14 ile 2-5 dönüm arası arazi sahipleridir. Araştırmadan elde edilen bulgular çay üreticisinin genel profilini desteklemektedir.

Tüm Dünya'da çay üretiminin karakteristik özellikleri arasında üretimin yoğun olarak az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerde yapılmasıdır. Bu ülkelerde üretilen çay mikro ölçekli tarımsal işletmelerde yapılmakta ve çay bahçelerinin ölçeği çok küçük olmaktadır. ILO (2018: 9) raporuna göre, Sri Lanka'da üreticilerin % 84'ünün bir dönümden az çay arazisine, %95'inin iki dönümden az çay arazisine sahip olduğu ifade edilmektedir. Küçük üreticilerin % 0,5'i yaklaşık 10 ila 50 dönüm araziye sahiptir.

Hindistan'da tahmini olarak 1.686 bin küçük ölçekli çay üreticisi bulunmaktadır. Kenya'da çay arazileri küçük küçük ve parçalı bir yapıda olup, çay üretiminin %60'ı küçük ölçekli çay bahçelerinden, %40'ı da büyük ölçekli çay bahçelerinden temin edilmektedir (Von Der Vol, 2008: 86).

Tablo 33. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle Birim Başına İşçilik Maliyeti Arasındaki İlişki

Bağımlı Değişken		Çay Tarlalarının Büyüklüğü
Birim Başına İşçilik Maliyeti (Ücret)	r	-0,121 *
	p	0,037
	n	297

r: Pearson korelasyon katsayısı *: p<0,05

**: p<0,01

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 33'te çay tarlalarının büyüklüğü ve birim başına işçilik maliyeti arasındaki ilişkiye Korelasyon analizi ile incelenmiştir. Çay tarlalarının büyüklüğü ile birim başına işçilik maliyeti (ücret) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (r = -0,12; p<0,05). Buna göre, çay tarlalarının büyüklüğü arttıkça işçilik maliyeti düşmektedir (H1a hipotezi).

Tablo 34. Çay Üretiminden Elde Edilen Verimin Arazi Yapısına Göre Karşılaştırılması

Arazi Yapısı	n	$\bar{X}$	SS	F	p	Anlamlı Fark
A-Normal	165	2,73	0,43	229,23	0,000	A>B,C
B-Engabeli	77	1,57	0,28			C>B
C-Normal ve engabeli karışık	60	2,07	0,45			

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 34'de arazi yapısına göre çay üretimindeki verimliliğin farklı olup olmadığını incelemek için uygulanan ANOVA Testi ve Çoklu Karşılaştırma sonucu gösterilmektedir. Çay üretiminden elde edilen verimin arazi yapısına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (F=229,23; p<0,05). Farkın hangi arazi yapıları arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD post hoc testi sonuçlarına göre normal arazide yapılan çay tarımından elde edilen verim, engabeli ve karışık (normal ve engabeli) arazilerde elde edilen verime göre anlamlı düzeyde daha yüksektir. Karışık (normal ve engabeli) arazilerde çay tarımından elde edilen verim, engabeli arazilerde elde edilen verime göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (H5a hipotezi).

Katılımcıların %54,1'i düzlük, %26,1'i engabeli, %19,8'i ise çay tarımı yaptıkları arazinin engebe oranının yarı yarıya olduğunu belirtmiştir. Arazi yapısı arazi

verimliliğini doğrudan etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Arazi verimliliği, belirlenen bir arazi miktarı ile üretilen çıktı miktarına göre ölçülür. Bu ölçüm çoğunlukla bitkisel hasatlar için kullanılmasının yanı sıra hayvansal üretimde de kullanılmaktadır. Bitkisel üretimde bir ürün fiziksel çıktı olarak ton ile ifade edilebiliyorsa burada arazi verimliliği mahsul verimliliğine karşılık gelmektedir. Verimlilik hesaplamasında kullanılan tarımsal üretim, bir yıllık süreçte ya da hasat mevsiminde aynı arazide yetiştirilen mahsullerin üretimini içermektedir (FAO, 2017: 27).

Alan araştırmasında arazi verimliliği hesaplanırken aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$\text{Arazi Verimliliği} = \text{Çıktı Hacmi} / \text{Ekili Alan} \quad (1)$$

Alan araştırmasında üretim verimliliğini hesaplamak için üretilen çay miktarı dönüme bölünerek dönüm başına düşen verimlilik miktarı hesaplanmıştır. Dönüm başına düşen gelir ise çaydan elde edilen toplam gelirin dönüme bölünmesi ile hesaplanmıştır.

Tablo 35. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle Çay Verimliliği Arasındaki İlişki

Bağımlı Değişken		Çay Tarlalarının Büyüklüğü
Çay Verimliliği	r	-0,559**
	p	0,000
	n	302

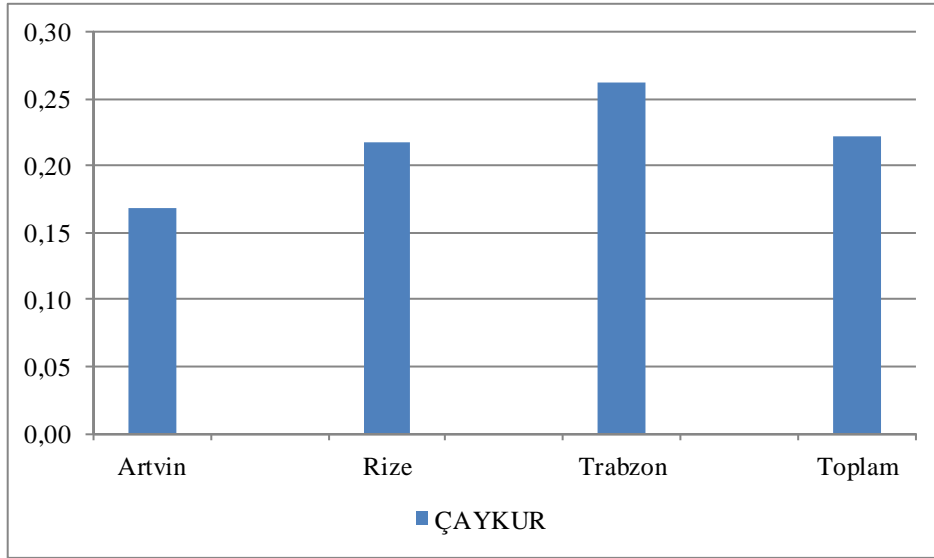
r: Pearson korelasyon katsayısı *: p<0,05

** : p<0,01

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 35'te çay tarlalarının büyüklüğü ve verim arasındaki ilişkiye yönelik korelasyon analizinin sonucu yer almaktadır. Çay tarlalarının büyüklüğü ile çay verimliliği arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir (r=-0,56; p<0,05). Çay tarlalarının büyüklüğü arttıkça çay verimliliği düşmektedir. Dolayısıyla küçük üreticilerin çay tarımından daha çok verim elde ettiği sonucu çıkarılabilir (H1d hipotezi). Araştırma sahasında yapılan gözlemlere göre, büyük ölçekli çay tarlalarının bakımının zor ve yüksek maliyetli olması çay üreticisini belli oranda bir ihmale itmektir. Küçük ölçekli çay tarlasına sahip olan üreticiler, sahip oldukları tarladan en yüksek verimi almak için büyük tarla sahiplerinden daha özenli olmaktadır. Öte

yandan, engebeli arazilerin %35'i 10 ve üzeri dönüme sahip üreticilere ait olması da üretim verimliliğinde etkilidir.

Grafik 17. İllere Göre Çay Üreticisinin ÇAYKUR'a Sattığı Çay Oranları (%)

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmada çay üreticileri %77,8'i hasat ettiği yaş çayın büyük bir çoğunluğunu özel sektör çay firmalarına sattığını belirtmiştir. Çay üreticilerinin sadece %22,2'si ise ürettiği çayı ÇAYKUR'a sattığını belirtmiştir (Grafik 17). İller bazında bakıldığında, Artvin'deki üreticilerin %16,9'u hasat edilen çayı ÇAYKUR'a sattığını, %83,1'i özel sektöre sattığını beyan etmiştir. Özel sektöre satılan çay oranı Rize (%78,3) ve Trabzon'a (%73,7) kıyasla en yüksek Artvin'de görülmektedir. Dolayısıyla burada ÇAYKUR'un kota ve kontenjan uygulaması nedeniyle ürettiği çayı özel sektör firmalarına taban fiyatından daha düşük bir fiyata satmak zorunda kalan üreticilerin ekonomik olarak bir mağduriyetle karşı karşıya kaldığı ortaya çıkmaktadır. Öncü'ün çalışmasında ifade ettiği gibi (2019: 96) üreticiler ÇAYKUR'a satamadıkları yaş çayları özel sektör firmalarına satmaktadır. Özel sektör firmalarının yaş çay satış bedelini zamanında ve düzenli bir şekilde ödememesi çay üreticilerini ekonomik olarak zora sokmaktadır.

Tablo 36. Bir Sürgünde Bir Ton Yaş Çaydan Elde Edilen Kazançlar (TL)

Firmalar	2019	2020	2021
ÇAYKUR	3.030	3.400	4.000
Özel sektör (Sürgün Sonunda)	2.700	2.800	2.900
Özel sektör (Haftalık)	2.600	2.700	2.800

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 36’da 2019-2021 yılları arasında ÇAYKUR ve özel sektör işletmelerinin bir ton yaş çayı alış fiyatları görülmektedir. ÇAYKUR’un alış fiyatı her yıl Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen çayın taban fiyatıdır. Yıl boyunca tüm sürgün dönemlerinde tek bir fiyat üzerinden üreticiye ödeme yapılmaktadır. Buna göre 2019 yılında yaş çayın kilogram fiyatı 3,03TL’den işlem görüp 2021 yılında %32 artarak 4TL’ye ulaşmıştır. Özel sektör firmalarının fiyatları ise ödeme periyotlarına göre değişmektedir. Tablo 36’da örnek olarak haftalık ve sürgün sonunda ödeme planları gösterilmektedir. Buna göre 2019 yılında özel sektör firmaları sürgün sonunda yapılacak ödemelerde bir kilogram yaş çayı 2,70TL’den satın almaktadır. 2021 yılında %7,4 artışla 2,90 TL’den işlem görmüştür. Haftalık ödeme planına bakıldığında ödeme vadesinin öne çekilmesinin etkisi olarak alış fiyatında belirgin bir düşüş görülmektedir. Buna göre haftalık ödemelerde 2019 yılında bir kilogram yaş çay 2,60TL’den işlem görüp 2021 yılında %7,6 artışla 2,8TL’ye ulaşmıştır. ÇAYKUR ve özel sektör arasındaki artış oranları arasında belirgin farklılıklar görülmektedir. Diğer taraftan saha çalışmasındaki gözlemlerden edinilen bulgulara göre özel sektör firmaları ÇAYKUR’un taban fiyatını kendi fiyat skalasında tavan fiyatı olarak baz alıp ödeme planlarını buna göre oluşturduğu ifade edilebilir.

Araştırma bulgularına göre çay üreticilerinin %66,8’i çay tarımında herhangi bir teşvik almadıklarını ifade etmiştir. Fakat ÇAYKUR her yıl yaş çayın yanında belirli miktarda fark ödemesi desteklemesi yapmaktadır. Yaş çay hasadı için her yılın başında ÇAYKUR yaş çay alım fiyatını ve destekleme fiyatını açıklamaktadır. Örneğin 2020 yılı için ruhsatlı çay üreticilerine yaş çay ürünü için fark ödemesi desteği kilogram başına 13 kuruş olarak belirlenmiştir. Bunun yanı sıra çay üreticilerine budama desteği de verilmektedir. 2020 Yılında 183 bin 912 çay üreticisine 74 bin 500 dekar alanda yaptığı budama tazminat bedeli olan 256 milyon TL destekleme ödemesi yapılmıştır (ÇAYKUR, 2021). Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen budama kararına göre, her yıl 1/10 oranında verim budaması desteği yapılmaktadır. Fakat 2022 yılından

itibaren bu oranına 1/7'e çekildiği açıklanmıştır. Ayrıca Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından kırsal bölgede tarımsal üretimi desteklemek ve korumak amacıyla çiftçilere dönüm başı 21TL olmak üzere mazot ve gübre desteği de verilmektedir (Resmi Gazete, 2021b). 50 Dönüm ve üzeri toprak sahiplerine toprak analizi desteği de verilmektedir. Toprak analizi desteği verilenler dönüm başına 40TL destek almaktadır. Organik çayda ise dönüm başına 100TL destek verilmektedir.

Tablo 37. İllere Göre Dekar Başına Elde Edilen Gelir

İl	n	$\bar{X}$	SS	F	p	Anlamlı Fark
A-Artvin	60	3823,05	3340,66	12,087	0,000	B,C>A
B-Rize	138	5724,17	2508,51			
C-Trabzon	99	5804,07	2838,09			

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 37'de dekar başına elde edilen gelir ve iller arasındaki ilişkiyi ölçmek için uygulanan Anova testi sonuçları görülmektedir. Dekar başına elde edilen gelirin çay tarımının yapıldığı illere göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($F=12,09$; $p<0,05$). Farkın hangi iller arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD post hoc testi sonuçlarına göre Rize ve Trabzon illerinde çay tarımında dekar başına elde edilen gelir, Artvin ilinde elde edilen gelire göre anlamlı düzeyde daha yüksektir. Büyük çay üreticilerinin (10 dönüm üzeri) Rize ve Trabzon illerinde olması çay tarımından elde edilen gelirin niteliğini de değiştirmektedir. Artvin'deki çay üreticileri için çay bir ek gelir niteliğindeyken Trabzon ve Rize illerinde tek geçim kaynağı çay olan kişi sayısının Artvin'e göre daha fazla olduğu sonucu çıkarılabilir (H_{4c} hipotezi).

Diğer taraftan, ankete katılan çay üreticilerinin %84,5'inin çay tarımının yapıldığı ilçeye ya da ile ait Ziraat Odalarına kaydı bulunmaktadır. Tarım Kredi Kooperatiflerine ise aynı oranda bir katılım bulunmamaktadır. Katılımcıların yalnızca %32,9'u Tarım Kredi Kooperatifine üyedir. Ziraat Odalarına ve Kooperatiflere üye olanların neredeyse tamamını üreticiler oluşturmakta üretici adına çay bahçesini hasat eden yarıcılarının meslek odalarında ve kooperatiflerde kaydı bulunmamaktadır. Çay karnesine sahip olan tüm çay üreticilerinin ise Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kaydı mecburi olduğu için bu soruya tüm çay üreticileri olumlu yanıt vermiştir.

Tablo 38. Çay Üreticilerinin Karşılaştığı Sorunlar

	Frekans	Yüzde
ÇAYKUR'un Kota Ve Kontenjan Uygulaması	175	57,9
Yaş Çayın Satışı	129	42,7
Özel Sektörün Yaş Çay Alım Fiyatı	107	35,4
Arazinin Engebeli Olması	35	11,6
Çay Toplamının Zor Olması	17	5,6
Diğer	56	18,5

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 38'de üreticilerin çay üretiminde sıklıkla karşılaştığı sorunlar beş başlık altında incelenmiştir. Buna göre, çay üreticilerinin %57,9'u en önemli problemlerden birinin ÇAYKUR'un uyguladığı kota ve kontenjan uygulaması olduğunu ifade etmiştir. %42,7'si yaş çayın satışını en önemli problem olarak ifade ederken, %35,4'ü ise özel sektörün yaş çay alım fiyatını belirtmiştir. %18,5'i ise diğer seçeneğini işaretlemiştir. Diğer seçeneğini seçenlerin yaptığı açıklamaya göre en çok verilen cevap "işçilik" ibaresi olmuştur. Tablo 38'de belirtilen çay tarımındaki en önemli problemler için birden fazla cevap seçilmesi nedeniyle toplam yüzde belirtilmemiştir. En çok belirtilen seçenekler arasında ÇAYKUR'un kota ve kontenjan uygulaması ve yaş çayın satışı problemleri yer almıştır. Çay üreticilerinden %23,1'i çaydaki en önemli problem olarak hem ÇAYKUR'un uyguladığı kota ve kontenjan uygulaması hem de yaş çayın satış problemini seçmiş, %21,8'i ise hem kota ve kontenjan uygulamasını hem de özel sektörün yaş çay alım fiyatını seçmiştir. Dolayısıyla ÇAYKUR'un uyguladığı kota ve kontenjan uygulamaları doğrudan yaş çayın satışı ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. ÇAYKUR'un bu uygulaması yaş çayın satış şeklini doğrudan etkilemekte ve kota ve kontenjan uygulaması sebebiyle çayını ÇAYKUR'a satamayanlar hasat ettikleri yaş çayları özel sektör firmalarına satmak zorunda kalmaktadırlar. Çay üretimindeki en önemli problemin "Özel sektörün yaş çay alım fiyatı" olduğu ifadesi de aynı zamanda ÇAYKUR'un uyguladığı kota ve kontenjan uygulaması ve yaş çayın satış fiyatı ile doğrudan bağlantılıdır. Çay üreticilerinin %6,6'sının en çok seçilen üç seçeneği (ÇAYKUR'un uyguladığı kota ve kontenjan uygulaması, yaş çayın satış problemi ve özel sektörün çay yaş alım fiyatı) aynı anda seçmesi seçeneklerin birbirleriyle ilişkili problemler olduğunu göstermektedir. Özgümüş çalışmasında (2019: 34) üreticilerin %52'sinin kota ve kontenjan uygulamasından kaynaklı sorun yaşadığı tespit edilirken %22'sinin diğer sorunları, %16'sının taban fiyatının geç açıklanmasını, %10'unun ise alım yerindeki ilgisizliği sorun ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca üreticilerin %16,67'si çay hasadında herhangi bir

sorun yaşamadığını belirtirken, %30'u iklim şartlarından, %20'si işçi bulamama, %11,11'i bölgenin engebeli olmasından ve %17,78'inin ise haşere sorunu olduğunu belirtmiştir.

Tablo 39. Çay Üretim Maliyetleri ve Arazi Yapısı Arasındaki İlişki

Arazi Yapısı	n	$\bar{X}$	SS	F	p	Anlamlı Fark
A-Normal	165	18958,36	12551,54	7,89	0,000	C>A,B
B-Engeli	77	14960,26	10713,39			A>B
C-Normal ve engebeli karışık	60	23215,00	12495,68			

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 39'da Arazi yapısının çay üretimi üzerinde etkisini ölçmek için Anova testi sonuçları görülmektedir. Toplam çay üretim maliyetlerinin arazi yapısına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($F=7,89$; $p<0,05$). Farkın hangi arazi yapıları arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD post hoc testi sonuçlarına göre karışık (normal ve engebeli) arazilerde toplam çay üretim maliyeti, normal ve engebeli arazilerdeki üretim maliyetine göre anlamlı düzeyde daha yüksektir. Normal arazilerdeki toplam çay üretim maliyeti, engebeli arazilerdeki üretim maliyetine göre anlamlı düzeyde daha yüksektir. Dolayısıyla çay bahçeleri yarı düzlük yarı engebeli olan çay üreticilerinin üretim maliyetleri diğerlerinden daha yüksek olmaktadır (H_5b hipotezi).

Ayrıca alan araştırmasında çay üreticilerinin yıllık toplam maliyetleri üretim düzeylerine göre incelenmiştir. Verilen cevaplar doğrultusunda çay üreticilerinin %30,1'i bir yıllık toplam maliyeti 10.000-19.900TL aralığında, %21,5'i 20.000-29.900 TL aralığında ve %20,5'i 1.000- 4.900 TL aralığında olduğunu beyan etmiştir. Üretim açısından bakıldığında yıllık 10.000-19.900TL arasında maliyeti olan üreticilerin neredeyse yarısı yıllık 9-14 ton çay üreten grupta yer almaktadır. Çayını kendisi hasat eden çay üreticilerinin çay tarımındaki maliyet kalemlerinde işçilik olmaması nedeniyle toplam maliyetleri daha düşük görünmektedir. Dolayısıyla çay tarımındaki bir yıllık toplam maliyetinin 1.000-4.900TL arasında ve 5.000-9.900 TL arasında olduğunu ifade eden kişilerin çoğu çayını kendisi hasat etmektedir. İlk iki aralığın dışında kalanlara işçilik eklendiğinde çay üreticilerinin %61,5'inin bir yıl içindeki toplam maliyetinin 10.000TL'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Özgümüş'ün çalışmasında (2019: 43) yapılan üretim maliyeti hesaplarına göre ortalama olarak çay üreticilerinin üretim

maliyetleri yıllık 17.223.6 TL'dir. Dekar başına düşen üretim maliyeti ise 1.959.45 TL olarak hesaplanmıştır.

Tablo 40. 2019-2021 Dönemi Bir Ton Yaş Çayın Bir Sürgündeki Hasat Maliyeti (TL)

Maliyet Kalemleri	2019	2020	2021
Gübre (200kg)	434	500	540
Temizleme Bedeli + 1 Öğün Yemek	200 + 30	250+30	300+30
İşçilik Maliyeti (1 Ton Çayı Ortalama 4 Kişi Toplar) + Yemek (İki Öğün)	800+ 120	1000+120	1200+120
İşçilerin Yol Parası	40	44	56
Yaş Çayın Nakliyesi	80	100	150
Toplam	1.724	2.044	2.396

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma süresini kapsayan 2019, 2020 ve 2021 yıllarındaki yaş çayın genel üretim maliyetleri Tablo 40'da görülmektedir. Buna göre, çay hasadındaki en önemli maliyet kaleminin işçilik olduğu anlaşılmaktadır. Bir ton yaş çay bir günde ortalama 4 kişi ile hasat edilebilmektedir. Bu nedenle işçilikle ilgili kalemler 4 ile çarpılarak tanımlanmıştır. Anket çalışmasının başladığı 2020 yılında nakliye ve gübre maliyetleri hariç işçilik maliyetleri 1.444 TL olmaktadır. Bu rakam toplam maliyetin %70,6'sını oluşturmaktadır. 2021 yılında anket çalışmasına devam edilirken işçilik maliyetleri 1.706 TL'ye ulaşarak bir önceki yıla göre %18,1 artmıştır. Gübre fiyatlarına bakıldığında bir önceki yıla göre 2021 yılında %8'lik bir artış görülmektedir. İşçilik ücretlerine kıyasla gübre fiyatlarının daha az artması pandemi süreci ile bağlantılıdır.

Tablo 41. Çay Tarımındaki Üretim Maliyetleri

Çay Tarımında Maliyet Kalemleri	Frekans	Yüzde
Gübre	200	66,2
İşçilik	177	58,6
Taşıma	38	12,6
Bitkinin Bakımı	36	11,9
Diğer	2	0,3

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Üreticiler çay tarımındaki en önemli maliyet kalemlerini sırasıyla gübre, işçilik ve taşıma giderlerini olarak belirtmiştir. Çay üreticilerinin %66,2'si çay tarımında en önemli maliyet kalemi olarak gübreyi, %58,6'sı ise işçiliği seçmiştir (Tablo 41). Bu soruda birden fazla seçenek seçilmiştir. Çay üreticilerinin %28,4'ü çay tarımındaki en önemli maliyetin ise hem işçilik hem de gübre olduğunu belirtmiştir. Aydın, Marul ve Vayıç çalışmalarında (2018: 1358) üreticinin çay tarımındaki maliyetlerini şöyle ifade etmiştir: "...maliyet hesaplaması dekar başına belirlenen gelir ve giderler doğrultusunda hesaplanabilmektedir. Çay üreticileri ile birlikte yapılan gözlemlerde ton başına çayın

toplanması için ortalama 550 TL/ ton maliyet oluştuğu görülmüştür.” Karaçimen ve Değirmenci de çalışmalarında (2019: 85), benzer maliyet kalemlerine değinmiştir. Üreticinin en önemli maliyet kalemleri olarak gübre, işçilik, yemek ve nakliye giderleri gösterilmiştir.

Dünya'nın çay üretimi yapan öncü ülkelerinde de benzer maliyet kalemlerine rastlanmaktadır. Kenya'da yüksek işçilik maliyeti çay tarımındaki en önemli problemlerden biri olmaktadır. 1999'da işgücü maliyetleri toplam maliyetlerin yaklaşık %43'ünü oluştururken, 2006'da işgücü maliyetleri yaklaşık %55 yükselmiştir. Öte yandan Hindistan'da işçilik maliyetleri çay tarımındaki maliyet kalemlerinin %60'ını oluşturmaktadır. Sosyal yardımların olumlu etkisi bulunsa da çay bitkisinin yaşından dolayı verimin azalması ve kötü tarım uygulamaları üretim maliyetlerini arttırmaktadır (Van Der Wal, 2008: 48- 49).

Çay bitkisinin sağlıklı sürgün verebilmesi ve verimli olması için toprağın yeterli düzeyde besin elementlerine kavuşması gerekmektedir. Bu da gübreleme ile mümkün olmaktadır. Dolayısıyla gübreleme çay tarımının en önemli girdileri arasında yer almaktadır (Kaçar, 2010: 86). Türkiye'de amonyum sülfat içerikli kimyasal gübre kullanılmaktaydı. 2017 yılı itibariyle amonyum sülfat gübresinin çayda kullanımı büyük ölçüde bırakılıp 25-5-10 NPK (Azot Fosfor Potasyum) kompoze gübre kullanılmaktadır (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2020). Gübrelemenin her yıl iki kere yapılması çay üreticisi açısından önemli bir maliyet kalemi sayılmaktadır.

Tablo 42. Türkiye'de Yaş Çay, Kompoze Gübre ve İşçilik Fiyatları (TL)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Gübre (Ton)	855	977	1.222	1.320	9.796
Çay İşçisi Yevmiyeleri (1 kişi)	120	180	200	250	300
Yaş Çay (Ton)	2.130	2.450	3.030	3.400	4.000

Kaynak: ÇAYKUR 2018, 2020 ve 2022 Raporları ve Ziraat Odası, 2022 haber bülteninden yazar tarafından derlenmiştir.

Çay üreticisinin gelir ve giderlerini daha net açıklamak için alan araştırmasında belirlenen en önemli maliyet kalemleri ve çay üreticisinin tek gelir kaynağı olan yaş çayın fiyatı Tablo 42'da karşılaştırılmıştır. İlk olarak gübre fiyatları değerlendirildiğinde 2017 yılında 617 TL olan bir ton gübre 2021 yılında yaklaşık 4 buçuk kat artarak 2.700TL'ye ulaşmıştır. Aynı yıllarda bir başka maliyet kalemi olan çay işçisi yevmiyeleri ele alındığında, 2017 yılında 120TL olan bir günlük çay yevmiyesi 2021

yılında 2 buçuk kat artarak 300TL'ye ulaşmıştır. Üreticinin gelir kaynağı olan yaş çayın taban fiyatı her yıl ÇAYKUR tarafından kilogram üzerinden açıklanmaktadır. Türkiye'de çaydan elde edilen ortalama üretim miktarı bir dönümden bir sürgünde arazi durumuna göre 700-1000 kg arası olduğu için bu tabloda yaş çayın fiyatı ton üzerinden gösterilmiştir. Buna göre 1 ton yaş çayın fiyatı 2017 yılında 2.130 TL iken, 2021 yılında yalnızca 1,8 kat artarak 4.000 TL'ye çıkmıştır. Buna göre, çay üretiminde kullanılan girdilerin fiyat artışının yaş çay fiyat artışının çok daha üzerindedir.

2021 yılında ÇAYKUR'a satılan bir ton yaş çaydan 4.000 TL (Tablo 42) elde eden üreticinin aynı yıldaki üretim maliyeti 2.396 TL olmaktadır (Tablo 40). Buna göre üretici bir ton yaş çaydan 1.604 TL net gelir elde etmektedir. Bir ton yaş çaydan ortalama 182 kg kuru çay üretilmektedir. (5,5 kg yaş çaydan 1 kg kuru çay elde edilir) 2021 yılında ÇAYKUR'un bir kilogram kuru çayı piyasada ortalama 36 liradan işlem görmekte olup 182 kilogram kuru çay 6.480 TL olmaktadır. Buna göre bir üreticinin yaş çaydan kazancı %40,1 olurken kuru çaydan üreticiye düşen pay %24,7 oranındadır.

Alan araştırmasına göre çay üreticilerinin %42,7'si yıllık 9-14 ton arasında çay ürettiklerini belirtmişlerdir. Buna göre örnek bir hesaplama yapmak gerekirse; 2021 yılında yıllık en az 9 ton çay üreten bir üretici tüm hasadını tüm sürgün dönemlerinde ÇAYKUR'a satarsa 36 bin TL elde eder. Üç sürgün dönemi olduğu düşünüldüğünde bu üretici bir sürgünden 3 ton çay elde etmektedir. 3 ton yaş çay için ortalama 600 kg gübre gerekmektedir. Sağlıklı sürgünler elde edebilmek için gübreleme işleminin yılda iki defa yapılması durumunda 1200 kg gübre kullanılmaktadır. 2021 yılında 1200 kg gübre için üretici 3.240 TL ödemiştir. Bir işçinin bir günde ortalama 250 - 300 kg çay topladığı saha gözlemleri ile belirlenmiştir. Buna göre üreticinin 3 ton çayın toplanması için ortalama on yevmiye ödemesi gerekmektedir. 2021 yılının yevmiyesine göre hesaplanırsa 3 ton çay için bir sürgün döneminde 3.000TL işçilik ücretinin ödenmesi gerekmektedir. Yemek ve yol masrafları hariç yıllık işçilik gideri 9.000TL'yi bulmaktadır. Gübre masrafı da eklenirse yıllık olarak bu üreticinin elinde 23.760 TL'si kalmaktadır. Bu hesaplama üreticinin tüm çayını taban fiyatıyla satması üzerinden yapılmıştır. Fakat ÇAYKUR'un kota uygulamasına göre üretici tüm çayını ÇAYKUR'a satamamaktadır. Örneğin, 2021 yılı 3. sürgün döneminde üreticinin ÇAYKUR'a satabileceği çay miktarı dönüm başına 400 kg olarak belirlenmiştir. Çay üreticisi kalan

600 kg çayı ise özel sektör firmalarına daha düşük bir ücretten satmak zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla çaydan elde ettiği gelir 23.760 TL'den daha düşük olacaktır.

Karaçimen ve Değirmenci'ye göre (2019: 86), çayın iki buçuk yapraktan fazla toplanması topraktaki azot oranını azaltmakta ve bu dengeyi sağlayabilmek kimyasal gübreleme ile toprağın mineral oranı arttırılmaktadır. Alan araştırması esnasındaki gözlemleri sonucunda gübreleme konusunda ÇAYKUR yetkilileri dönüm başına 50-60 kg gübre kullanılması gerektiğini belirtirken katılımcıların neredeyse tamamı dönümde 150-200 kg gübre kullandığını belirtmiştir. Bu kadar kimyasal gübre kullanımı bitkinin taze sürgün vermesini sağlamasının yanı sıra toprağın yapısını bozduğuna dikkat çekmişlerdir. Toprağın yapısının bozulması da uzun vadede verimi azaltacak önemli bir etken olarak sayılmıştır. Yılmaz çalışmasında (2019: 59) üreticilerin %85,3'nün gübre kullanımında kendi kendilerine karar verdiğini, %7,3'nün Ziraat mühendisi ve teknikerlerine danıştığını belirtmiştir. Buna göre %7,3'lük bir oranın bilinçli tarım yapmak için çok yetersiz olduğunu ve bitkinin ihtiyacından fazla gübre vermenin, çaya ve toprak yapısına zarar verdiğini ve bunu önlemek için ziraat mühendislerine danışmanın önemli olduğunu belirtmiştir.

Tablo 43. Çay Verimliliği İle İşçilik Maliyetleri Arasındaki İlişki

Bağımlı Değişken		İşçilik Maliyeti
Çay Verimliliği	r	-0,131*
	p	0,044
	n	302

r: Pearson korelasyon katsayısı *: p<0,05

**: p<0,01

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 43'te çay verimliliği ve işçilik maliyeti arasındaki ilişkiyi ölçmek için korelasyon analizi yapılmıştır. Çay verimliliği ile işçilik maliyeti arasında anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir (r=-0,13; p<0,05). İşçilik maliyetleri arttıkça çay verimliliği düşmektedir. Fakat bu ilişki negatif yönlü ve zayıf bir ilişkidir. (H2 hipotezi).

Araştırma kapsamında çay tarımındaki işçilik maliyetleri detaylı bir şekilde tetkik edilmiş olup kendi çay bahçesinin hasadını yapanlar bu sorudan hariç tutulmuştur. Bu nedenle bu soru 171 kişi üzerinden analiz edilmiştir. Anket çalışması bulgularında üreticilerin %35'inin pandemiden önce de çay hasadını kendisinin yaptığı bilgisi elde edilmiş olup, pandemi ile birlikte çayını kendisi hasat edenlerin oranı %8,2

oranında artmıştır. Dolayısıyla üreticilerin %43,3'ünün 2020 ve 2021 yıllarında işçilik maliyeti oluşmamıştır.

Yıllık işçilik maliyetlerinin en yoğunlaştığı maliyet grubu 10.000-14.900TL (%35,1) olmuştur. İkinci sırada 20.000-29.900TL (%31) yer almaktadır. İşçilik maliyetleri üretim miktarı ile karşılaştırıldığında, 10.000-14.900TL grubunda olanların yarısından fazlası yıllık 9-14 ton çay üretimi yaptığını beyan etmiştir. Benzer şekilde 20.000-29.900 TL aralığında işçilik maliyeti olanların büyük bir çoğunluğu 15 tonun üzerinde yaş çay üretimi yapmaktadır. Fakat 15.000-19.900TL (%17,5) ve yıllık 30.000 TL üzeri (%12,3) işçilik maliyetine sahip grupların bir baş geriden gelmesi işçilik maliyetlerindeki artışın üretimdeki artıştan kaynaklanmadığını ifade etmektedir.

Hindistan'ın işçilik maliyetleri de Türkiye ile benzer şekilde toplam maliyetlerin %60'ını oluşturmaktadır (Von Der Val, 2008: 73). İşçi maliyetleri ile ilgili önemli bir sorun yabancı ve Türk işçiler arasında fark olup olmamasıdır. Alan araştırmasına göre işçi çalıştıran tüm üreticiler yabancı ve Türk işçiler arasında ücret farklılığını olmadığını belirtmiştir.

Tablo 44. Üreticilerin Çaydan Elde Ettiği Gelir İle İşçilik Maliyetleri Arasındaki İlişki

Bağımlı Değişken		İşçilik Maliyeti
Çaydan Elde Edilen Gelir	r	-0,312*
	p	0,029
	n	297

r: Pearson korelasyon katsayısı *: p<0,05

**: p<0,01

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 44'te üreticinin çaydan elde ettiği gelir ve işçilik maliyeti arasındaki ilişkiyi belirlemek için uygulanan korelasyon analizi sonucu gösterilmektedir. Çay üreticilerinin çaydan elde ettiği gelir ile işçilik maliyeti arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r=-0,32$; $p<0,05$). İşçilik maliyetleri arttıkça çay üreticilerinin çaydan elde ettiği gelir düşmektedir (H3a hipotezi). Alan araştırması sırasındaki gözlemlere göre çay üreticisinin en önemli maliyet kalemleri arasında işçiliğin ikinci sırada olduğu ve çay üreticisinin toplam gelirinin önemli bir kısmının işçilik giderlerine harcandığı görülmüştür.

Önceki yıllarda yapılmış birçok çalışmada çay tarımında işçilik maliyetlerinin önemi vurgulanmıştır. Özellikle günlük ücretler ve ücret ödeme yapıları detaylı incelenmiştir. Buna göre; Dedeoğlu'nun çalışmasında (2016a:165) Rize'de oluşturulan

çay izleme komitesinin 2015 yılı için çay hasadında günlük ücretleri 70 TL olarak belirlediği, fakat bölgede çay hasadında günlük yevmiyeler 100 TL'nin üzerine çıktığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla işçilik ücretlerinde artışlar görülmektedir. Aydın, Marul ve Vayiç'in çalışmasında (2018: 1359) ücret ödeme şekilleri üzerinde durulmuştur. İşçilik maliyetleri günlük olarak hesaplanmış ücret ödemelerinde iki farklı yöntem olduğu belirtilmiştir. Bunlar kilogram başına ücret ya da sabit yevmiye ücretidir. Ortalama bir kişi bir günde 250 kg çay toplamaktadır. Buna göre 2018 yılı için sabit yevmiyenin 150 TL olduğu, eğer işçi kilogram başına ücret almayı talep ederse topladığı çay miktarını arttırıp 350 kilografa ulaştırdığı ve günlük ücretini 175 TL'ye getirdiği belirtilmiştir. Özgümüş çalışmasında (2019: 49) işçilik maliyetleri değişen maliyet kalemleri içerisinde tutulmuş ve çay üreticileri arasındaki en yüksek maliyet kaleminin işçilik olduğu belirtilmiştir. Buna göre işçilik giderleri değişen maliyetlerin %57,55'ini oluşturmaktadır. Karaçimen ve Değirmenci'nin çalışmasında ise (2019: 83) Gürcü işçilere yönelik problemler tespit edilmiştir. Özellikle çay üreticilerinin yerli işçi bulamadığı için mecburen Gürcü işçi ile çalıştığı ve işçilik için ödenen paranın yurt dışına gitmesinden rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. İşçilik maliyetleri sorulduğunda işçi ile topladığı çay miktarı üzerinden (ton başına) anlaşma yapıldığı ve ton başına ortalama 500TL ödeme yapıldığı ifade edilmiştir. Ton başına yapılan anlaşmalarda ise toplanan çay oranını arttırmak için bitkinin dalı ve yabancı otlar da çay bohçasına karıştırmaktadır ve bu durumun çay kalitesini olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Buna göre, işçilik ücretlerinin artışı üreticinin en büyük maliyet kalemlerinden biri olan işçilik maliyetlerini arttırmaktadır. Tablo 42'de bir ton yaş çay bedeli ve işçilik ücretlerine bakıldığında üreticinin elde ettiği gelirin yaklaşık %40'ının işçilik maliyetlerine harcandığı görülmektedir. Dolayısıyla daha önce yapılan çalışmalar ve alan araştırmasından edinilen bulgular benzerlik göstermektedir.

Çay hasadındaki en önemli sorun olan işçilik ücreti, Covid-19 Pandemi etkisiyle yerini işçi bulma sorununa bırakmıştır. Çünkü işgücü piyasasının hemen hemen tüm sektörlerini etkileyen Covid-19 pandemisi çay tarımını da etkilemiştir. Her yıl ilk sürgün hasadı mayıs ayında gerçekleştirilirken, 2020 yılında çay hasadı ciddi bir gecikmeye uğramıştır. Sokağa çıkma ve seyahat yasaklarından ötürü çay üreticilerinin gübreleme ve çay bitkisinin bakımı için uygun zamanlarda hasat bölgesine ulaşamamış olması hasat sürecini de geciktirmiştir. Bu dönemde çay üreticileri, ülke sınırlarının

kapalı olması ve seyahat kısıtlaması nedeniyle çay hasadı yapacak işçi sıkıntısı ile karşılaşmıştır, Gürcü işçilerin yurda girişi mümkün olmamıştır.

Tablo 45. İllere Göre Covid-19 Pandemisi Öncesi İşçilerin İstihdam Biçimi

		Yabancı İşçi	Yarıcı	Üreticinin Kendisi	Toplam
Artvin	Frekans	28	22	15	65
	Yüzde	43,1	33,8	23,1	100
Rize	Frekans	52	32	54	138
	Yüzde	37,7	23,2	39,1	100
Trabzon	Frekans	33	29	37	99
	Yüzde	33,3	29,3	37,4	100
Toplam	Frekans	113	83	106	302
	Yüzde	37,4	27,5	35,1	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay üretiminde işçiliğe yönelik güncel sorunların detaylı bir şekilde ele alınması için Covid-19 pandemisi öncesi üreticilerin çalıştırdıkları işçilerin istihdam biçimine yönelik sorular yöneltilmiştir. Tablo 45'e göre Covid-19 pandemisinden önce üreticiler çay hasadında %37,4 ile yabancı işçiler, %35,1 ile kendi ve %27,5 ile yarıcı ile çalışmıştır. Buna göre, çay tarımında işçilik tercihinin ilk sırada yabancı işçiler olduğu görülmekle birlikte çay hasadını kendi yapan çay üreticilerinin varlığı da oldukça yüksektir.

Önceki yıllarda yapılan çalışmalarda yabancı işçi payının çok daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna göre; 2016 yılında ÇAYSİAD tarafından hazırlanan Çay Bölgesi İstihdam Raporunda özellikle Gürcü işçilerin sayıca fazla oluşuna dikkat çekilmiştir. Örneğin 2013 yılında 16 bin ve 2014 yılında 12 bin Gürcü işçinin çalışmak için bu bölgeye geldiği tahmin edilmektedir. Buradan hareketle ortalama yıllık 125 milyon doların Gürcistan'a aktarıldığı ifade edilmiştir. Karaçimen ve Değirmenci'ye göre (2019: 84); ücretli işçi çalıştırma oranları ilçelere göre farklılık gösterebilmektedir. Yapılan araştırmaya göre Güneysu ve Kalkandere'de ücretli işçi çalıştırma %32 oranında çıkarken, Çayeli ve Ardeşen'de bu oran %75'in üzerine çıkmıştır. İlçeler arasında bu derece belirgin bir fark olmasının sebebini ise, Güneysu ve Kalkandere'nin daha az göç vermesi, köy hayatının aktif bir şekilde devam ediyor olması ve çay üreticisinin kendi bahçesi ile bizzat ilgileniyor olması olarak açıklamıştır.

Tablo 46. Çay Üreticilerinin Covid-19 Pandemi Sürecinde Karşılaştıkları Sorunlar

		Çay Toplama Gecikti	Sıkıntı Yaşamadık	Gübre Fiyatları Arttı	Çay Temizleme ve Gübreleme Gecikti	Toplam
Artvin	Frekans	1	61	2	1	65
	Yüzde	1,5	93,8	3,1	1,5	100
Rize	Frekans	4	127	3	4	138
	Yüzde	2,9	92,0	2,2	2,9	100
Trabzon	Frekans	0	96	1	2	99
	Yüzde	0,0	97,0	1,0	2,	100
Toplam	Frekans	5	284	6	7	302
	Yüzde	1,7	94,0	2,0	2,3	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Elde edilen bulgulara göre, çay üreticileri çoğunlukla Covid-19 Pandemisi sürecinde sorun yaşamadıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte, yaşanan sorunlar arasında %2,3'ü çay temizleme ve gübrelemenin geciktiğini, %2'si ise gübre fiyatlarının pandemi nedeniyle arttığını belirtilmiştir (Tablo 46). Diğer taraftan, Covid-19 pandemisi bazı üreticiler için çay hasatı sürecinde yıllar içinde süregelen alışkanlıkların değişmesine neden olmuştur. Pandemi nedeniyle her yıl çay tarımında çalışan mevsimlik tarım işçileri ve yarıcılar bu yıl tarım alanlarına ulaşamamış veya ulaşmakta güçlük çekmiştir. Çay tarımının mevsimlik tarım işçiliği ayağı 1990'lı yıllardan bu yana Gürcistan'dan gelen işçi ağırlıklıdır. Fakat 2020 yılında Covid-19 pandemisi nedeniyle sınır kapıları çay hasadı döneminde kapatılmış ve mevsimlik işçi girişine izin verilmemiştir. Bu nedenle çay üreticisi her yıl bölgede istihdama hazır bir şekilde bekleyen işçilere ulaşamamıştır. Çay tarımındaki en önemli maliyet kalemlerinden birinin işçilik olduğu düşünüldüğünde yemek, yol ve konaklama masrafları ile beraber her yıl yabancı işçilere verilen ortalama 200 milyon dolar Türkiye ekonomisi içinde kalmıştır. Diğer taraftan, 2020 yılından itibaren ise bu zamana kadar çay tarımında yevmiyeli işçi olarak piyasaya giriş yapamayan yerli mevsimlik tarım işçileri çay piyasası içinde kendine yer bulmuştur. Ayrıca üreticilerinin bir kısmının çay hasadını halihazırda kendilerinin yapıyor olması bu süreçte işçi temini ile ilgili bir sorun yaşamamalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, ankete katılan çay üreticilerinin %59,9'u işçi bulma sıkıntısı çekmediğini beyan etmiştir. Üreticilerin %35'inin pandemiden önce de çay hasadını kendisinin gerçekleştirmiş olması bu oranı etkilemektedir.

4.7.1.3. Çay Tarımında İşçilere Yönelik Bulgular

Bu başlık altında sadece çay tarımında işçi çalıştıran katılımcıların cevapları değerlendirilmiştir. Öncelikle bir yıl içinde toplam kaç işçi çalıştırdıkları ve çalıştırılan işçilerin uyuşu incelenmiş, ardından katılımcıların işçilere ücret dışında sağladığı olanaklar, yevmiyeli işçilerin ve yarıcılarının ücret dışındaki ayrımları, üreticilerin işçilere nasıl ulaştıkları ve işçiler ile en çok yaşadıkları sorunlar ele alınmıştır.

Tablo 47. Çay Üreticilerinin Bir yılda Çalıştırdığı İşçi Sayısı

İşçi Sayısı	Frekans	Yüzde
1-4 kişi	16	9,3
5-10 kişi	51	29,6
11- 15 kişi	84	48,8
16 ve üzeri	21	12,2
Toplam	172	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ankete katılan 302 üreticiden %56,9'u çay tarımında işçi çalıştırmaktadır. Bu durumda üreticilerin %43,1'i çay hasadını kendisi gerçekleştirmektedir. Tablo 47'de üreticilerin bir yılda çalıştırdıkları işçi sayısına ilişkin dağılım verilmiştir. Buna göre, üreticilerin neredeyse yarısı 11-15 işçi çalıştırmaktadır. %48,8'i 11-15 kişi ve %29,6'sı 5-10 kişi arasında işçi çalıştırdığını beyan etmiştir. Cinsiyet açısından ise, çalıştırılan işçilerin çoğunlukla erkek olduğu tespit edilmiştir. Üreticilerin %66,2'si, yaklaşık 5-10 erkek işçi çalıştırdığını, kadın işçi çalıştıran üreticilerin ise %35,3'ü 5-10 kişilik kadın işçi çalıştırdığını ve yine %35,3'ü de hiç kadın işçi çalıştırmadığını beyan etmiştir. Karaçimen ve Değirmenci'nin (2019: 83) alan araştırması sonuçlarında çay tarımında işçi profili benzer nitelikte olmuştur. Yazarlar, çalışmanın Covid-19 pandemi döneminden önce yapılması nedeniyle Gürcü işçilerin çay piyasasına hâkim olduğunu ve neredeyse hiç kadın mevsimlik tarım işçisinin olmadığı gözlemlemiştir. Rize'de ücretli işçi çalıştıranların %85'inin erkek Gürcü işçi çalıştırdığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ücretli işçilik açısından çayda cinsiyete dayalı bir iş bölümü farklılaşmasının bulunduğu altı çizilmiştir. Buna göre, Türkiye'de diğer çay üreticisi ülkelerden farklı olarak çay hasadı erkek işi olarak görülmekte olup, üreticiler daha çok erkek işçi çalıştırılmaktadır.

Diğer taraftan, işçi çalıştıran çay üreticilerinin %56,5'i yarıcı ile %43,5'i yevmiyeli işçi ile çalışmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta Covid-19

pandemisinin etkisidir. Pandemi sürecinden önce üreticilerin % 42,4'ü yevmiyeli yabancı işçi, %57,6'sı yarıcı çalıştırmıştır. Yabancı işçi çalıştıranların %24,5'i pandemi sürecinde çay hasadını kendisi gerçekleştirmiştir. %75,5'i ise çay hasadında yerli işçilerle çalışmıştır.

İşçi çalıştıran üreticilerin %52,9'u yarıcıların ücretlerinin önceden belli olduğunu, %47,1'i ise yevmiyeli işçilerin ücretlerini kendilerinin belirlediğini ifade etmiştir. Çay üreticisi ile gerçekleştirilen anketlerde bu soruya ek olarak çay tarımının hiçbir döneminde çay üreticisinin yevmiyeli işçi ile pazarlık yapmadığı tespit edilmiştir. Pandemi dönemine kadarki süreçte Gürcistan'dan gelen yabancı mevsimlik tarım işçileri ücretlerini kendi para birimleri olan Lari'ye göre belirlemekte olup, bölge tarımında aranan bir profile sahip olmaları çay tarımında pazarlık yapılmasını engellemektedir.

2020 yılında işçi çalıştıran üreticilerin %98,2'si pandemi nedeniyle yerli işçiyle çalışmış, %1,8'i ise Türkiye'de ikamet eden yabancı işçilerle çalışmıştır. Dolayısıyla 2020 yılına kadar çay tarımında mevsimlik tarım işçiliğinin hâkimiyetinin yabancı işçilerde olduğu, pandemi süreci ile beraber yerli mevsimlik tarım işçilerine yöneldiği gözlenmiştir. Ankete katılan tüm üreticilerin ise %8,9'u çay hasadı için işçi bulamaması nedeniyle çay tarlasını kendisi hasat ettiğini belirtmiştir. Önceki yıllarda çay bahçesini kendisi hasat edenler de eklendiğinde üreticilerin %44'ü çay hasadını işçi çalıştırmadan gerçekleştirmektedir.

Tablo 48. Çay Üreticilerinin İşçilere Ulaşma Kanalı ile İşçilerin İstihdam Şekli Arasındaki İlişki

		Tanıdık Vasıtası İle	Önceki Yıllardan Tanıyorum	Toplanma Alanlarından	Diğer	Toplam
Yevmiyeli İşçi	Frekans	42	9	22	2	75
	Yüzde	56,0	12,0	29,3	2,7	100
Yarıcı	Frekans	33	53	2	6	94
	Yüzde	35,1	56,4	2,1	6,4	100
Toplam	Frekans	75	62	24	8	169
	Yüzde	44,4	36,7	14,2	4,7	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Alan araştırması bulgularına göre çay hasadını kendisi yapmayan üreticilerin %44,4'ü çalıştırdığı işçiye bir tanıdık vasıtası ile erişmiştir. %36,7'si ise önceki yıllardan tanıdığı kişilerle çalışmıştır (Tablo 48). Katılımcıların %44'ü 2020 ve 2021 yıllarında çay hasadını kendisi yaptığı için bu soruya cevap vermemiştir. Üreticilerin

işçi istihdam şekline bakıldığında yevmiyeli çalışan kişilerin %56'sına tanıdık vasıtası ile %12'sine toplanma alanında erişilmiştir. Yarıcılarla çalışan katılımcıların %56,4'ü daha önceki yıllardan tanıdığını, %35,1'i ise tanıdık vasıtası ile olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla üreticinin işçilere ulaşma şekli işçilerin istihdam şekline göre farklılık göstermektedir. Yarıcılar çoğunlukla üreticiyi önceki yıllardan tanırken, yevmiyeli işçilerin bir kısmı toplanma alanında üretici ile tanışmaktadır. Katılımcıların sözlü beyanına göre, Gürcistan'dan gelen yabancı mevsimlik tarım işçilerine ulaşmak çoğunlukla toplanma alanına gitmekle mümkün olmaktadır. 2020 yılında Gürcistan'dan gelen işçilere ulaşılamaması sonucu yerli işçilerle çalışılmış ve yerli işçilere ulaşım da çoğunlukla tanıdık vasıtası ile gerçekleşmiştir.

Tablo 49. Üreticilerin İşçilere Sağladığı Ücret Dışı Haklar ve İşçilerin İstihdam Biçimi

		1 öğün yemek	2 öğün yemek	Yol	Kalacak yer	Diğer
Yevmiyeli İşçi	Frekans	5	66	68	2	
	Yüzde	1,7	21,9	22,5	0,7	
Yarıcı	Frekans				65	1
	Yüzde				21,5	0,3
Toplam	Frekans	5	66	68	67	1
	Yüzde	1,7	21,9	22,5	22,2	0,3

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay tarımında üreticilerin %56,5'i yarıcı ile çalışırken, %43,4'ü yevmiyeli işçiyi tercih etmektedir. Bu soruda birden fazla seçenekte işaretlemeler yapılmıştır. Üreticilerin %22,2'si kalacak yer temin etmektedir. %22,6'sı yevmiyeli işçilere yemek ve %22,5'i yol olanakları sağlamaktadır. Tablo 49'a göre üreticilerin %21,9'u iki öğün yemek vermekte ve %22,5'i yol masraflarını karşılamaktadır. Üreticilerin %21,1'i iki öğün yemek ve yol masraflarını aynı anda karşılarken, %1,3'ü bir öğün yemek ve yol masraflarını karşıladığını belirtmiştir. Yarıcı çalıştıran üreticilerin ise %21,5'inin yarıcıya kalacak yer olanağı sağladığı görülmektedir. Ayrıca, kalacak yer dışında yarıcıya bir olanak sağlanmadığı gözlemlenmiştir. Bu çıkarımlar benzer şekilde Aslan'ın çalışmasında (2018: 151) sezonluk ya da hasat boyunca anlaşma yapılan işçilere üreticiler köylerde konaklama imkânı sağlandığı, günlük olarak çalışan işçilerin yemek ve yol masrafları karşılandığı belirtilmiştir.

Tablo 50. Çay Tarlalarının Büyüklüğü İle İşçilere Sağlanan Ücret Dışı Olanaklar Arasındaki İlişki

	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Bir Öğün Yemek	10732	17402	-0,028	0,978
İki Öğün Yemek	3556,5	5902,5	-0,148	0,883
Yol	3562	5908	-0,234	0,815
Kalacak Yer	3058	8944	-1,731	0,083

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 50’de çay tarlalarının büyüklüğü ve üreticilerin işçilere sağladığı ücret dışındaki olanaklar arasındaki ilişki Mann Whitney U testi ile incelenmiştir (H3b hipotezi). Uygulanan dört farklı testin sonuçlarına göre ücret dışında sağlanan olanaklar ve çay tarlalarının büyüklüğü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (p değeri>0,05). Ücret dışı olanak sağlayan 175 üreticiden bir öğün yemek verenlerin ortalama sıra sayısı 64,50, iki öğün yemek verenlerin ortalama sıra sayısı 86,80’dir. Yol olanağı sağlayan üreticilerin ortalama sıra sayıları 86,88 iken, kalacak yer olanağı sağlayanların ortalama sıra sayısı 96,36’dır. Alan araştırmasına dayalı olarak çay tarlalarının büyüklüğü ile çay üreticilerinin gelirinin işçilere ücret dışında sağlanan hakları etkilemediği gözlemlenmiştir. Ayrıca işçi çalıştıran 175 çay üreticisinin %19,4’ü işçiye ücret dışında hiçbir olanak sağlamadığını belirtmiştir. Buna göre, bu üreticilerin hangi işçilerle çalıştığı incelenmiş olup %56,5’inin yarıcılarla çalıştığı bulgusuna ulaşılmıştır. Yarıcıların %78,9’unun çay hasat sezonunda üreticinin tahsis ettiği evde kaldığı ve bir sezonda birden fazla üretici ile çalıştığı bilgisi de burada önem taşımaktadır.

Tablo 51. Çay Tarımından Elde Edilen Gelir İle İşçilere Sağlanan Barınma İmkânı Arasındaki İlişki

	Üreticinin Çaydan Elde Ettiği Gelir
Mann-Whitney U	3486,500
Wilcoxon W	9372,500
Z	-0,404
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,686

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 51’de çay tarlalarının büyüklüğü ve işçilere kalacak yer sağlama arasındaki farklılık için H3C hipotezine Mann Whitney U testi sonuçları verilmiştir. Buna göre, çay tarımından elde edilen gelir ile işçilere kalacak yer sağlanması arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Buna göre işverenin işçiye barınma imkânı sunması çay tarımından elde edilen gelir ile bağlantılı değildir (H3c hipotezi). Mann Whitney U testinde p değeri 0,05’in üstünde olması analiz edilen iki değişken arasında anlamlı bir

farklılık olmadığını ifade etmektedir. Tablo 51’de p değerinin 0,686 olması bunu belirtmektedir. Fakat bu değer çok belirleyici bir değer olmamasından ötürü üreticilerin aylık hane gelirleri ve kalacak yer sağlama ilişkisi incelenmiştir. Öyle ki, aylık ortalama geliri 5.000TL’nin altında olan üreticilerin %55,2’si kalacak yer temin etmektedir.

Tablo 52. İşçilerin Çalışma Şekline Göre Çay Bahçesinde Hasat Haricinde İş Yapma Durumu

İş Yapma		Yevmiyeli işçi	Yarıcı	Toplam
Evet	Frekans	7	66	73
	Yüzde	4,0	38,2	42,2
Hayır	Frekans	69	31	100
	Yüzde	39,9	17,9	57,8
Toplam	Frekans	76	97	173
	Yüzde	43,9	56,1	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay tarımının en önemli aşamasını hasat aşaması oluşturmaktadır. Fakat hasat tamamlandıktan sonra da yapılması gereken önemli işler vardır. Bunlar, çayın alım yerine taşınması ve satış işlemleridir. Çay bahçesi sahibinin yevmiyeli işçi ya da yarıcı ile yaptığı anlaşmaya bağlı olarak işçiler ve yarıcıların hasat dışındaki işleri de yaptığı görülmektedir. Örneğin, yarıcılarının çoğunluğu çayın alım yerine taşınması ve satış işlemlerini de yapmaktadır ve bunun için ekstra bir ücret almazken yevmiyeli işçilerle sadece çayın toplanması için anlaşma yapılmaktadır. Çayın alım yerine taşınması gerekecekse üreticinin yevmiyeli işçilere ekstra bir ödeme yapması gerekmektedir. Tablo 52’de Çay hasadında çalışan işçilerin yevmiyeli ya da yarıcı olarak çalışmalarına göre çay toplamak dışında üretici için başka bir iş yapıp yapmadıklarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu soruya çayını kendisi hasat edenler cevap vermemiştir. Sadece mevsimlik tarım işçisi çalıştıranlar cevaplamıştır. Buradan hareketle katılımcıların %56,5’i yarıcı çalıştırırken, %43,4’ü yevmiyeli işçi ile çalışmaktadır. Çay bahçesinde çayın hasat edilmesi en önemli iş iken, çayın periyodik bakımı, temizlenmesi, hasat edildikten sonra alım yerine götürülmesi ve satılması işleri de mevcuttur. Yarıcılarla çalışan çay üreticilerinin %67’si yarıcılarının çayı hasat etmek dışında diğer işleri de yaptığını, %33’ü ise sadece hasat ettiğini belirtmiştir. Hasat dışındaki diğer işleri de yaptıran üreticilerin sözlü beyanlarına göre, en çok yapılan iş yaş çayın satışı ve bitkinin periyodik temizliği olmuştur. Yevmiyeli işçi çalıştıran çay üreticilerinin %91,3’ü yevmiyeli işçilerin sadece çay hasadı yaptığını, %8,7’si ise hasat dışında işler de yaptıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla yevmiyeli işçilerin çoğu sadece

çay hasadı yaparken yarımcılar hasat ile birlikte çayın diğer işlerinin sorumluluğunu da üstlenmişlerdir.

Yerli işçilerle ilgili yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri sorulmuştur. Çay bahçesinin hasadını kendisi yapanlar bu soruda değerlendirmeye alınmamış, dolayısıyla katılımcıların %57,8'i değerlendirmeye alınmıştır. İşçi çalıştıran üreticilerin %73,8'i çay toplama işinde herhangi bir problem yaşamadıklarını, %12,5'i çayın temizlenmesi %11,3'ü çayın toplanması ve %2,2'si çayın satışında problem yaşadıklarını belirtmiştir. Katılımcıların sözlü beyanına göre çay bitkisinin temizliğinde yarımcının sorumlu olduğu durumlarda sıkıntı ile karşılaşılmaktadır. Bunun sebebinin ise yarımcının sadece yaş çayın satışından para alması, temizlik işinden para almaması olduğu yönünde çıkarım yapılmıştır. Benzer şekilde Aslan da çalışmasında (2018: 162- 163) aynı noktaları vurgulamıştır. Üreticilerin en çok karşılaştığı sorun yevmiyeli çalışan işçilerin alacağı ücretin önceden belli olmasından ötürü işi savsaklaması veya çayı iyi hasat etmemesi olmuştur. Bir diğer sorun hasat edilen çayın 300 metrelik patika yoldan araca kadar taşınması problemidir. İşçinin aldığı ücrete ek olarak taşıma ücreti talep etmesi sorun olmaktadır. Çay bitkisinin temizliği ile ilgili sorunlara bu çalışmada da rastlanmıştır. Hasat öncesi çaylık arazinin zararlı otlardan temizlenmesi hasadın kalitesi açısından önemlidir. Son olarak mevsimlik tarım işçilerinin çay hasadının yapıldığı şehirlerde çay işi dışında ne gibi sorunlar yaşadıkları sorulmuştur. Üreticilerin çoğunluğu işçilerin karşılaştıkları sorunlar hakkında bilgi sahibi olmadığını, bu konuda bilgisi olanlar ise özellikle yabancı işçilerin barınma problemi ile karşılaştıklarını belirtmiştir.

4.7.2. Çay İşçilerine Yönelik Bulgular

Bu başlık altında çay tarımında çalışan mevsimlik tarım işçilerden veri toplamak amacıyla hazırlanan anket formunun sonuçları incelenmiştir. Anket formu 3 ana bölümden ve toplam 47 sorudan oluşmaktadır. İşveren anketinde olduğu gibi işçi anketlerinde de birinci bölümde yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek ve gelir grubu gibi demografik ve sosyo ekonomik bulgular incelenmiştir. İkinci bölümde işçilerin yaptıkları işle ilgili olarak, çalışma süreleri, sigorta ve sağlık güvencelerine yönelik bulgular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise işçilerin aldıkları ücret, çay tarımındaki harcamaları ve ücret dışındaki olanakları gibi bulgular incelenmiştir.

Tablo 53. İşçilerin İl ve İlçe Dağılımı

	Frekans	Yüzde
Artvin	28	15,9
Arhavi	9	5,1
Hopa	10	5,7
Kemalpaşa	9	5,1
Rize	83	47,2
Merkez	39	22,2
Ardeşen	6	3,4
Çayeli	17	9,7
Fındıklı	16	9,1
Kalkandere	5	2,8
Trabzon	65	36,9
Of	65	36,9
Toplam	176	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 53’de işçi anketlerinin %47,2’si Rize’de, %36,9’u Trabzon’da ve %15,9’u Artvin’de yapıldığı görülmektedir. İlçeler açısından bakıldığında en çok anket Trabzon’un Of ilçesinde yapılmış olup, il olarak birinci sırada yer alan Rize’nin en çok çalışma yapılan ilçesi ise Merkez olmuştur.

4.7.2.1. Çay İşçilerinin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bulguları

İşçilerle birebir yapılan anket sonuçlarının demografik ve sosyo-ekonomik bulguları bu başlık altında değerlendirilmiştir. Demografik özellik olarak, yaş grubu, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, uyruk, anketin yapıldığı il ve ilçe, katılımcıların asıl ikamet yerleri, aylık hane gelirleri ve hane mülkiyet durumu gibi konular ele alınmıştır.

Tablo 54. Çay İşçilerinin Yaş, Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Dağılımı

		Frekans	Yüzde
Yaş grubu	15-19 yaş	33	18,8
	20-24 yaş	67	38,1
	25-29 yaş	32	18,2
	30-34 yaş	17	9,7
	35-39 yaş	9	5,1
	40-44 yaş	9	5,1
	45-49 yaş	4	2,3
	60-64 yaş	2	1,1
	65 yaş ve üzeri	3	1,7
Cinsiyet	Kadın	60	34,1
	Erkek	116	65,9
Medeni durum	Hiç evlenmedi	118	66,3
	Evli	58	33,7
	Boşandı	0	0
	Eşi öldü	0	0
Toplam		176	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 54'te çay tarımında çalışan mevsimlik işçilerin çoğunluğunun genç olduğu ve 15-29 yaş gruplarında yer aldığı görülmektedir. İşçilerin %38,1'i 20-24 yaş grubunda, %18,8'i 15-19 yaş grubundandır. 65 ve üzeri yaş grubu üreticilerin anketlerinin en kalabalık yaş grubunu oluştururken işçi anketlerinin %1,7'sini oluşturmaktadır. Yapılan alan araştırmasında ve saha gözlemlerinde Türkiye'de çay tarımında çocuk işçiliğine rastlanmamıştır. Cinsiyet açısından bakıldığında katılımcıların %65,9'u erkeklerden %34,1'i ise kadınlardan oluşmaktadır. İşçilerin %66,3'ü hiç evlenmemiş, %33,7'si ise evlidir. Medeni durum sorusunda yer alan boşandı ve eşi öldü seçeneklerini seçen hiç kimse olmadığı için tabloda yer almamıştır.

ILO'nun 2020 yılında yayınlanan raporunda, Hindistan'da çay tarımında çalışan işçilerin ortalama yaşının 37, %35'inin 36-45, %30'unun 26-35 ve %15'inin ise 46-55 yaş gruplarına yer aldığı belirtilmektedir. Türkiye'den farklı olarak dünyadaki çay üreticisi ülkelerde çocuk işçiliği ile ilgili bulgulara ulaşılmıştır. 2002 yılında yayınlanan UNICEF raporuna göre Kenya'daki çay işçilerinin %30'undan fazlası 15 yaşının altındadır. Ayrıca resmi olmayan verilere göre Sri Lanka'da 100.000-500.000 aralığında çocuk çoğunluğu çay tarımında olmak üzere yasa dışı bir şekilde çalıştırılmaktadır. Kenya ve Sri Lanka'nın aksine Hindistan Çalışma Bakanlığına göre çay tarımında çocuk işçiliği bulunmamaktadır (Von Der Val, 2008: 35). Riisgaard ve Okinda (2018: 47) Kenya'da çay işçisi olarak çalışanların %33,9'u erkek, %66,1'i kadın olduğunu

ifade etmiştir. İşçilerin %70,8'inin yaş ortalaması 38'dir. Dünyanın 6.en büyük çay üreticisi olan Endonezya'da ise çay işçilerinin yaş ortalaması 40-52 arasında değişmektedir. Hindistan ve Kenya'nın aksine Endonezya'daki işçi profili daha yaşlıdır. Çay işçilerinin %10'u 70 yaş ve üzeri grupta yer almaktadır (ILO, 2018b). Dolayısıyla dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkelerle Türkiye'nin işçi profili benzeşmektedir.

Tablo 55. Cinsiyete Göre İşçilerin Eğitim Durumu

		Okuma Yazma Bilen Fakat Okul Bitirmeyen	İlkokul Veya İlköğreti m Mezunu	Ortaokul Veya Dengi Okul Mezunu	Genel Lise Mezunu	Meslek Lisesi Mezunu	2Yıllık Ön Lisans Mezunu	4 Yıllık Lisans Mezunu	Toplam
Kadın	Frekans	6	9	34	6		1	4	60
	Yüzde	10	15	56,7	10		1,7	6,7	100
Erkek	Frekans		2	46	56	2	8	2	116
	Yüzde		1,7	39,7	48,3	1,7	6,9	1,7	100
Toplam	Frekans	6	11	80	62	2	9	6	176
	Yüzde	3,4	6,3	45,5	35,2	1,1	5,1	3,4	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 55'e göre işçilerin %45,5'i ortaokul veya dengi okul mezunu, %35,2'si genel lise mezunu, %8,5'i yükseköğretim mezunudur. Mevsimlik tarım işçilerinin refah durumundan ötürü katılımcıların yarısından fazlasının eğitimlerine ortaokuldan sonra devam etmediği görülmektedir. Cinsiyet açısından, ortaokul veya dengi okul mezunu olan kadın ve erkekler hemen hemen yarı yarıyadır. Fakat kadınların genel olarak eğitim hayatından daha erken ayrıldıkları görülmektedir. Buna göre kadın işçiler çoğunlukla ortaokul mezunu iken, erkek işçiler ise lise mezunudur. Kadın işçilerin %56,7'si orta öğretim ve altı eğitim düzeyine sahip iken erkeklerin % 48,3'ü lise altı eğitime sahiptir. Diğer taraftan, işçilerin %8,5'inin yükseköğretim mezunu olup, bunun %3,4'ünün 4 yıllık lisans mezunu olduğu tespit edilmiştir.

Ciğerci Ulukan ve Ulukan'ın çalışmasına göre (2018: 108), çay tarımında ücretli çalışan mevsimlik tarım işçilerinin çoğunluğu lise mezunu ya da lise altı eğitim düzeyine sahiptir. Gürcistan'dan gelen işçilerin çoğunluğunun yükseköğretim mezunu oldukları ve ülkelerindeki ekonomik sıkıntılar nedeniyle iş bulmakta güçlük çekmesinden dolayı mevsimlik tarım işçisi olarak Türkiye'ye geldikleri belirtilmiştir. Mesleki dağılım açısından Gürcü işçilerin çoğunluğunun öğretmen, muhasebeci ve turizmci oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 56. İşçilerin İkamet Ettiği ve Çalıştığı Yer Arasındaki İlişki

Çalıştığı İller		İkamet Yeri					Toplam
		Ordu	Trabzon	Rize	Artvin	Diğer	
Artvin	Frekans	11	1	4	10	2	28
	Yüzde	39,3	3,6	14,3	35,7	7,1	100
Rize	Frekans	33	4	27	0	19	83
	Yüzde	39,8	4,8	32,5		22,9	100
Trabzon	Frekans	21	17	7	1	19	65
	Yüzde	32,3	26,2	10,8	1,5	29,2	100
Toplam	Frekans	65	22	38	11	40	176
	Yüzde	36,9	12,5	21,6	6,3	22,7	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 56'ya göre, Artvin'de çalışanların %35,7'si Artvin'de, Rize'de çalışanların %32,5'i, Rize'de ve Trabzon'da çalışanların ise sadece %26,2'si Trabzon'da ikamet ettiğini beyan etmiştir. Buna göre, mevsimlik işçilerin büyük bir çoğunluğu çay tarımı için Doğu Karadeniz bölgesindeki diğer komşu illerden gelmektedir.

Tablo 57. İşçilerin Uyruğu ve İstihdam Şekli

		Yevmiyeli İşçi	Ücretsiz Aile İşçisi	Toplam
TC	Frekans	60	85	145
	Yüzde	34,1	48,3	82,4
Senegal	Frekans	12	0	12
	Yüzde	6,8	0	6,8
Sudan	Frekans	9	0	9
	Yüzde	5,1	0,0	5,1
Gambiya	Frekans	4	0	4
	Yüzde	2,3	0,0	2,3
Afganistan	Frekans	6	0	6
	Yüzde	3,4	0,0	3,4
Toplam	Frekans	91	85	176
	Yüzde	51,7	48,3	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ankete katılan işçilerin %51,7'si yevmiyeli olarak çalışırken %48,3'ü ücretsiz aile işçisi statüsündedir (Tablo 57). İşçilerin uyruklarına bakıldığında toplam 91 yevmiyeli işçinin sadece %29,6'sı yabancı işçilerden oluşmaktadır.

Covid-19 pandemisinden önce çay tarımında işgücünün görünen yüzünü oluşturan Gürcü işçiler bölgenin stratejik konumundan ve 90 günlük çalışma izni ile kendilerine tanınan çalışma hakkından yararlanmışlar ve çay tarımının yapıldığı bölgelere hasat sezonlarında rahatça ulaşım sağlamıştır. Fakat pandemi sürecinde Gürcü işçiler Türkiye'ye girememiş ve yabancı işçiler yerine yerli mevsimlik işçiler ile

çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde ilk defa Türkiye’de ikamet eden diğer yabancı işçiler de çay tarımına katılmıştır. Tablo 57’de alan araştırması sürecinde çayda çalışan işçilerin uyruklarına ilişkin bilgiler yer verilmiştir. Buna göre işçilerin %82,4’ü Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır. 2021 yılında yapılan işçi anketlerinde pandeminin devam etmesinden dolayı Gürcü işçilerle görüşme yapılamamıştır. Fakat bu süreçte ilk defa az da olsa yerli ve Gürcü işçiler dışında ikameti Türkiye’de olan diğer yabancı işçilerin çalıştığı tespit edilmiştir. Buna göre çalışan 176 işçinin (yevmiyeli ve ücretsiz aile işçisi) %17,6’sını Türkiye’de ikamet eden diğer yabancı işçiler oluşturmaktadır. Bu işçilerin uyrukları, Senegal, Sudan, Gambiya ve Afganistan’dır. Afrika kökenli işçilerin çoğunluğu bir yıldır çay tarımında aktif olarak çalıştıklarını beyan etmiştir. Fakat, üreticilerin sözlü beyanlarına göre, hem tecrübelerinin az olması hem de çay bitkisini iyi tanımamalarından ötürü verimli bir hasat yapamadıkları için Afrika kökenli işçilerle çalışmak istememektedir.

4.7.2.2. İşçilerin Yaptıkları İşe İlişkin Bulgular

Bu başlık altında, mevsimlik işçilerin çay tarımındaki istihdam biçimi, esas meslekleri, sağlık güvenceleri, çay tarımındaki deneyim ve günlük çalışma süresi, sezonluk çalışma süresi ve işi nasıl bulduklarına ilişkin sorulardan elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Tablo 58. İşçilerin Cinsiyet ve İstihdam Biçimi Arasındaki İlişkisi

			Yevmiyeli İşçi	Ücretsiz Aile İşçisi	Toplam
Cinsiyet	Kadın	Frekans	6	54	60
		Yüzde	10,0	90,0	100
	Erkek	Frekans	85	31	116
		Yüzde	73,3	26,7	100
Toplam		Frekans	91	85	176
		Yüzde	51,7	48,3	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

İşçi anketleri için yapılan çalışmada çay tarımında çalışanların iki gruptan oluştuğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %48,3’ü herhangi bir ücret almadan ücretsiz aile çalışanı olarak çalışırken, %51,7’si yevmiyeli olarak çalışmaktadır. Kadınların %90’ı ücretsiz aile işçisi, %10’u yevmiyeli olarak işçidir. Erkeklerin ise %73,3’ü çay tarımında yevmiyeli olarak çalıştığını beyan etmiştir (Tablo 58). Güneş’e göre (2015: 17), kadınlar hem mevsimlik tarım işlerinde hem de ailelerinin tarlalarında yoğun emek harcayarak çalışmalarına rağmen ücretsiz aile işçisi konumunda kalmaktadırlar.

Yaş grupları ile kıyaslandığında, ücretsiz aile işçilerinin %38,8'i 20-24 yaş grubunda, %29,4'ü 15-19 yaş grubunda yer almaktadır. Ücretsiz aile işçilerinin %12,9'u ise 40 yaşının üstüdedir. Yevmiyeli çalışanların ise kişi %37,4'ü 20-24 yaş grubunda, %26,4'ü 25-29 yaş grubundadır. Ücretsiz aile işçilerine kıyasla yevmiyeli işçilerin de %7,7'si 40 yaş üstü yaş grubunda yer alıp 60 yaş üstü yevmiyeli işçiye rastlanmamıştır.

Tablo 59. İşçilerin Esas Mesleği

Meslek Grupları	Frekans	Yüzde
Profesyonel meslek grupları	2	1,1
Tekniker, teknisyen ve yardımcı profesyonel meslek grupları	5	3,4
Öğrenci	53	30,1
Ev Hanımları	34	19,3
Çay işçisi	55	31,2
Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar	27	14,7
Toplam	176	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay tarımında çalışan mevsimlik tarım işçilerinin % 68,6'sının esas işi çay işçiliği değildir. Buna göre çay işçilerinin %30,1'i öğrenci olup çay toplama işi dışında çalışmadıklarını beyan etmiştir. Katılımcıların %34,1'i kadın olup %19,3'ü ev hanımıdır. İşçilerin %1,1'i profesyonel meslek grubu içinde yer alanlar mühendis ve hemşire olup %3,4'ünü oluşturan tekniker, teknisyen ve yardımcı profesyonel meslek grupları içinde yer alanlar ise makine operatörü ve elektrik teknikeridir. Mevsimlik çay işçilerinin yalnızca %31,2'si çay hasadı dışında bir işle meşgul olmayıp, sadece hasat dönemlerinde çalışan çay işçilerinden oluşmaktadır (Tablo 59). Elde edilen bulgular Türkiye'de çay işçiliğinin ek gelir niteliği taşıdığını ve işçilerin büyük çoğunluğunun farklı meslekleri olduğunu göstermektedir. Bu durum Türkiye'deki çay işçilerinin Dünyadaki çay işçilerinden farklı bir mesleki yapıda olduğunu göstermektedir. Diğer çay üreticisi ülkelerde işçilerin mesleki dağılımı Türkiye'den farklılık göstermekte olup, Hindistan'da çay işçilerinin %94,7'si, Endonezya'da %99,8'i ve Vietnam'da ise %99,7'si tarla işçisi olarak ifade edilen vasıfsız işçilerden oluşmaktadır (ILO, 2020: 7).

Çay üreticilerinin aksine çay tarımında çalışan mevsimlik işçilerin kısa süreden beri bu işi yaptıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların %47,9'u çay tarımında 1-5 yıl arası bir süredir çalıştığını beyan etmiştir. Üretici anketlerinin aksine yıl sayısı arttıkça kişi sayısı gitgide azalmıştır. 176 katılımcının %17,8'i 5-10 yıl arası, %13,5'i ise 1 yıldan az süredir çay tarımında çalıştığını ifade etmiştir. Üretici bulgularından farklı olarak

katılımcıların yalnızca %3,7'si 30 yıl ve üzeri bir süredir çay tarımında çalışmaktadır. Yapılan incelemelerde 30 yıl ve üzeri süredir çay tarımında çalışanların hepsi kadın ve ücretsiz aile işçisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 60. İşçilerin Çay Tarımında Çalışma Nedeni

		Ücreti iyi	Yapacak başka iş yok	Ailemin tarlası olduğu için mecburiyet	Ailem burada çalışıyor, ben de yardım ediyorum	Toplam
Yevmiyeli İşçi	Frekans	76	13	0	2	91
	Yüzde	83,5	14,3	0,0	2,2	100
Ücretsiz Aile İşçisi	Frekans	5	10	30	40	85
	Yüzde	5,9	11,8	35,3	47,1	100
Toplam	Frekans	81	23	30	42	176
	Yüzde	46,0	13,1	17,0	23,9	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 60'a göre, gerek yevmiyeli gerekse ücretsiz aile işçilerinin çay tarımında çalışma nedenleri arasında ilk sırada ücretin iyi olması (%46) gelmektedir. Daha sonra sırasıyla ailesi çalıştığı için yardım (%23,9), kendi tarlası olduğu için (%17) ve yapacak bir iş olmadığı (%13,1) için gelmektedir. Mevsimlik tarım işçiliği alanında yapılan çalışmalarda belirtilen ücretlere göre, çay işçiliği ücretleri Türkiye'deki diğer tarım işçiliği ücretlerinden daha yüksek seviyede belirlenmektedir. Diğer taraftan, yevmiyeli ve ücretsiz aile işçilerinin çay tarımında çalışma nedenleri farklılaşmaktadır. Yevmiyeli işçilerin çay tarımında çalışma nedenleri arasında ilk sırada ücretin iyi (%83,5) olması yer alırken, ücretsiz aile işçilerinin çalışma nedeni olarak ailesi çalıştığı için yardım etmeleri (%47,1) yer almaktadır. Ailesine yardım nedeniyle çalışanların genelini yarıcı ailelerine mensup işçiler oluşturmaktadır. Ayrıca ücretsiz aile işçilerinin nerdeyse tamamının çalışma nedeninin mecburiyetten olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de ücretsiz aile işçiliğinin özellikle tarımdaki yeri ve önemi önceki yıllarda yapılmış birçok çalışmada incelenmiştir. Buna göre, Görmüş'ün çalışmasında (2019: 572), cinsiyet açısından en belirgin ücret eşitsizliğinin ücretsiz aile işçileri arasında görüldüğünü belirtilmektedir. Yapılan çalışmada ücretsiz aile işçisi kadınların %91,5'inin tarımda çalışması erkeklere nazaran daha yüksek çıkmıştır. Görmüş bunu şu şekilde yorumlamaktadır: *“Bu sonuçlar, tarım sektörünün genellikle küçük aile çiftçiliğinden daha ileri gidememesinin bir sonucu olarak, işgücü talebinin genellikle aile içinden veya imece usulü ile ücretsiz bir şekilde karşılanmasının çok yaygın olduğunu, diğer taraftan geçici ya da daimi ücretli işgücü kullanımının çok daha sınırlı*

kaldığını göstermektedir.” Bir başka çalışma olan Işın vd. göre (2010), tarımda çalışanların %92,4’ü kendi nam ve hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır ve bu kişilerin %73,4’ünün sosyal güvenceden yoksun olduğu ifade edilmiştir. Yıldırak vd. çalışmasında ise (2003: 62), tarımda ücretli işçi, ücretsiz aile işçilerinin karşılayamadığı durumlarda devreye sokulan bir unsur olarak ifade edilmiştir. Fakat tarım işletmelerinin ölçeğinin büyümesi ücretli emeğin tercihini de arttırmaktadır.

Gürcü işçiler ise 2019 yılında yapılan pilot çalışmada çay işinde çalışma nedenlerini şöyle ifade etmektedir:

“Parası daha iyi. Gürcistan’da iş bulmak zor. Burada daha çok kazanıyoruz. Aileme para yolluyorum”. (Yevmiyeli işçi, Gürcü, 42, Fındıklı)

“Bizim ülkemizde geçinemiyorum. Burada daha iyi para kazanıyoruz.”(Yevmiyeli işçi Gürcü, 30, Arhavi)

Benzer şekilde Aslan’ın çalışmasında (2018: 99) Gürcü işçilerin çay işinde çalışmalarına yönelik görüşlerine yer verilmiştir:

“(Başka işlerde) Çalıştım, ama öteki işler çaydaki gibi para vermiyor. Onun için başka bir iş yapmıyorum. Önceden eşya taşıdım. Bir kere de İstanbul’da iki ay bir naylon fabrikasında çalışmıştım. Bıraktım, çünkü iş pisti. Naylon işi pisti. Orada 650 lira kazanıyordum aylık. Ama yemek ve konaklamayı onlar karşılıyordu.”

Tablo 61. İşçilerin Aylık Hane Geliri ve İstihdam Biçimi Arasındaki İlişki

	Aylık Hane Geliri (Deflate Edilmiş)
Mann-Whitney U	1681,000
Wilcoxon W	5776,000
Z	-5,451
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,000

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 61’de, işçilerin aylık hane gelirinin işteki durumuna göre farklı olup olmadığını (H8 hipotezi) incelemek için uygulanan Mann Whitney U testinin sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, işçilerin aylık hane gelirinin işteki durumlarına göre farklılaştığı görülmüştür (p değeri<0.000). Ortalama sıra sayısına bakıldığında yevmiyeli işçilerin 64,19, ücretsiz aile işçilerinin ise 103,97 olduğu tespit edilmiştir. Toplamda 176 işçi ile yapılan çalışmada yevmiyeli/ücretli

işçilerin %45,6'sının aylık hane geliri 1.000-2.000TL arasındadır. %3,3'ünün aylık hane geliri 4.000TL üstünde olup ücretsiz aile işçilerinin hiçbirinin aylık hane geliri 2.000TL'nin altında değildir. Ücretsiz aile işçilerinin %23,3'ünün aylık hane geliri 4000TL üstüdür.

Tablo 62. İşçilerin Cinsiyeti ve Sosyal Güvencesi Arasındaki İlişki

		Zorunlu Sigortalı	Yeşil Kart	Sosyal Güvencesi Yok	Bağımlı Sigortalı	Genel Sağlık Sigortası	İsteğe Bağlı Sigortalı	Toplam
Kadın	Frekans	1	4	0	54	0	1	60
	Yüzde	1,7	6,7		90		1,7	100
Erkek	Frekans	23	7	43	18	22	3	116
	Yüzde	19,8	6	37,1	15,5	19	2,6	100
Toplam	Frekans	24	11	43	72	22	4	176
	Yüzde	13,6	6,3	24,4	40,9	12,5	2,3	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 62'ye göre, işçilerin toplam %40,9'u bağımlı sigortalıdır, %24,4'ünün ise sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra işçilerin %31,3'ü ücretsiz aile çalışanı olup bağımlı sigortalı olduğunu beyan etmiştir. Kadın işçilerin büyük bir çoğunluğu bağımlı sigortalı (%90) olup, erkeklerin ise %37,1'inin sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Sosyal güvencesinin olmadığını beyan eden kişilerin tamamı erkektir. Katılımcılar arasında sosyal güvencesi olmayan kadın yoktur. Ayrıca sosyal güvencesi olmayan katılımcıların %15,3'ü çay tarımında yevmiyeli olarak çalışmakta olup kayıt dışı çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Sosyal güvencesi olmayan işçilerin %9,1'i ise ücretsiz aile çalışanıdır.

2019 yılında yapılan pilot çalışmada yerli işçilerle yapılan derinlemesine mülakatlarda "SGK nedir?" sorusu sorulması üzerine verilen cevaplar şu şekildedir;

"Sağlığımız için güvence geliyor aklıma." (Yarıcı, 30, Arhavi.)

"Güvence geliyor. İş sağlığı da geliyor. Çalışırken kaza geçirince olan güvence geliyor aklıma." (Yarıcı, 47, Fındıklı)

İşçilerin %31,3'ü sadece çay hasadında çalışmaktadır ve %18,2'si çay dışında bir işte çalışmayıp sağlık sigortaları da bulunmamaktadır. Katılımcıların %13,6'sının zorunlu sigortası bulunmaktadır. Zorunlu sigortası olanların hepsinin sigortalılığı çay tarımı dışında yaptıkları işe aittir. İşçilerin %6,3'ü yeşil kart sahibi olup, çoğunluğu

ücretsiz aile çalışanı statüsündedir. Katılımcılar arasından çay tarımından aylık ücret alanın bulunmadığı tespit edilmiştir.

Türkiye’de özellikle tarımda çalışan kadınlar atipik istihdam şekillerinden biri olan ücretsiz aile çalışanı olarak çalışmaktadır. Kadınların aile işletmelerinde ücret almadan ve süreksiz çalışmaları zorunlu sigortalı olmada kapsam dışı tutulmalarına neden olmaktadır (Karadeniz, 2011: 120). Yasan Ataseven’in çalışmasında (2018: 173) işçilerin sosyal güvence konusuna değinilmiştir. Çalışmada tarımda çalışan kadınların %77,2’sinin bağımlı sigortalı, %14,1’inin zorunlu sigortalı ve %12,2’sinin de yeşil kart sahibi olduğu belirlenmiştir. Gülçubuk ve Yasan Ataseven’a göre (2012a: 348), kadınların %93,1’inin kayıt dışı çalıştığını ve %36,5’inin kendi hesabına çalışan ve zorunlu sigortalı kapsamında olduğu ifade edilmiştir.

Tablo 63. İşçilerin Günlük Çalışma Saati

		Günlük Çalışma Saati				Toplam
		1-3 saat	4-6 saat	7-10 saat	11 saat ve üzeri	
Yevmiyeli İşçi	Frekans	2	7	77	5	91
	Yüzde	1,1	4,0	43,8	2,8	51,7
Ücretsiz Aile İşçisi	Frekans	0	1	82	2	85
	Yüzde	0,0	0,6	46,6	1,1	48,3
Toplam	Frekans	2	8	159	7	176
	Yüzde	1,1	4,5	90,3	4,0	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Katılımcıların neredeyse tamamı (%90,3) 7-10 saat arası çalıştığını, %4’ü 11 saat ve üzerinde çalıştığını, %4,5’i ise günde 4-6 saat arası beyan etmiştir (Tablo 63). Çay tarımında çalışma saatlerinin değişkenlik göstermesi çalışılan arazinin engebe durumu ve büyüklüğü ile ilgilidir. Çay bitkisi bekletilmeye müsait bir formda olmadığı için hasadın gün içerisinde tamamlanması ve hasat edilen yaş çay yapraklarının aynı gün içinde satışının yapılması gerekmektedir. Çalışma saatlerinin başlaması ve bitirilmesi bir günde toplanacak çaya bağlıdır. Anket sorularından bağımsız olarak katılımcıların hiçbirinin günlük maksimum çalışma süresi ile ilgili bilgisi olmadığı sonucuna varılmıştır.

2019 yılında yapılan pilot çalışmaya göre Gürcü işçilerin çalışma süresine ilişkin beyanı şöyledir:

“O duruma bağlı değişiyor. Yevmiyeli çalışıyorsam sabah 8 gibi başlıyorum. Akşam 5’te çıkarım. Kilo işi topluyorsak sabah 6’da gelirim. Güneş batana kadar toplarım.” (Yevmiyeli işçi, Gürcü, 28, Fındıklı)

Engin çalışmasında (2017: 7), işçilerin günlük çalışma sürelerinin ortalama 10-12 saat sürdüğü, alım yerine taşınması gibi durumlarda 16-17 saate uzadığı tespit ederken, Ciğerci Ulukan ve Ulukan çalışmalarında (2018: 109) benzer şekilde çayda çalışma sürelerinin günlük 10-12 saati bulduğunu ve bu süreçte 2-3 kez mola verildiğini belirtmiştir. Ayrıca çalışmaya genellikle günün ilk ışıkları ile başladığını ve akşam 5 ya da 6’ya kadar çalışmanın devam ettiği bulgusuna ulaşmışlardır. Dedeoğlu ise çalışmasında (2016a: 158); çay toplama işinin sabah 7’den akşam 7’ye kadar süren bir iş olduğunu ve fındığa kıyasla çayın hasat süresinin çok daha uzun sürdüğünü tespit etmiştir.

Tablo 64. İşçilerin Bir Sezonda Çalıştığı Farklı Üretici ve Gün Sayısı

		1 kişi	2-4 kişi	5-7 kişi	8-10 kişi	11 kişi ve üzeri	Toplam
20 günden az	Frekans	3					3
	Yüzde	100					100
21-30 gün	Frekans	14	1				15
	Yüzde	93,3	6,7				100
31-40 gün	Frekans	3	1				4
	Yüzde	75	25				100
41-50 gün	Frekans	1	10	2	2	2	17
	Yüzde	5,9	58,8	11,8	11,8	11,8	100
51-60 gün	Frekans		3	1	4	2	10
	Yüzde		30	10	40	20	100
61-70 gün	Frekans	3	7	11	3	5	70
	Yüzde	10,3	24,1	37,9	10,3	17,2	100
71-80 gün	Frekans		18	6	38	8	70
	Yüzde		25,7	8,6	54,3	11,4	100
81-90 gün	Frekans				16	12	28
	Yüzde				57,1	42,9	100
Toplam	Frekans	24	40	20	63	29	176
	Yüzde	13,6	22,7	11,4	35,8	16,5	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çay bitkisinin hasadı yılda çoğunlukta 3 defa olmak üzere bitkinin üzerindeki taze filizlerin toplanması yoluyla olmaktadır. ÇAYKUR yönetmeliğine göre, bitkinin taze sürgün verdiği en üstteki iki buçuk yaprak kesilmek ya da koparılmak suretiyle hasat yapılmaktadır. 1. hasat genellikle Mayıs, 2. hasat Temmuz ve 3. hasat Eylül aylarında olmaktadır. Çay bitkisinin hasadı tamamlandıktan sonra çay fabrikalarının yaş

çay alım merkezlerine götürülüp satış işlemi gerçekleştirilmektedir. Hasat edilen taze çay yapraklarının olabildiğince hızlı bir şekilde satılması ve fabrikada işlenmesi önemlidir. Yaş çay yaprağı uzun süre bekleyecek bir potansiyelde olmayıp bu durum nihai kuru çayın kalitesini olumsuz etkileyecektir (Dedeoğlu, 2016a: 158).

Tablo 64'e göre katılımcıların %35,8'i bir sürgün döneminde 8-10 çay üreticisi ile, %22,7'si 2-4 kişi ile çalışmaktadır. %13,6'sı de sadece 1 çay üreticisi ile çalışmaktadır. Burada çay hasadının toplanma süresinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bir sezonda 81-90 gün çalışanların %57,1'i 8-10 üretici ile %42,9'u 11 ve üzeri üretici ile çalıştıklarını beyan etmiştir. Benzer şekilde bir yılda ortalama 71-80 gün çalışan işçilerin %54,3'ü 8-10 üretici ile %25,7'si 2-4 kişi ile çalışmaktadır. 21-30 gün aralığında çay toplayan kişilerin %93,3'ü bir yılda bir tek üretici ile çalışıp, 41-50 gün arasında çalışanların %58,8'i ise 2-4 kişi ile çalıştığını beyan etmiştir. Buradan hareketle çay hasat sezonunda çalışılan üretici sayısı arttıkça bir sezonda çalışılan ortalama gün sayısı da yükselmektedir.

Hasat sezonu içinde yevmiyeli işçilerin %54,4'ü tanıdık vasıtası ile, %24,4'ü daha önceki çalışmalardan ve %16,7'si toplanma alanından bu işi bulduğunu belirtmiştir. Ücretsiz aile çalışanların cevapları bu soruya dahil edilmemiştir. Dedeoğlu yaptığı çalışmada (2016a: 136), özellikle mevsimlik Gürcü tarım işçilerinin hem günlük hem de sezonluk periyotlarda çok yoğun çalıştıklarını, yıllık olarak çay tarımında çalışma sürelerinin 30 gün ile 3 ay arasında değiştiğini ifade etmiştir. Bu süreçte işçilerin iş bulma kanalları da değişkenlik göstermektedir.

Tablo 65. İşçilerin İstihdam ve Konaklama Biçimleri Arasındaki İlişki

		Kendi Evi	İşverenin Tahsis Ettiği Ev	Kiralık Ev	Otel	Aile Evi	Toplam
Yevmiyeli İşçi	Frekans	3	39	16	22	11	91
	Yüzde	3,3	42,9	17,6	24,2	12,1	100
Ücretsiz Aile Çalışanı	Frekans		60		1	24	85
	Yüzde		70,6		1,2	28,2	100
Toplam	Frekans	3	99	16	23	35	176
	Yüzde	1,7	56,3	9,1	13,1	19,9	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ankete katılanların %56,3'ü üreticilerin tahsis ettiği evde kalırken, %19,9'u ailesinin evinde kaldığını belirtmiştir. Çay tarımı işindeki çalışma durumuna bakıldığında ücretsiz aile çalışanlarının hiçbirinin çay tarımı boyunca kira probleminin

olmadığı, %70,6'sı üreticinin tahsis ettiği evde, %28,2'si ailesinin evinde konaklamaktadır. Yevmiyeli işçilerin %42,9'u üreticinin tahsis ettiği evde, %24,2'si otelde, %17,6'sı ise kiralık evde kalmaktadır (Tablo 65). Ciğerci Ulukan ve Ulukan'ın çalışmasına göre (2018: 109), çalışmaya katılan Gürcü işçilerin %65'i çay tarımı sürecinde birkaç kişi bir araya gelerek ev kiradıklarını %35'i ise çay üreticisinin kendilerine tahsis ettiği evlerde konkladıklarını belirtmiştir. Dedeoğlu da çalışmasında (2016a:164) benzer şekilde, fındıkta çalışan işçilerin bahçe sahiplerinin kendisine tahsis ettiği eve gitmek için uzun bir yol gitmeleri gerektiğini ve bu yolların uygunsuz taşıtlarla kullanıldığını belirtmiştir. Barınma imkânları ve ücret dışında sağlanan olanaklara bakıldığında işçilerin çalışma şekli ve hatta çalışma süresi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Yevmiyeli işçilerin yemek ve yol masrafları üretici tarafından karşılanırken yarıcılara barınma imkânı sunulmaktadır. Yevmiyeli işçilerin büyük bir çoğunluğu kendi imkânları ile konaklama sağlamaktadır. Dolayısıyla yevmiyeli işçilerin en önemli problemi çalışmadan geçen günlerdeki barınma masrafları olmaktadır (Dedeoğlu, 2016a: 20). Aslan'ın çalışmasında da (2018: 115) benzer sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Yevmiyeli işçilerden edinilen bilgilere göre, hasat döneminde üretici üç öğün yemek vermekte ve yol masrafları da üretici tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca kimi yerlerde üreticinin işçiye sigara gibi özel tüketim mallarını da temin ettiği gözlenmiştir.

4.7.2.3. İşçilerin Ücret ve Harcama Düzeylerine Yönelik Bulgular

Bu başlık altında çay tarımında çalışan mevsimlik işçilerinin refah düzeyini ölçmek amacıyla aldıkları ücret, toplam gelir düzeyleri, toplam harcama düzeyleri, en çok harcama yaptıkları kalemler ve çay tarımında en çok karşılaştıkları problemleri tespit etmeye yönelik işçilere sorulan sorulardan elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Tablo 66. İşçilerin Aldığı Ücret İle Çay Dışında Diğer İşlerde Çalışma Durumu Arasındaki İlişki

	Günlük Ücret
Mann-Whitney U	925,500
Wilcoxon W	2755,500
Z	-0,535
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,593

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

İşçilerin çay tarımında elde ettiği günlük ücretin çay dışında bir işte çalışıp çalışmama durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığı (H7 hipotezi) Mann-Whitney U Testi ile incelenmiş ve sonuçlar Tablo 66'da verilmiştir. Testin sonucuna göre çay dışında bir işte çalışanlar ile çalışmayanların çay tarımından aldıkları günlük ücret arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark yoktur (p değeri=0,593). Öyle ki, çay tarımında çalışan işçiler arasında ücretsiz aile işçilerinin yalnızca %10,6'sı çay dışında başka işlerde çalışmakta iken ücret alan işçilerin % 35,2'si başka işlerde çalıştığı tespit edilmiştir. Buna göre günlük 200-250TL arası yevmiye alan işçilerin %33,3'ü, 300-350TL yevmiye alan işçilerin ise %38,5'i çay tarımı dışında başka işlerde çalışmaktadır. Çay tarımında çalışan ücretsiz aile işçilerinin ise %36,1'i kendi ailesinin tarlasında çalışmakta, %48,1'i ise tarlada ücretli olarak çalışan ailesine yardım etmektedir. Diğer taraftan, Tablo 59'da gösterilen bulgulara göre çay tarımında çalışan mevsimlik tarım işçilerinin %68,6'sının esas mesleğinin çay işçiliği olmaması, işçilik ücretlerinden bağımsız olarak işçilerin halihazırda çay dışında başka bir işte çalıştığını ve çaydan alacağı gelirin ikincil gelir olarak gördüğünü göstermektedir

Tablo 67. İşçilerin Çay Tarımında Aldıkları Günlük Ücretler

Günlük Ücretler	2020		2021		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Ücret Almadan Çalışanlar	83	47,2	-		83	47,2
200TL	4	2,2	10	5,7	14	7,9
250TL	7	4	33	18,7	40	22,7
300TL	10	5,6	21	12	31	17,6
300TL üzeri	-		8	4,5	8	4,5
Toplam	104	59,1	72	40,9	176	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Diğer taraftan, mevsimlik tarım işçilerinin aldığı günlük ücretlere ilişkin bulgular Tablo 67'de gösterilmektedir. Buna göre, 176 işçinin %47,2'si ücret almadan çalışan ücretsiz aile işçileridir. Ücret alan tarım işçiliğinde günlük kazanç farklı ücret sistemlerinin kullanılıyor olması nedeniyle farklıdır. İşçilerin almış olduğu ücret, yevmiye (götürü ücret) ya da toplanan ürün miktarına (kilo/parça başına ücret) göre farklılık göstermektedir. Buna göre, işçiler, çalışma hızı ve süresine bağlı olarak toplanan ürün miktarı üzerinden yevmiyeden daha fazla ücret alabilmektedir. Elde edilen bulgulara göre, çay işçilerinin %22,7'si günlük 250TL ücret aldığını beyan etmiştir. Sonrasında sırasıyla, işçiler %17,6'sı 300TL ve %7,9'u ise 200TL ücret aldığını beyan etmiştir (Tablo 67). İşçilerin almış olduğu günlük ücret miktarı ise illere

göre farklılık göstermektedir. Buna göre, 3 ilde de günlük 300TL ücret alan işçilerin dağılımı birbirine yakın bulunmuştur. Fakat Artvin’de günlük 200TL’ye çalışan işçinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Rize’de işçilerin %41,6’sı günlük 250 TL kazanırken, %25’i 300TL kazanmaktadır. Trabzon’da ücret dengeleri Rize ile benzerlik gösterirken Artvin’de ücretli çalışanların %69’u günlük 300TL aldığını beyan etmiştir. Edinilen bulgulara göre Artvin’de mevsimlik çay tarımında çalışan işçilerin daha yüksek günlük ücret aldığı tespit edilmiştir. Artvin’de günlük ücretlerin Rize ve Trabzon’dan daha yüksek olmasının nedeni, Artvin’in diğerlerinden daha uzak bir şehir olması ve kişisel zorunlu ihtiyaçların daha pahalı olması ile ilişkilendirilebilir.

2019 yılında yapılan pilot çalışmada görüşme yapılan Gürcü işçilerin ücretle ilgili beyanları şöyledir:

“200 TL yevmiye ama kilo işi topladığımızda 300TL oluyor günlük.” (Yevmiyeli işçi, Gürcü,42, Hopa)

“Yevmiyeli ise 200TL. kilo işi ise bazen 500TL ye geliyor.” (Yevmiyeli işçi, Gürcü, 30, Arhavi)

Önceki çalışmalarda da benzer tespitler yapılmıştır. Örneğin Aslan çalışmasında (2018:110) 2016 yılında günlük çay yevmiyesinin 80TL olduğunu, fakat kilo işi toplayanların günlük 100TL’ye ulaştığını ve bazı kilo işi toplayanların da daha çok çalışarak günlük 200TL kazandıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla günlük kazancın ücret şekline göre değiştiği sonucuna varılmıştır.

Çay tarımında günlük ücretlerin birbirinden farklılık göstermesinin nedeni birden fazla ücret sisteminin kullanılmasındadır. Çay tarımında genel olarak Çağdaş Ücret Sistemlerinden biri olan Üretilen İş Miktarına Dayalı Ücret sistemleri kullanılmaktadır. Üretilen İş Miktarına Dayalı Ücret Sistemleri ise ikiye ayrılmaktadır: *Parça Başına (Akord) Ücret Sistemi ve Götürü (Zaman-Parça) Ücret Sistemi.* Yevmiyeli çalıştırılan işçiler “Götürü (Zaman-Parça) Ücret” esasına göre ücretlendirilmektedir. Götürü ücret, bir işin önceden belirlenmiş bir zaman içerisinde işçi ve işverenlerin belirlediği bir ücret üzerinden yapılması esasına dayanmaktadır. Götürü ücret sisteminde işçi işi belirlenen süreden önce bitirse bile önceden belirlenmiş olan ücreti almaya hak kazanmaktadır (Işığışok, 2011:198). Çay tarımında kilo işi

olarak adlandırılan ödeme şekli “Parça Başına Ücret” olarak ifade edilen ödeme şeklidir. En eski ve en çok kullanılan ücret sistemlerinden biri olan parça başına ücret sisteminde kazanç ve kayba bağlı olarak yapılan ödemelerdir. İşçi yapılacak işin birimi üzerinden işveren ile anlaşma yapmakta ve yaptığı birim iş üzerinden ücretlendirilmektedir (Işığışok, 2011: 199). Diğer ücret ödeme şekli ise yüzde usulüdür. Üretilen ürün miktarına göre yılsonunda işçi ve tarla sahibi arasında hasılatın bölüşülmesi esasına göre yapılan ücretlendirme şeklidir. Bu uygulamanın, “ortakçılık, yarıcılık ya da yüzde 30’culuk” gibi farklı adlandırmaları bulunmaktadır (Karabıyık ve Dedeoğlu, 2018: 12).

Bu alanda yapılan diğer araştırmalarda işçi ücretlerine hassasiyetle yer verilmiştir. Dedeoğlu’nun hazırladığı rapora göre (2016a: 167), 2015 yılı için çay toplama işinde ortalama yevmiye 100TL iken (35 USD), kayısı ve fındık işinde yevmiyenin 40-45 TL (15 USD) olduğu görülmüştür. Ayrıca çay tarımında yabancı işçi olarak sadece Gürcü işçilerin çalıştığı, fındıkta Gürcü işçilerle birlikte Güney Doğu Anadolu’dan gelen yerli işçilerin olduğu ve kayısı hasadında ise Suriyeli işçilerin ve yerli işçilerin birlikte çalıştığı belirtilmiştir. Engin’e göre(2017: 9), benzer şekilde Gürcü işçiler 2015 yılında 90-100TL arası bir yevmiye almış, bunlara ek olarak öğle yemeği, yol ücreti, sigara, telefon kontörü gibi ek ödemeler de üretici tarafından karşılanmıştır. Ayrıca 2016 yılında çay tarımında işçi ile ton üzerinden hasat anlaşmalarının yaygınlaşması üzerine ton başına 320-350 TL ödemeler görülmüştür. Ciğerci Ulukan ve Ulukan çalışmalarında (2018: 109) bu ücret ödenme şeklini götürü usulünde ücret olarak nitelendirmiştir. Bunun yanı sıra görüşme yapılan Gürcü işçilerin %76’sının yevmiyeli olarak çalıştığına rastlanmıştır. Aslan’ın çalışmasının (2018:109) bulgularına göre 2016 yılında günlük yevmiye 80TL olup, kilo işi çalışanlar topladıkları her kilogram için 40 kuruş almaktadır. Yevmiye usulünde anlaşılan ücret günün sonuna ödenirken, kilo işi çalışmalarda tarlanın büyüklüğüne bağlı olarak hasat bittiğinde ya da aynı günün sonunda ödeme yapılmaktadır.

Çay üretiminde önde gelen ülkelerdeki çay işçiliği ücretleri incelendiğinde Türkiye’nin aksine bölgeler arasında farklı ücret düzeyleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin Hindistan’ın başlıca çay bahçelerinin bulunduğu Assam bölgesinde 2021 yılı yevmiye ücretleri 217 Rupi (2,89 USD) iken Kerala’da günlük 380 Rupi’dir (5,06 USD). Yasal ve sosyal hakları ile birleştiğinde bir işçinin günlük kazancı 600Rupiyi (7,99 USD)

bulmaktadır (Northeast Now, 2021). Sarkar ve Reji'nin (2019: 1) çalışmasına göre, Hindistan'a çay işçiliğinde günlük ücretler ortalama 1,5 USD olmaktadır ve bu ücretin Hindistan'daki asgari ücretin kat kat altında olduğu ifade edilmiştir. Kahve ve kauçuk üretimi ile çay üretimi kıyaslandığında en düşük ücretler çay sektöründe görülmektedir. (Sarkar ve Reji, 2019: 2). Kenya'da Türkiye'deki gibi parça başı ücret olarak ifade edilen toplanan kilogram kadar ücret ödenmektedir. Büyük çay tarlalarında aylık ortalama 35 USD kazanmaktadırlar, bu da Kenya'daki asgari ücretin iki buçuk katına denk gelmektedir. Küçük tarım işletmelerinde çalışan işçilerin ücretleri daha az olmaktadır (Von Der Val, 2008: 31). Sri Lanka'da ise, cinsiyete bağlı belirgin bir ücret farklılığı vardır. Erkeklerin aldığı günlük ücretler 600-1500 Rupî (8-20 USD) arasında, kadınların 600-1200 (8-16 USD) Rupî arasında değişmektedir. Ücretlerin belirli bir aralıkta olmasının nedeni, hasat, budama ve ayıklama işlerinin ücretlerinin farklı olmasıdır (İLO, 2018: 39). Endonezya'da da Kenya'da olduğu gibi çay işinde parça başına ücret sistemi hâkimdir. Fakat çay işçilerine ödenen ücretin asgari ücretin altındadır. Çay tarımından elde edilen kazanç Endonezyalı işçilere ve ailelerine iyi bir yaşam standardı sağlayamayacak bir seviyededir (Von Der Val, 2008: 28). Cinsiyet açısından bakıldığında Endonezya'da cinsiyetler arası ücret farklılığı %59,1'e ulaşmaktadır. Bu farklılık kadınların çoğunun ücretsiz aile işçisi olmasından kaynaklanmaktadır (ILO, 2020: 8).

Ankete katılanların aylık ortalama hane geliri ve meslekleri ilişkilendirildiğinde, işçilerin çoğunluğunu öğrenciler (%30,1) ve çay işçileri (%31,3) oluşturmaktadır. En kalabalık grup olan çay işçilerin %37,1'i aylık hane gelirinin 2.000-2.900 TL olduğunu ve %29,4'ü 3.000-3.900 TL aralığında olduğunu beyan etmiştir. Alan araştırmasının yapıldığı dönemlerde net asgari ücret sırası ile 2.324 TL (2020) ve 2.825TL (2021)'dir. Bu durumda ankete katılan 176 kişinin %39,7'si asgari ücretlerin altında veya yakın bir aylık gelir elde etmektedir. Meslek grupları arasında en düşük gelir gruplarında öğrenciler ve çay işçilerinin olduğu görülmektedir.

Tablo 68. İşçilerin Çay Tarımındaki Aylık Harcamalarının Dağılımı

	Frekans	Yüzde
1000TL'den az	49	27,8
1000-1500TL	64	36,4
1500-2000TL	22	12,5
2000-2500TL	8	4,5
Bilmiyorum	33	18,8
Toplam	176	100

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

İşçilerin çay tarımındaki aylık harcamaları %36,4 ile fazla 1000-1500TL arasındadır. İkinci sırada ise, %27,8 ile aylık 1000 TL'den az harcama yaptıklarını belirtmişlerdir. İşçilerin %56,9'u 15-24 yaş aralıklarında yer almaktadır ve çoğunluğu ailesi ile yaşadığını beyan etmiştir. Dolayısıyla özellikle ücretsiz aile işçisi statüsündeki kişilerin özel harcamalar dışındaki masrafları aileleri tarafından karşılanmaktadır. 176 katılımcının %18,8'inin aylık harcamalarını tam olarak bilmemesi de bu durumdan kaynaklanmaktadır (Tablo 68).

Tablo 69. İşçilerin Çay Tarımında En Çok Yaptığı Harcama Kalemlerinin Dağılımı

Harcamalar	Frekans	Yüzde
Yemek	162	92
Yol	50	28,4
Kalacak Yer	40	22,7
İş İçin Uygun Giysi	16	9,1
İş İçin Gerekli Alet -Ekipman	40	22,7
Özel Harcamalar	170	96,6

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 69'da çay tarımında işçilerin en çok yaptıkları harcamalar incelenmiştir. Bu soruda birden fazla seçenekte işaretlemeler yapılmıştır. Maliyet kalemleri arasında özel harcamalar diğerlerinden farklı olarak katılımcıların %96,6'sı tarafından seçilmiştir. Özel harcamaların içinde, sigara, giyim, kozmetik gibi unsurlar yer almaktadır. Özel harcamalardan sonra ise sırası ile %92'si yemeğe ve %28,4'ü yola harcama yaptıklarını belirtmiştir. Buradan hareketle çay tarımında çalışan işçilerin en zaruri geçim maliyetleri olan, barınma, yeme-içme, ulaşım gibi harcamaların ikinci planda kaldığı ve işçilerin kazandıkları paranın çoğunu özel harcamalarında değerlendirdiği ortaya çıkmıştır.

Tablo 70. İşçilerin Çay Tarımında En Çok Karşılaştığı Problemlerin Dağılımı

Çay Tarımındaki Sorunlar	Frekans	Yüzde
Çay Bahçesine Giden Yolların Kötü Olması	164	93,2
Çayın Yükleme Yerine Taşınmasının Zorluğu	158	89,8
Sigortanın Olmaması	60	34,1
Çay Toplamanın Yorucu Olması	58	33
Arazinin Engebeli Oluşu	39	22,2
Hava Şartları	30	17
Ücretin Yeterli Olmaması	9	5,1
Çalışma Saatlerinin Uzun Olması	3	1,7
İş Kazası/Meslek Hastalığına Maruziyet	1	0,6

Kaynak: Alan araştırması sonuçlarına göre yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 70’de çay işçilerinin %93,2’si çay bahçesine giden yolların kötü olmasını, %89,8’i çayın yükleme yerine taşınmasının zorluğunu belirtmiştir. Ardından sırası ile sigortanın olmaması (%34,1) ve çay toplamanın yorucu olması (%33) seçenekleri seçilmiştir. Bunlara ek olarak iş kazası veya meslek hastalığına maruz kalma problemini sadece bir kişinin seçmiştir. Buradan hareketle çay tarımında iş kazası veya meslek hastalığı maruziyetinin çok sınırlı olduğu ve diğer problemlerin yanında işçiler açısından önemli sayılmadığı bulgusu ortaya çıkmıştır.

Engin’e göre (2017: 7); işçilerin çoğunlukla dik ve eğimli arazilerde çay toplaması işi yorucu ve zorlayıcı bir faaliyet haline getirmektedir. Dedeoğlu da benzer şekilde (2016a: 115) çayda çalışma alanlarının sarp ve yüksek yerlerde olmasından ötürü çalışma koşullarının zor olduğunu ve ücreti belirleyen en önemli etkenlerden birinin de bu olduğunu tespit etmiştir. Von Der Vol ise güney Asya coğrafyasındaki çay bahçelerinde çalışma koşullarının zorluğunu şu şekilde ifade etmiştir (2008: 30):

“Çay toplamak zor ve tehlikeli bir iştir. İşçiler saatlerce ayakta, sırtlarında çay sepetleri taşımaktadır; Bu nedenle sırt sorunları yaygındır. Çayın toplandığı engebeli arazi ve bazen dik yokuşlar, kaza riskleri ve bunun sonucunda düşmeden (yüksekten) kaynaklı kırıklar oldukça fazladır. Ayrıca sert hava koşullarına (sıcak, soğuk, ıslak) sivrisineklere ve diğer böceklerle ve zehirli yılanlara maruz kalmaktadırlar. ILO çalışma hastalık kategorisinde çay plantasyon işçilerini etkileyen hastalıkların yüzde 60 ila 70’inin bunlardan oluştuğu belirtilmiştir.”

Çay bahçesine giden yolların kötü olması/olmaması Doğu Karadeniz’in engebeli arazi yapısından kaynaklanmaktadır. Alkan ve Toksoy’a göre (2009: 105), Doğu Karadeniz’deki tarım arazilerine giden ulaşım ağının yeterli olmaması fındık, çay

ve mısır gibi tarım ürünleri dik ve engebeli arazilerden yolun başladığı yere kadar beden gücü ile taşınmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla işçilerin çay tarımındaki en önemli problemlerinden birini hasat edilen çayın nakliyesi oluşturmaktadır.

4.7.3. Çay İşletmelerine Yönelik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında çay tarımına yönelik problemleri daha detaylı ortaya koyabilmek için işçi ve üreticilerden sonra çay işletmelerinin çay tarımı hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Çay işletmeleri ile yapılan görüşmelerde derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Araştırma doğrultusunda çay piyasasına hâkim iki özel çay firmasının yetkilileri ve ÇAYKUR genel merkezinden bir yetkili ile mülakat yapılmıştır.

Araştırma kapsamında hem çay üreticisi hem de işçilerle yapılan görüşmelerde çay hasadındaki problemlerin kaynağı olarak ÇAYKUR gösterilmiştir. Bu nedenle araştırmacı çay sektöründe önder kuruluş olan ÇAYKUR'un Rize'de bulunan genel merkezine giderek çay üreticisinin problemleri ile ilgili görüşmeler yapmıştır. Yaş çay üreticileri çay tarımında karşılaşılan en önemli problemin kota ve kontenjan uygulaması olduğunu beyan etmeleri üzerine ÇAYKUR yetkilisine kota ve kontenjan uygulamasının nedenleri sorulmuştur:

“Bakın ÇAYKUR son 8-9 sene içinde günlük çay alım kapasitesini 2500 tondan 9000 tona çıkardı. Eskiden bir sürgünde çay 40 günde toplanırdı. Şimdi en fazla 20 günde bitiyor. ÇAYKUR şuan uyguladığı kota ile 4 hafta içerisinde müstahsilin çayını satın alabilir. Üretici 4 hafta değil 4 günde toplayıp bitirmek istediği için bu sıkıntı oluyor. Kontenjan ve kota uygulaması çayın kalitesini sağlamak için var. Günlük dönüm başına 50kg kontenjan uygulaması yapılıyor. Biz bir üreticiden 2-3 ton yaş çay satın alırsak bunun kontrolünü sağlayamayız ve çayın kalitesi düşer.”(Rize/Merkez, 2019, ÇAYKUR Yetkilisi, 48)

Araştırma bulgularına göre araştırmanın gerçekleştirildiği üç ilde de çay üreticileri ÇAYKUR'un her sürgünde yaş çay alım kontenjanını sabit tutmadığını, günlük kontenjanın 15-50 kg arası değiştiğini beyan etmiştir. Çay üreticilerinin anket çalışması esnasındaki sözlü ifadelerine göre, ÇAYKUR hasadın en yoğun olduğu günlerde yaş çay alım kontenjanını düşük tutmaktadır. Bu nedenle çay üreticisinin özel

sektör firmalarına yaş çayını taban fiyatından daha düşük bir fiyata satması ekonomik bir mağduriyet yaşatmaktadır. Bu mağduriyet çayın geçimlik bir tarım ürünü olmasını engellemekte ve çay üreticisini başka sektörlerde iş arayışına zorlamaktadır.

ÇAYKUR yetkilisinin de ifade ettiği üzere, çay üreticisinin çay hasadını hızlıca yapması çayın evsafa uygun olmasını önlemekte ve kaliteli çay üretimini engellemektedir. Kontenjan uygulaması çayın kalitesinin düşmemesi açısından uygun bir yöntem olsa da kota uygulaması ile kalite problemi yeniden ortaya çıkarmaktadır. Kota uygulaması ile ÇAYKUR her çay üreticisinden sahip olduğu dekara göre yaş çay satın alınmaktadır. Dolayısıyla kotası dolan bir çay üreticisinin kontenjan dâhilinde topladığı çaylar evsafa uygun ve kaliteli olsa da ÇAYKUR tarafından kabul edilmemektedir.

“Müstahsil çayı kısa sürede toplayıp bitirmek istiyor. Üretim maliyetinin yüksek olmasının nedeni işçiliktir. İşçiliğin çok maliyetli olduğunu söylüyorlar. Neden kendileri toplamıyor? Neden çocuklarına toplatmıyor? Gürcü işçi ile çabucak toplayıp elden çıkarmak istiyorlar. Üretici hem çayını güzel toplamıyor hem de her şeyi ÇAYKUR’dan bekliyor. Biz üreticiyi mağdur etmemek adına getirdiği her çayı kabul ediyoruz. Bizim yapabileceğimiz destekleme bu kadar. İnanın daha fazlasını yapamayız. Kuru çaya bile kaç yıldır zam yapmadı devlet, zarardaydık ilk defa 1 yıl önce zararın üstüne çıktık.”(Rize/Merkez, 2019, ÇAYKUR Yetkilisi, 48)

Karaçimen ve Değirmenci’ye göre (2019: 89); ÇAYKUR yetkilileri randevu sisteminde sorun olmasını, yaşadığı yerden köyüne çay hasadı için kısa süreliğine gelen çay bahçesi sahiplerine bağlamaktadır. Bu durum Rize genelinde bir sürgünde bir aya yayılması gereken çay işleme sürecinin çok daha kısa zamanda bitirilmeye çalışmasına neden olmaktadır. Karaçimen ve Değirmenci’nin çalışmasında ÇAYKUR yetkililerini bunu şöyle ifade etmiştir:

“... hem memleketimi ziyaret ederim hem de çayımı toplarım diyerek, ki o çoğunluktadır, İstanbul’dan geliyor. İşçi tutuyor ki işçi fiyatlarının bu kadar fazla olmasının sebebi de bu kişilerdir. Mesela üç günlüğüne geliyor. Bütün çayımı hemen toplatayım gideyim diyor.”

Önçürak ise çalışmasında (2019: 88) yaş çayın toplanma ve satışındaki problemleri şöyle ifade etmiştir: “...uygulanan yanlış politikaların etkisiyle çay sektöründeki en önemli konu yaş çayı toplamak ve satmak olmuştur. Üreticilere kalite konusunda kişisel sorumluluk hissi verilememiş, standartlara uymayan çay yapraklarına göz yumulmuştur. Sıradan bir üretici mümkün olduğunca çok mahsul üretmek ve satmak gayesindedir. Bunun dışındaki nedenlerle pek ilgilenmemekte, özellikle mamul çayın kalitesi konusunda rahatsız olmamaktadır.”

Araştırma bulgularına göre, 2020 yılına kadarki süreçte çay tarımında Gürcistan’dan gelen mevsimlik tarım işçilerinin ağırlıklı olarak çalıştığı ve çay üreticisi tarafından tercih edildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Görüşme yapılan 302 üreticinin %43,3’ünün emekli olması ve çocuklarının büyük şehirlere göç etmiş olması ya da başka mesleklerde istihdam edilmeleri gibi nedenlerden ötürü çay üreticisi için mecburi bir işçilik maliyeti oluşturmaktadır.

Araştırma esnasında çay üreticilerinin anket dışındaki sözlü beyanlarına göre çay tarımının yapıldığı bölgelerde ikamet eden ve herhangi bir işte istihdam edilmeyen çok sayıda genç bulunmaktadır. Hali hazırda bir iş arayışı içinde olan gençlerin çay hasadında ücretli/ yevmiyeli olarak çalışmamasının en önemli nedeni çay tarımında sosyal güvencenin olmaması olduğu ortaya çıkmıştır. Çay tarımının süreklilik arz eden bir iş profiline sahip olmaması genç nüfusun çay tarımı dışında işlere yönelmesine neden olmaktadır. Çay toplama işinin genç nüfus içinde alt düzey bir iş olarak görülmesi sosyal güvence olanağının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla çay üreticisi için çay hasadında işçilik maliyeti zorunlu bir kalem haline dönüşmektedir. Ayrıca araştırma dahilinde alım yerlerinde ÇAYKUR çay eksperleri ile yapılan görüşmelerde eksperler çay üreticileri ile hasat edilen çayın niteliği konusunda problem yaşadıklarını belirtmiştir.

“Çaydaki en önemli problem ÇAYKURun kota ve kontenjan uygulaması. Eksper olarak ben şunu söyleyebilirim. ÇAYKUR bizi üreticiyle çok muhatap ediyor. Üreticiye çayımızı her türlü alırım diyor, bize de düzgün olmayan kartlaşmış ya da içinde başka bir yaprak olan çayı almayın diyor. Alırsak bize ceza kesiyor. Bu konuda çok sıkıntı yaşıyoruz.”(Rize / Merkez, 2020, Eksper, 46)

Bu ifadelerden yola çıkarak, ÇAYKUR'un amacının hem çay üreticisini mağdur etmemek hem de evsafa uygun yaş çayları satın almak olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu durum ÇAYKUR eksperinin yukarıdaki ifadesinde belirttiği üzere ÇAYKUR'un kendi personeli ile bir iletişim problemi yaşamasına neden olmakta ve problemin çözülememesi hem çay üreticisini hem de kaliteli çay üretimini olumsuz etkilemektedir.

Araştırma kapsamında kuru çay piyasasında önemli bir yere sahip olan ve tüketici tarafından da çok tercih edilen firmalardan birinin kuru çay üretim fabrikası ziyaret edilmiştir. Özel sektör çay işletmelerinin ÇAYKUR'dan neden daha düşük fiyata yaş çay alımı yaptığı yönünde sorular sorularak derinlemesine bir mülakat gerçekleştirilmiştir.

“2019 yılında kuru çaya %32 oranında zam yapıldı. Bundan önceki yıllarda uzun bir süre yapılmamıştı. ÇAYKUR bir devlet kurumudur, o zarar etse bile tolere edilebilir ama biz zarar edemeyiz, zarar etmemek için yaş çayı bu fiyattan alıyoruz. Biz işçilik, hammadde, enerji, amortisman ve transfer giderlerimizi ancak karşılayabiliyoruz. Bir tane gelir kalemimiz var o da kuru çayın satışı, ama bunun yanında en az 300 tane gider kalemimiz oluyor.” (Artvin/Arhavi, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 45)

Devletin belirlediği bir taban fiyatı olmasına rağmen özel sektör çay işletmeleri kontenjan uygulamasından faydalanarak kendi fiyat politikalarını yürütmektedir. 2019 yılında gerçekleştirilen Çay Çalıştayı'na göre özel sektör çay işletmelerinin kuru çay üretim maliyetinin %85'ini ham madde, %15'ini ise direkt işçilik ve genel üretim giderleri oluşturmaktadır (Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, 2019).

Araştırma bulgularına göre özel sektör firmalarının yaş çayı alış fiyatı tüm sezon boyunca ÇAYKUR'un taban fiyatından ortalama %15-20 oranında daha düşüktür. Ayrıca özel sektör firmalarının alış fiyatını ÇAYKUR'un her sürgün döneminde haftalık olarak değişen kontenjan miktarına göre belirlediği tespit edilmiştir. Sürgün dönemlerinde sürekli bir değişim içerisinde olan yaş çay alım fiyatı çay üreticisine sunulan ödeme seçeneklerine göre belirlenmektedir. Çay üreticisi özel sektör firmalarına sattığı yaş çayın bedelini peşin, haftalık, ay sonunda, sürgün sonunda ve bir sonraki yıl olmak üzere belirlenmiş ödeme seçeneklerine göre almaktadır. Satılan yaş çayın ödeme periyodu uzadıkça alım fiyatı ÇAYKUR'un taban fiyatına yaklaşmaktadır.

Dolayısıyla ÇAYKUR'un taban fiyatı çay piyasası için “*tavan fiyatına*” dönüştüğü sonucu çıkarılmaktadır. Buradan hareketle görüşme yapılan çay işletmesinin yetkilisine özel sektör yaş çay alım politikasının neye göre belirlendiği sorulmuştur:

“Biz bu fiyatları yıllık enflasyona göre belirliyoruz. Biz burada çalışan işçimize enflasyonun altında zam veremeyiz, 2017 ve 2018 yıllarında işçiye enflasyonun üstünde zam verdik, 2019 yılında da öyle oldu. Girdi maliyetlerimizin %70'i hammaddedir. Örneğin, 100TL'nin 70TL'sini hammaddeye, geri alanını da enerji ve işçiliğe veriyoruz. Kar edebilmemiz için burada oynayabileceğimiz tek kalem hammaddenin fiyatıdır. İşçiliği ve enerjiyi düşüremediğimiz için çay çayın fiyatını düşüyoruz.” (Artvin/Arhavi, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 45)

Özgümüş'ün çalışmasında (2019: 49) araştırma yapılan bölgede üreticilerin %70'inin çaylarının yarısını peşin yarısını vadeli, %20'sinin hepsini vadeli, %10'unun ise hepsini peşin sattığı ve yaş çayını ÇAYKUR'a satan üreticilerin paralarını ortalama 15 gün sonra aldıkları belirtilmiştir.

Çay piyasasında önemli bir yere sahip olan bu firmanın ürettiği kuru çay çeşitlerine göre piyasada kilogram başı satış fiyatı 30-43TL arasında olduğu (2020 yılı özelinde) tespit edilmiş olup kuru çay haline gelen yaş çayın maliyetinin ortalama bir hesabının oluşturması görüşme esnasında istenmiştir.

“Ortalama 2.8 TL hammadde (yaş çay) bunu 5.5kg ile çarpalım. Çünkü ortalama 5.5 kg yaş çaydan 1 kg kuru çay çıkar. Buradan 15.4 TL elde ederiz. 15.4 X 1.3 (diğer giderler) =20.02 TL 1kg kuru çayın maliyeti. Bizim fabrikamızın kapasitesi ise günlük 300 tondur”. (Artvin/Arhavi, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 45)

Aynı yetkili, problemin çözümü ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

“En önemli problem çay üreticisinin tüm çayını kısa biraz zaman dilimi içinde toplayıp elinden çıkarmak istemesi ile başlıyor. Üretici 3-4 günde çayını toplayıp bitirmek istiyor, fakat bir çay 10-15 gün bahçede kalabilir. Bu kadar sıkıştırmasa onlar da böyle sorunlar yaşamayacak. Topladığı kadar çayı her gün götürüp kontenjane göre ÇAYKUR'a satabilir. Yani üretici daha yavaş toplasa sorun olmayacak. Topladığı çayı

hemen satamazsa hammaddenin kalitesi bozulur tabi. Böyle bir durumda 100kg çay yaş çaydan 20 kg fire verilir.” (Artvin/Arhavi, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 45)

Çay bitkisi sürgün dönemlerinde taze filizler toplanmak suretiyle hasat edilmektedir. Her bitkinin olgunlaşma süresi kendi içinde değişse de taze filizler yeterli olgunluğa eriştikten sonra kısa bir süre içinde hasat edilmelidir. Taze filizlerin bitki üzerinde bekletilmesi yaprakların sertleşerek kalitesini yitirmesine neden olacaktır.

Çay piyasasında önemli bir yere sahip olan ikinci firma ile birinci firmaya yakın tarihlerde ve çay hasat döneminde derinlemesine mülakat yapılmıştır. İkinci firmaya da özel sektörün yaş çay alım fiyatını neye göre belirlediği sorusu yöneltilmiştir:

“Öncelikle ÇAYKUR taban fiyatı belirlerken siyasi gündemden uzak kalamamaktadır. Çünkü çay siyasi bir tarım ürünüdür. O yıl seçim varsa yaş çay alım fiyatı yüksek olur. Ama kuru çayın satış fiyatı artmaz. 2017 ve 2018’de kuru çaya zam yapılmamasının sebebi buydu. Seçim yılı olduğu için kuru çaya zam yapılmadı. ÇAYKUR zarar etti, onun zararını devlet karşılıyor. Biz zarar etmemek için yaş çayı daha düşük fiyattan almak zorunda kalıyoruz. Enflasyonu tetikleyen bir ürün olduğu için Rekabet Kurulu da kuru çaya zam yapmamıza izin vermiyor. Ürün maliyetimizin %70i hammaddedir. Hammaddenin fiyatı artarsa bizim ürün maliyetimiz de artar.

Dünya çay piyasasına göre bizim yaş çayımızın kilogram fiyatı yüksektir. Daha kalitesiz ama suda çözülebilen madde miktarı Seylan ve Kenya çaylarına kıyasla oldukça düşüktür. Türk çayının tek avantajı şudur, dünya çayı ilaçlanırken Türk çayı gübreleniyor. Pestisist yok Türk çayında. Tüketici de çok kaliteli bir çay aramıyor aslında. Tüketici her türlü çayı satın alıyor. Daha çok ucuz çay satın alıyor.” (Rize/Fındıklı, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 49)

Çay piyasası içinde lider firmalar arasında yer alan ikinci firmanın pazar araştırmasında ürettiği kuru çay çeşitlerine göre kilogram başı satış fiyatının 36-48 TL arasında olduğu (2020 yılı özelinde) tespit edilmiştir. Dolayısıyla özel çay işletmelerinin yüksek cirolarına rağmen satın aldıkları yaş çayın fiyatının ÇAYKUR’un belirlediği taban fiyatından neden daha düşük tutulduğu sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“Devlet o taban fiyatını bizim için zorunlu tutmuyor ki. Biz yasa dışı bir şey yapmıyoruz. Devletin belirlediği fiyat ÇAYKUR için geçerli. Özel sektör de buna uymak zorundadır gibi bir ibare yok. Özel sektörün yaş çayı ÇAYKUR’dan daha düşük fiyata satın almasının asıl sebebi devletin kuru çaya zam yapmamasıdır. Özel sektör firmalarının ÇAYKUR gibi zarar etme şansı yok. Bizim durumumuz da pek iç açıcı değil, şuan bir fabrikamızı satıyoruz ve bunu kar edebilmek için yapıyoruz. Hammaddenin fiyatı durmadan yükseliyor ama kuru çay yükselmiyor. Ayrıca biz ÇAYKUR gibi bir sektör devi ile rekabet etmek zorundayız. Hangi kalemleri kısabiliriz? İşçilik, enerji, gaz ve sabit giderleri kısamayız, bu arada sendikalı işçi çalıştıran tek çay firması bizim firmamızdır. İşçi ücretlerini de enflasyona göre arttırmak zorundayız. Geriye kısabileceğimiz tek kalem olan hammadde kalıyor. Yani üreticinin hep yakındığı yaş çayın düşük fiyattan alınmasının sebebi bizim kuru çaya zam yapamamamızdır.” (Rize/Fındıklı, 2020, Özel Çay İşletmesi Yetkilisi, 49)

Taban fiyatı uygulaması teorisine göre hem devlet kurumları hem de özel kuruluşlar belirlenen fiyatın altında bir fiyatlandırma yapamamaktadırlar. Türkiye’nin çay piyasasının az sayıda alıcı ve çok sayıda satıcıdan oluşması nedeniyle piyasa serbest bir yapıya bürünmekte ve taban fiyatı teorisinin uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Görüşme yapılan özel sektör firmalarının ikisi de hammadde maliyetini düşük tutmalarının nedeni olarak kuru çaya istedikleri oranda müdahale edememelerini işaret etmiştir. Fakat araştırma bulgularına göre hammadde maliyetlerinin geç ödenmesi özel sektör firmaları için bir maliyet avantajı oluştururken çay üreticisinin kazancını düşürmekte olduğu tespit edilmiştir.

Karaçimen ve Değirmenci’ye göre (2019: 88); *”Şu anda Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çay fiyatlarını belirleyen kurum Doğu’sur. Bunu herkes biliyor. Artık bürokrasiyle daha yakın diyaloga mı giriyor. Nedense, kontenjanlar erken düştüğü zaman halk denize düşen yılanı sarılır, bir tarafa sarılacak. O yönden ne yapıyor. Bugün en büyük firma bu. Yöresel özellerin içinde. Lipton’u karıştırmayalım. Söz hakkı yok zaten şu anda. En büyük firma bu. En büyük firma oluşundan dolayı ne oluyor. Kardeşim ben 1.800’den alıyorum diyor (yaş çayın tonunu). Şimdi yeni bir şey uyguladı. Seneye Ağustos’ta ödeme devlet fiyatı.”*

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünyadaki en geleneksel içecek olan çay, Asya kıtasındaki nemli ve tropikal iklime sahip sınırlı sayıdaki gelişmekte olan ülkede yetişmekte olup bu ülkelerin gelir ve ihracatında önemli bir paya sahiptir. Gerek çay bitkisinin türü ve yapısal özellikleri, gerek hasat edilme ve işleme metotları çay üreten ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Ülkeler arasında çay üretim yöntemlerindeki farklılıklara, iklim koşulları ve coğrafi yapının etkili olmasının yanı sıra çay tüketimine yönelik gelenekler ve kültürel alışkanlıklar da etkili olmaktadır. Dünya’da toplam 34 ülkede çay üretimi yapılmasına karşın, Dünya çay üretiminin %78’i en çok çay üretimi yapan beş ülke (Çin, Hindistan, Kenya, Sri Lanka ve Türkiye) tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye Dünya’da en çok çay üreten beşinci ülke ve en fazla çay arazisine sahip sekizinci ülkedir. Dünya çay talebinin %3,63’ü Türkiye tarafından karşılanmaktadır.

Türkiye Dünya’daki önemli çay üreticisi ülkelere biri olmasının yanı sıra Dünya’da en fazla kişi başına çayın tüketildiği (yıllık 3,16 kg) ülkedir. Türkiye 2020 yılında dünya çay ihracatının sadece %1,92’sini karşılamaktadır. Türkiye’de üretilen çayların iç piyasada büyük talep görmesi, ihracatın düşük olmasına neden olmaktadır. Türkiye ürettiği çayın büyük bir çoğunluğunu iç piyasasında tüketen üretici ülkelere biridir. Diğer taraftan Türkiye çay üretiminde verimlilik açısından da birinci sırada yer almaktadır. Türkiye’nin verimlilikte üst sıralarda yer almasının nedeni, çay hasadında belirlenen standartlara uyulmamasıdır. Çay üretiminde önde gelen tüm ülkelere çay hasadı el ile yapılmaktadır. Dolayısıyla sadece en taze ve körpe yapraklar toplanmaktadır. Fakat Türkiye’de çay hasadı makas ile yapıldığı için birim alandan daha fazla yaş çay toplanmaktadır. Bu durum verimliliği yüksek çıkmasına neden olurken, çayın kalitesini düşürmektedir. Türk çaylarında ilaçlama yapılmadığı için pestisit kalıntısının olmaması Dünya çaylarına göre bir avantaj sağlamakta fakat düşük kalitede olması nedeniyle elle toplanan Seylan ve Assam çaylarına göre daha az tercih edilmesine neden olmaktadır.

Türkiye’de çay tarımı ülkenin en yağışlı ve nemli bölgesi olan Doğu Karadeniz Bölgesinde yapılmaktadır. Buna göre, doğuda Artvin’in Kemalpaşa ilçesinden başlayarak batıda Ordu’nun Perşembe ilçesine kadar olan yörede iklim ve coğrafi koşulların uygun olması nedeniyle çay tarımı yapılmaktadır. Türkiye’de çay üretimi

nispeten geç başlamış olup, ilk olarak 1937-1940 yılları arasında Rize’de uygulanmıştır. Günümüzde çay tarımı, Doğu Karadeniz bölgesinin sanayisini elinde tutmakta ve temel geçim kaynaklarının en başında gelmektedir. Gerek Türkiye’de gerekse diğer üretici ülkelerde de çay üretimi ağırlıklı olarak küçük ölçekli üreticiler tarafından gerçekleştirilmekte ve tüm üreticilerin ortak yapısal sorunları bulunmaktadır. Buna göre, Dünya’daki çay üreticisi ülkelerde küresel konjonktürel faktörlerin yanı sıra, çayın üretim maliyetleri ve dolayısıyla fiyatlandırılmasını etkileyen temel unsurlarının başında enerji, yakıt, gübre ve çay elle toplandığı için özellikle işçilik maliyetleri gelmektedir. Diğer taraftan, çayın en çok üretildiği ülkeler arasında yer alan Çin, Hindistan ve Sri Lanka’da yılın 12 ayında hasadın gerçekleşebiliyor olması çayın üretim maliyetini düşmesine ve uluslararası piyasada rekabet avantajına sahip olmasına neden olmaktadır. Büyük çay üreticisi ülkelerde küçük işletme sahiplerinin karşı karşıya kaldığı diğer sorunlar arasında iki buçuk yaprak şeklinde kaliteli ve verimli çay üretebilmek için gübreleme ve sulama gibi gerekli tarımsal destekler küçük çiftçiye yeterli ölçüde sağlanamaması ve kalitesiz gübre kullanımı çayın kalitesini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca küçük çiftçilerin çay endüstrisi konusuna daha az bilgiye sahip olması topladıkları yaş çayı daha ucuza satmalarına yol açmaktadır. Çay üretimi yapılan ülkelerin hemen hemen hepsinde yerel çay borsaları bulunmaktadır ve her ülkede üretilen çayın satış fiyatı çay borsası tarafından belirlenmektedir. Türkiye’de yaş çayın fiyatı Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmektedir. ÇAYKUR her yılın ilk sürgün dönemi başlamadan o yılın yaş çay taban fiyatını açıklamakta ve yıl boyu yaş çay alısını bu fiyattan gerçekleştirmektedir. Ayrıca yaş çayın işlenme şekli ÇAYKUR tarafından belirlenen kota ve kontenjan uygulamaları ile yürütülmektedir.

Türkiye çay piyasası 1984 yılına kadar devlet eliyle ÇAYKUR tarafından yürütülmekte ve “Monopson” (tek bir alıcı ve çok sayıda satıcının olduğu piyasa modeli) bir yapıda olmasına karşın 1984 yılından sonra ÇAYKUR ve birkaç özel firmanın yer aldığı “Oligopson” (az sayıda alıcı ve çok sayıda satıcının olduğu piyasa modeli) bir yapıya dönüşmüştür. Türkiye çay tarımında üreticilerin karşılaştığı sorunlar diğer ülke üreticileriyle de benzerlik göstermektedir. Literatürden elde edilen bilgiler ışığında, Türkiye çay tarımındaki temel problemler yüksek gübreleme maliyeti, kimyasal gübre kullanımının toprak yapısını bozması, çayın ekonomik sürdürülebilirliğinin azalması, yaş çay fiyatının düşük olması, ÇAYKUR’un kota

uygulamasından kaynaklanan sorunlar, süre gelen yanlış tarım politikaları, yöredeki göç ve istihdam problemleri ve çay hasat sürecinde oluşan işçilik maliyetleridir. Çay üretiminden elde edile gelirin, yıldan yıla katlanarak artan üretim maliyetlerini karşılayamaması çayın sürdürülebilirliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Dünya’da çay üretiminin yüzde 60’ını temsil eden küçük ölçekli çay üreticileri için ekonomik sürdürülebilirlik, çay üretim faaliyetlerinden elde edilen gelirin en azından üretim maliyetlerini ve temel hane harcamalarını karşılayabilecek kadar olmasıdır. Ayrıca çayın ekonomik sürdürülebilirliği için küçük ölçekli üreticilerin hem ulusal hem de uluslararası pazarlarda rekabet gücünün korunması gerekmektedir. Diğer taraftan çay dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de yağışlı iklimin olduğu bölgelerde üretilmektedir. Küresel ısınmanın olumsuz etkileri arasında olan kuraklık, şiddetli soğuk ve yağışların azalması çay üretimi için bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye’de çay hasadı genellikle Mayıs-Eylül ayları arasında yapılmasına rağmen küresel ısınmanın etkileri sonucu hasat takvimi de değişmektedir. Çay üretimi iklimle ilgili olaylara karşı son derece savunmasız kalmaktadır ve küresel ısınma verimi ve çay kalitesini ciddi şekilde etkilemektedir. Çayın veriminin ve kalitesinin azalması üreticinin kazancını azaltmakta ve çay tarımında çalışan işgücünün istihdamını da azaltmaktadır.

Tüm dünyada emek yoğun çay hasadında mevsimlik tarım işçileri istihdam edilmektedir. Mevsimlik tarım işçiliği Dünya’daki birçok ülke için çok boyutlu sosyo-ekonomik sorunları barındıran bir çalışma şekli olup özellikle kadınlar ve çocuklar mevsimlik tarımsal üretimde işgücü arzının çoğunluğunu oluşturan sosyal gruplardır. Ücretsiz aile işçiliği mevsimlik tarım işçiliğinde çok yaygındır. Dünya’da çay üreticisi ülkelerdeki mevsimlik işçilerin istihdamı ve ücret sistemlerinde farklılıklar olmasına karşın birçok ortak özellik bulunmaktadır. Bunlar kadın emeğinin yoğun olması, çocuk işçiliğinin ve ücretsiz aile işçiliğinin varlığı, kayıt dışı istihdam, düşük ücret ve cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığı, yerli ve yabancı göçmen emeği, kötü çalışma ve hijyen koşullarıdır. Türkiye’nin çay istihdamında da yukarıda sıralanan benzer sorunlar yaşanmakla birlikte Türkiye’ye özgü sorunlar da ortaya çıkmaktadır. 1990’lı yıllarda ÇAYKUR’un uyguladığı kota nedeniyle üreticilerin elinde kalan çayları özel sektöre satmaya mecbur kalması ve özel sektörün uyguladığı ödeme planının uzun vadelerde olması hatta kuru çay şeklinde aynı ödeme yapması üreticilerin ciddi ekonomik sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Dolayısıyla ekonomik yetersizlikler çay

üreticilerini farklı sektörlerde çalışmaya ve/veya farklı şehirlere göçe sevk ederken çay hasadı ek gelir niteliğine dönüşmüştür. Çayda mevsimlik tarım işçiliğinin yoğunluk kazanması bu döneme denk gelmektedir. Türkiye’de çay tarımında istihdam özellikle yaz aylarında “çay toplama” mevsiminde yoğunlaşmaktadır. Mevsimsel koşullara göre değişmekle birlikte çay hasadı Mayıs ayında başlayarak Eylül ya da Ekim ayına kadar devam etmektedir. Günümüzde Türkiye’de çay yetiştiriciliğinde dört farklı işçilik biçimleri gözlenmektedir. İlki, çay üreticisinin ürettiği çayı ailesi ile birlikte (ücretsiz aile işçiliği) kendisinin toplamasıdır. İkinci, çay üreticisinin çay toplama işini dönemlik işçilere vererek yaptırmasıdır. Dönemlik işçiler aynı ilçe ve köyde yaşayan mahalli tarım işçileri olduğu gibi yöre içi yaygın kullanımda “yarıcı/ortakçı” olarak ifade edilen farklı illerden gelen işçiler de olabilmektedir. Üçüncü, çay üreticisinin çay hasadı dönemlerinde yerli mevsimlik işçilerle anlaşması ve son olarak da yabancı (Gürcü) göçmen işçiler şeklinde olmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesine çay hasadında çalışmak için özellikle Gürcistan’dan gelen Gürcü işçilerin her yıl çay hasat sezonu başlayınca Türkiye’ye gelmeleri ve sezon bitince evlerine geri dönmeleri nedeniyle bu göç kısa süreli döngüsel (dairesel) göç karakteri göstermektedir.

Bu bilgiler ışığında bu tez çalışmasında çay tarımının iki temel unsurunu oluşturan çay üreticileri ve çay hasadında çalışan mevsimlik işçilerin karşılaştıkları sosyo-ekonomik sorunların ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla, çay üreticileri ve çay işçilerinin sorunları ayrı ayrı ele alınmış ve Türkiye’de çay tarımının yoğun olarak yapıldığı Rize, Trabzon ve Artvin illerinde alan araştırması yapılmıştır. 2020 yılında Türkiye’de üretilen 1.445.180 ton yaş çayın %97,2’sinin bu üç ilde üretilmiş olması nedeniyle araştırma evreni olarak bu iller ve ilçelerdeki çay üreticileri ve çay işçileri seçilmiştir. Buna göre, alan araştırmasında toplam 478 kişiye anket uygulanmıştır. 302 çay üreticisine 54 sorudan oluşan üretici anketi, 176 mevsimlik tarım işçisine ise 47 sorudan oluşan işçi anketi uygulanmıştır. Diğer taraftan daha ayrıntılı bilgi elde edebilmek ve nicel yöntemden elde edilen bulguları daha derinlemesine yorumlayabilmek için yarı yapılandırılmış mülakat (görüşme) tekniği kullanılmıştır. Ayrıca ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, Rize Çay Araştırma Enstitüsü yetkilileri, Rize ve Artvin’de bulunan iki Ziraat Odası başkanı ve çay piyasasında etkin rolü olan iki özel sektör çay firması yöneticileri ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır.

Alan araştırmasının ilk ayağını çay üreticileri oluşturmaktadır ve pandemi kısıtlamaları çerçevesinde toplam 302 çay üreticisi ile çalışma yapılmıştır. Türkiye’de birçok farklı ilde ve birçok tarım ürününün üretiminde olduğu gibi çay üretiminde de tarımsal faaliyette bulunan kişiler ve toprak mülkiyetine sahip olan kişiler arasında farklılık bulunabilmektedir. Benzer ikili yapı çay tarımında da bulunmaktadır. Çay üretimi bir taraftan çay bahçelerinin gerçek sahipleri tarafından yapılırken diğer taraftan yarıcılar tarafından da yapılmaktadır. Yarıcıların bir üretici ile uzun yıllar birlikte çalışmaları onları mevsimlik işçi statüsünden çıkarmaktadırlar. Çayda yaşanan genel sorunlara üretici ile birlikte yarıcı da ortak olmaktadır. Çayın bakımı, gübreleme, temizlik ve diğer işçilik giderindeki artışlar yarıcıya da yansıyor üretici ile aynı oranda etkilenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada yarıcılar üreticilerle birlikte incelenmiştir.

Çay üreticilerinin demografik özellikleri, arazi büyüklüğü, elde ettiği gelir, verimlilik ve sigortalılık durumuna ilişkin bulguları şu şekildedir: Alan araştırmasından elde edilen bulgulara göre çay üreticilerinin yaşının 55-64 yaş aralığında olduğu ve 30 yıldan daha fazla bir süredir çay tarımı ile meşgul oldukları tespit edilmiştir. Tarım sektöründeki işgücünün yaşlanıyor olması ve gençlerin tarım sektörüne ilgi göstermemesi yalnızca çay tarımı ile ilgili değil, Türkiye’de ve birçok ülke genelinde ortaya çıkan bir sorundur. EUROSTAT (2022) verilerine göre gerek AB-27, gerekse Türkiye’de tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun büyük çoğunluğu 40-64 yaş aralığındadır. Çay üreticilerinin çoğunluğunu evli erkekler oluşturmaktadır. Çay üreticilerinin genel eğitim düzeyi düşük olup %57,3 ile lise ve altıdır. Üreticilerin %96,7’sinin çay üreticiliğinin dışında farklı bir mesleğinin olduğunu belirtmiştir. Üreticiler sırasıyla emekli (%43,3), ev hanımı (%16,5), ve öğretmen, bankacı, mühendis, memur vb. gibi profesyonel meslek grupları ve serbest meslek sahibi (%8,9)’dir. Geçimini sadece çay üretiminden sağlayan çiftçilerin oranı yalnızca %3,3’dür. Bu durum çay tarımının geçimlik bir tarım ürünü olarak görülmediği ve ikincil gelir niteliğinde olduğunu göstermektedir. Çay üreticilerinin %66,8’inin ortalama aylık hane gelirinin 3000-4900 TL aralığındadır. En fazla çay tarımı dışında geliri olan çay üreticilerinin bulunduğu il, bölgede en fazla göç veren illerden biri olan Artvin (%84,6)’dir. Çay üreticileri küçük aile işletmeleri olduğu için sosyal güvenlik kapsamında problemler yaşamaktadır. Üreticilerin %59,3’ü sosyal güvenlik kurumundan bir aylık aldığını, %40,7’si ise almadığını belirtmiştir. Bahçe sahibi

üreticilerin %56,9'u Sosyal Güvenlik Kurumundan aylık ya da gelir alırken yarıcılarda bu oran %4,2'dir. İllere göre ise, Artvin'deki çay üreticilerinin %70,8'i, Rize ve Trabzon'da ise sırası ile, %59,4'ü ve %51,5'i sosyal güvenlik kurumundan aylık almaktadır. Diğer taraftan, üreticilerin %85,8'inin çay tarımı dışında bir işten dolayı sigorta kapsamında girmiştir. Örneğin, Rize'deki üreticilerin %88,4'ünün sigortalılık durumu çay dışında bir iştedir. Gerek Türkiye gerekse diğer üretici ülkelerde çay üretimi küçük ölçekli üreticiler tarafından yapılmaktadır. Alan araştırmasından elde edilen bulgulara göre üreticilerin %65,6'sı 4-8 dönüm çay tarlasına sahiptir ve üreticiler %42,7'si yıllık 9-14 ton yaş çay elde etmektedir. Çay arazilerinin dönüm olarak az olmasının nedeni miras yoluyla sürekli bölünmeye uğramasıdır. Bu durum çay tarımının geçim kaynağı olma niteliğini de olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan, bölgenin coğrafyasının karakteristik bir özelliği olan engebeli arazi yapısının gerek çay üretimini gerekse verimliliği etkilediği tespit edilmiş ve normal arazide yapılan çay tarımından elde edilen verimin, engebeli ve karışık (normal ve engebeli) arazilerde elde edilen verime göre daha yüksek, üretim maliyetlerinin ise daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Çay tarlalarının büyüklüğü ve çay verimliliği arasında ise ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, büyük ölçekli çay tarlalarının bakımının zor ve yüksek maliyetli olması çay üreticisini belli oranda bir ihmale itmekte ve küçük ölçekli çay tarlasına sahip olan üreticiler, sahip oldukları tarladan en yüksek verimi almak için büyük tarla sahiplerinden daha özenli olmaktadır. Araştırmadan elde edilen bulgular Rize ve Trabzon illerinde çay tarımında dekar başına elde edilen gelirin, Artvin ilinde elde edilen gelire göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Büyük çay üreticilerinin (10 dönüm üzeri) Rize ve Trabzon illerinde olması ve Artvin'de çay üreticilerinin %82'sinin 8 dönümden daha küçük bahçelerden üretim yapıyor olması, çay tarımından elde edilen gelirin miktarını da değiştirmektedir. Buna göre, Artvin'deki çay üreticileri için çay bir ek gelir niteliğindedeyken Trabzon ve Rize illerinde tek geçim kaynağı çay olan kişi sayısının Artvin'e göre daha fazla olduğu sonucu çıkarılabilir.

Yapılan alan araştırmasına göre, üreticilerin çay tarımında yaşadıkları en önemli sorunların sırasıyla ÇAYKUR'un kota ve kontenjan uygulaması (%57,9), yaş çayın satışı (%44,7) ve özel sektörün yaş çay alım fiyatı (%35,4) olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın, üreticilerin %77,8'i hasat ettikleri çayın büyük çoğunluğunu özel sektör firmalarına sattıklarını beyan etmiştir. Bu durumda, özel sektör firmalarının

uyguladıkları vadeli ödeme planında yaş çayın fiyatının peşin ya da vadeye göre değişmesi, üreticinin yaş çayın satışından elde ettiği kazancın belirsizleşmesine neden olmaktadır. Çay üreticilerinin %30,1'inin bir yıllık toplam maliyeti 10.000-19.900TL aralığındadır, bir yıllık toplam maliyetinin 9.900 TL'den daha az olduğunu belirten üreticilerin çoğu çayını kendisi hasat etmekte ve böylece maliyetlerini düşürebilmektedir. Üreticinin yaş çayın satış aşamasında yaşadığı problemler çayın hasat maliyetlerine de etki etmektedir. Dünya'daki çay üretimi yapan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de hasat maliyetlerindeki en önemli kalemlerin gübre ve işçilik maliyetleri olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'de 2017-2020 yılları içerisindeki gübre fiyatı 4,5, işçi yevmiyeleri ise 2,5 kat artarken, 1 ton yaş çayın fiyatı 1,8 kat artmıştır. Buna göre, gübre ve işçilik fiyatlarındaki artışlar üreticinin çaydan elde ettiği geliri eritmektedir. Gübre ve işçiliğin yanı sıra üreticinin işçilere ücret dışı sağladığı olanaklar azımsanacak nitelikte değildir. Araştırmaya göre işçi çalıştıran üreticilerin %56,5'i yarıcıyla, %43,4'ü yevmiyeli işçilerle çalışmaktadır. Buna göre, yarıcıyla çalışanların %67,3'ü kalacak yer temin etmektedir. Yevmiyeli işçiyle çalışanların ise %84'ü işçilerin yemek ve yol masraflarını karşılamaktadır. Çay tarımında işçiye sağlanan ücret dışında olanakların üreticinin gelir seviyesi ile ilgisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla yaş çayın hasat maliyetinin bu denli yüksek olması çay üreticilerini ekonomik çıkmaza sokmaktadır.

Parça başına ücret ödeme teorisi çay tarımında kilogram üzerinden ücret ödenmesi ile benzeşmektedir. Fakat işçilere kilogram üzerinden ücret ödenmesi hem hasat maliyetlerini hem de hasat edilen çayın kalitesini olumsuz etkilemektedir. Alan araştırması sürecinde özellikle pandemi sonrasında bu ücret sisteminin yaygınlaştığı görülmüştür. Bu sistem önceleri üretici açısından daha ekonomik görülse de kilogram üzerinden çay toplayan bir işçi daha çok çay toplayıp daha fazla günlük kazanç sağlamak için önüne gelen çay yapraklarını özensiz bir şekilde dal, budak, kök, yabancı ot ayrımı yapmadan yaş çaya katmasıyla kuru çayın kalitesini önemli ölçüde bozmaktadır. Ayrıca yaş çayı arttırmak için yapılan bu hasat şekli çay bitkisine zarar vermekte, bir sonraki sürgünü olumsuz etkilemektedir.

Alan araştırmasından elde edilen maliyet bilgileri doğrultusunda çay üreticisine kuru çaydan düşen pay şöyle hesaplanmaktadır. Bir ton yaş çaydan ortalama 182 kg kuru çay elde edilmektedir. 2021 yılı yaş çay alım fiyatlarına göre bir ton yaş çaydan

elde edilen gelir 4.000 TL olurken (Tablo 42) bu gelirin 2.396 TL'si üreticinin üretim maliyetlerini oluşturmaktadır (Tablo 40). Buna göre bir ton yaş çaydan üreticinin net geliri 1.604 TL olmaktadır. Bir ton yaş çaydan elde edilen ortalama 182 kg kuru çayın piyasa satış bedeli 6.480 TL olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla bir üreticinin yaş çaydan kazancı %40,1 olurken kuru çaydan üreticiye düşen pay %24,7 oranındadır.

Saha araştırması Covid-19 Pandemi dönemini de kapsadığı için bu süreçte çay üreticilerinin yaşadığı sorunlar da ele alınmış ve en önemli sorunlar pandemi tedbirleri kapsamında uygulanan sokağa çıkma yasakları nedeniyle çay bahçelerinin temizlenme ve gübrelenmesinin gecikmesi, pandemi nedeniyle gübre fiyatlarının artması ve hasat döneminde mevsimlik işçi bulmada sıkıntılar yaşanmasıdır. 2020 ve 2021 yıllarında yapılan alan araştırması bulgularına göre, Pandemi nedeniyle her yıl çay tarımında çalışan yevmiyeli işçiler ve yarıcılar tarım alanlarına ulaşamamış veya ulaşmakta güçlük çekmiştir. Ayrıca pandemi nedeniyle sınır kapılarının kapanması Gürcistan'dan gelen yabancı işçilerin Türkiye'ye giriş yapamamasına neden olmuştur. Bunun sonucunda, işçi çalıştıran işverenlerin %14,5'i çay hasadını kendisi gerçekleştirmiş, geri kalanı da yerli mevsimlik işçilerle çalışmıştır. Bu sürecin Türkiye ekonomisi açısından olumlu sonuçları da olmuştur. Çay tarımındaki en önemli maliyet kalemlerinden biri olarak işçilik, yemek, yol ve konaklama masrafları ile beraber her yıl göçmen işçilere verilen ortalama 200 milyon dolar Türkiye ekonomisi içinde kalmıştır. 2020 yılından itibaren ise yerli mevsimlik tarım işçilerinin çay piyasası içinde daha hâkim konuma geldiği belirlenmiştir.

Araştırmanın ikinci unsurunu oluşturan işçi kısmında ise mevsimlik çay işçilerinin demografik özellikleri, aldığı ücretler ve ücret dışı haklar, esas meslekleri, sosyal güvencesi, çalışma saatleri, çalışma koşulları ve yaşadıkları sorunlara ilişkin tespit edilen bulgular şu şekilde özetlenmektedir: Türkiye çay tarımında istihdam edilen mevsimlik işçilerin, diğer çay üreticisi ülkelerdeki işçilerden farklı özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Diğer ülkelerdeki çay işçilerine göre Türkiye'deki işçilerin yaşının çok genç olduğu tespit edilmiştir. Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, diğer ülkelerde çay işçilerinin yaşı 30-40 hatta 50 yaşa kadar çıkmakta iken Türkiye'deki işçilerin yaşı üreticilerin aksine oldukça genç olup 15-29 yaş (%65,1'i) aralığındadır. Diğer ülkelerden farklı olarak Türkiye çay tarımındaki mevsimlik işçilerin çoğunlukla erkek olduğu ve çocuk işgününün çalıştırılmadığı tespit edilmiştir. Ücretsiz aile işçilerinin

%63,5'i, yevmiyeli çalışanların ise %6,6'sı kadındır. Kadınların çoğunlukla ücretsiz aile işçisi statüsünde olması kadının tarımdaki emeğinin görülmemesine ve değersizleştirilmesine neden olmaktadır. Çay üreticilerinin aksine çay işçileri kısa süreden beri çay toplama işinde çalışmaktadır. İşçilerin %47,9'u çay tarımında 1-5 yıl arası bir süredir çalıştığı ve 30 yıl ve üzeri süredir çay tarımında çalışanların hepsi kadın ve ücretsiz aile işçisi olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer üretici ülkelerin işçilerinden farklı olarak işçilerin yalnızca %31,2'si mesleğinin sadece çay işçiliği olduğunu belirtirken, işçilerin % 68,6'sının esas işinin çay işçiliği olmadığı, %30,1'inin asıl mesleği öğrenci olup çay toplama işi dışında çalışmadıklarını beyan etmiştir. Kadın katılımcıların %19,3'ü ise ev hanımıdır. Bu bulgular Türkiye'de çay işçiliğinin ek gelir niteliği taşıdığını göstermektedir. Yevmiyeli işçilerin çay tarımında çalışma nedenleri arasında ilk sırada ücretin iyi (%83,5) olması yer alırken, ücretsiz aile işçilerinin çalışma nedeni olarak ailesi çalıştığı için yardım etmeleri (%47,1) yer almaktadır. Ailesine yardım nedeniyle çalışanların genelini yarıcı ailelerine mensup işçiler oluşturmaktadır. Çay tarımında yerli ve yabancı mevsimlik işgücü istihdam edilirken, yerli işgücünün büyük bir çoğunluğu çay tarımı için Doğu Karadeniz bölgesindeki diğer komşu illerden gelmektedir. Yabancı (göçmen) işgücü bölgenin sınır komşusu Gürcistan'dan gelmektedir. Doğu Karadeniz bölgesi çay hasadında zaman içinde Gürcü işlerin hakimiyeti altına girmiştir. Elde edilen önemli bulgulardan biri de çay toplama yevmiyelerinin belirlenmesinde Gürcü işçilerin söz sahibi olduğu ve üreticinin yevmiyeler üzerinde pazarlık gücünün bulunmadığıdır. Günlük ücretler açısından ortaya çıkan en önemli sonuç Pandemi'nin etkisi ile kırılan Gürcü hâkimiyetine rağmen ücretlerdeki artışların devam etmesidir. 2020 ve 2021 yıllarında yapılan görüşmelerde çalışmanın yabancı işçi talebini Afrika ve Afganistan kökenli işçiler karşılamıştır. Toplam 31 göçmen işçi ile görüşme yapılmış olup hepsinin çay tarımındaki tecrübesinin 1-5 yıl aralığında olduğunu tespit edilmiştir.

Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliğinin geneline bakıldığında en önemli problemin diğer üretici ülkelerde de olduğu gibi ücret düzeyinin düşük olmasıdır. Türkiye'nin aksine diğer ülkelerde cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği ve bölgeler arasında farklı ücret düzeyleri ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de ise, çay işçiliğinde günlük kazanç farklı ücret sistemlerinin kullanılıyor olması nedeniyle farklıdır. Yevmiye (götürü ücret) ya da toplanan ürün miktarına (kilo/ parça başına ücret) göre değişmektedir. Çalışma

hızı ve süresine göre, toplanan ürün miktarına göre yevmiyeden daha fazla ücret alınabilecektir. Buna göre çay işçilerinin en çok aldığı günlük ücret 2021 yılında 250 TL'dir. Ayrıca işçilerin %77,8'inin ortalama aylık hane gelirinin 3.570TL ve altında olduğunu ifade etmiştir. İşçilerin çay tarımındaki aylık masrafı %36,4 ile fazla 1000-1500TL arasındadır. İşçiler en çok harcamayı sigara, giyim, kozmetik gibi unsurların yer aldığı özel harcamaları (%96,6) kapsamında yapmıştır. Daha sonra ise sırası ile %92'si yemeğe ve %28,4'ü yola harcama yaptıkları belirtmiştir.

İşçilerin çay tarımında maruz kaldığı problemlerin başında kayıt dışılık gelmektedir. Araştırmaya katılan işçilerin hepsi kayıt dışı çalışmaktadır ve %40,9'u bağımlı sigortalı olup % 24,4'ünün sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Cinsiyet açısından bakıldığında sosyal güvencesinin olmadığını beyan eden kişilerin tamamı erkeklerden oluşmaktadır.—İşçilere göre karşılaşılan problemler üretim sürecine dayalıdır. En önemli problemle ilgili soruya verilen cevaplar birden fazla olduğu için en yüksek olanlar temel alınmıştır. Buna göre işçilerin %93,2'si “çay bahçesine giden yolların kötü olması” ve %89,8'i “çayın yükleme yerine taşınmasının zorluğu” seçeneklerini seçmiştir. İki seçeneğin ortak noktası çay tarlalarının engebeli arazilerde oluşudur ve çay işçiliğinde esas problemin arazi şartları ile mücadele olduğu ifade edilmiştir.

Çay üreticilerinin ve çay işçilerinin sorularına çözümüne yönelik olarak şu önerilerde bulunulabilir. Üreticiler için,

-Bu çalışma kapsamında üreticilerin en önemli problemi her yıl Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen yaş çayın taban fiyatıdır. Bu konunun bir problem olmaktan çıkarılması için taban fiyatını enflasyon karşısında korunan bir düzeye çekilmesi gerekmektedir. Özel sektör firmalarının yaş çay alım politikalarında oluşan haksız rekabeti gidermek ve çay üreticisinin mağduriyetini önlemek için taban fiyattan ücretlendirme yapması zorunlu tutulabilir.

- Araştırmacının gözlemlerine ve araştırma sonuçlarına göre, ÇAYKUR'un çay kalitesini arttırmak amacıyla belirlediği kota ve kontenjan uygulamaları araştırma kapsamında olan hemen hemen tüm üreticiler tarafından eleştirilmektedir. Kalite problemini aşabilmek ve üreticinin mağduriyetini gidermek için ÇAYKUR çay toplama ve işleme merkezlerinin kapasitesinin artırılması ve/veya kota uygulaması esnetilmesi

ve/veya kaliteli ürüne daha yüksek fiyat verilmesi faydalı olabileceği düşünülmektedir. Toplanan ürünler arasında kaliteye göre farklı fiyatlandırma yapılması üreticinin hasat edilen çayına daha çok özenmesini sağlayabilir. Bu durumda ürün kontrolünün de sıkılaştırılması gerekmektedir. Bu işlemler hem üreticinin üretimini daha özenli yapmasını ve hem de ürünün kalitesi nedeniyle daha fazla kazanmasını sağlayacaktır.

- Yaş çayın budanması çayın rekoltesini ve kalitesini etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Budama işleminin aksatılması, gereken hassasiyetin gösterilmemesi ve hatalı budama işlemlerinin olmaması için çay teknisyenlerinin kontrolünde usulüne uygun budamalar yapıp budama sonrası bakımı da denetlenmelidir.

-Çayın gübrenmesi toprağın yapısını ve bitkiyi doğrudan etkilemektedir. Türkiye’de çay tarımında kullanılan amonyum sülfat gübresi toprağın PH derecesini düşürmüş ve bitkinin verimini olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda, çay tarımında kullanılması önerilen azot ve çinko yoğunluklu gübre kullanımı son yıllarda artmıştır. Bunun yanı sıra üreticiyi organik çay tarımına özendirici teşvikler oluşturulması faydalı olacaktır. Gerek toprak verimliliğinin artması ile hasat verimliliğinin artması ve gerekse organik çay üretimi ile çay tarımında sürdürülebilirliğin sağlanması dolaylı olarak üretici gelirine de katkı sağlayacaktır.

- Araştırma sonuçlarına göre, üreticinin çaydan elde ettiği gelirin büyük bir kısmı işçilik giderleri olarak değerlendirilmektedir. İşçi ücretlerinin herhangi bir yönetim ya da kurum tarafından belirlenmeyip kontrolsüz bir şekilde işçiler tarafından belirlendiği görülmektedir. İşçi ile pazarlık gücünün bulunmadığını ifade eden üreticinin problemine çözüm olarak birden fazla yerel yönetimin bir araya gelerek ortak bir yevmiye belirlemesi ve bunun uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi önerilebilir. Denetim sonucunda uygulanacak cezai müeyyideler caydırıcı olabilir.

- Çay karnesi (üretici cüzdanı) bulunmayan kişilerin yaş çay satışı haksız rekabeti tetiklemektedir. Çay karnesi sorgulamadan yaş çay satışı yapılmasına izin verilmemelidir.

- Alan araştırmasına göre üreticilerin %43,3’ü emeklidir ve hiçbirinin sosyal güvencesi Tarım Bağkur Sigortasından değildir. Burada çay tarımının ek gelir

statüsünde kabul edildiği açıktır. 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunundan yararlanma şartları genişletilmelidir.

- Çay bitkisinin ekonomik ömrü 50-70 yıl arasında olup Türkiye çaylarının büyük bir kısmı ekonomik ömrünü tamamlamak üzeredir. Türk çayının kalitesini arttırmak ve dünya çay borsasında üst sıralara çıkabilmesi için yenileme çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Çay bahçelerinin revizasyonu aşamasında devlet tarafından üreticiye sağlanacak desteklemeler/sübvansiyonlar ve çeşitli eğitimler verimlilik ve kalite artışı için faydalı olacaktır.

İşçiler için,

-5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun Ek 5. maddesine göre tarımda süreksiz olarak çalışan tarım işçilerine sosyal güvence hakkı isteğe bağlıdır. İşçiler primlerini kendileri ödemektedir. Mevsimlik tarım işçiliğinin en önemli problemi olan kayıt dışılığı ortadan kaldırmak için sigortalılık bildiriminin işveren tarafından zorunlu olması sağlanmalıdır.

-Ulusal İstihdam Stratejisi eylem planlarına uygun olarak günlük ücret tarifeleri ve sosyal güvence konularında yerel yönetimlere daha fazla yetki verilebilir. Aynı yetki ve denetim mekanizmaları oluşturularak hem yerli hem de yabancı mevsimlik tarım işçilerinin kayıtdışı çalışmaları engellenebilir.

-Alan araştırmasında belirtilen ve işçilerin çay tarımındaki en önemli problemi olarak gösterilen engebeli yerlerde çalışma ve hasat edilen çayların taşınması konusuna çözüm olarak teleferik sisteminin yaygınlaşması sağlanabilir.

Diğer taraftan, bu tezin alan araştırmasının Covid-19 Pandemi sürecinde yapılması nedeniyle Gürcü tarım işçileri ile görüşme yapılamamıştır. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda çay tarımında istihdam edilen göçmen işçilerin Covid-19 Pandemi sonrasındaki durumu ve işçi profilinde bir değişim yaşanıp yaşanmadığının incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca çay ve diğer tarım ürünler kıyaslanarak üreticilerin ve mevsimlik işçilerin sorunlarındaki farklılıklar ve benzerlikler ortaya konulabilir, böylece bölgesel tarım politikalarının geliştirilmesi, makro ve mikro düzeyde sorunlara ışık tutulması sağlanabilir.

KAYNAKLAR

- Afşar, S., Işık M. (2018). “Türkiye’de Mevsimsel İşgücü Hareketliliği Ve Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Sorunlar: Manisa/Alaşehir Örneğinin İncelenmesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (14), 176-192.
- Agah, H. (2020). “Covid-19 Salgınında Tarım ve Gıda Üretimi/Tüketimi”, <https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/6645/Covid19+Salgininda+Tarim+ve+Gida+Uretimi+Tuketimi>, (23.09.2022).
- Akalın, M. (2018). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Barınma Koşullarının Değerlendirilmesi: Yenice, Tarsus, Silifke Örnekleri”, *Sosyal Güvençe Dergisi*, 7 (13), 1-30.
- Akbıyık, N. (2008). “Türkiye’de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (24), 220-237.
- Akbıyık, T. (2020). “Tarım veya Orman İşlerinde Hizmet Akdiyle Süreksiz Olarak Çalışanların Sigortalılığı”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2020 (3), 1483-1500.
- Aksoylu, K. (2012). “Karadeniz Deyince”, (Ed. U. Biryol) içinde *Karardı Karadeniz* (ss.43-73), İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- Alemdar, T. (2010). “2001 Ekonomik Krizinin Türk Tarımında Toplam Faktör Verimliliği Üzerindeki Etkilerinin Analizi”, Türkiye 9. Tarım Ekonomisi Kongresi, 22-24 Eylül 2010, Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Kongre Bildiri Kitabı, 1, 273-280.
- Alikılıç, D. (2016). “Çayın Karadeniz Bölgesi İçin Önemi Ve Tarihi Seyri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 269-280.
- Alkan, S., Toksoy D. (2008). “Orman Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı: Trabzon İli Örneği”, *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 37-46.
- Arslan, H. (2016). “Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliğini Kırsal Yoksulluk Perspektifinden Anlamak”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2 (4), 1406-1420.
- Aslan, H. (2018). “Uluslararası Mevsimlik Tarım Göçü: Artvin Örneği”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Aslan, H. (2021). “Çay Hasadında Uluslararası İşgücü Göçü: Pandemi Öncesi Artvin İli Örneği”, *Karatahta/ İş Yazıları Dergisi*, 21(12), 43-81.
- Aydın E, Marul M. ve Vayiç F. (2018). “Artvin Yöresi Çay Tarımında Tarımsal Mekanizasyon”, *Uluslararası Artvin Sempozyumu*, 1351-1362.
- Aykaç, G., Uzun, M.B.ve Özçelikay, G. (2014). “Sosyal Yönüyle Çay “Camellia Sinenis””, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 4 (1), 1-5.
- Bağış, R.C. (2020). “Her Mevsimin İşçileri: Denizli’de Mahallî Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınlar”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (4), 138-150.
- Baş, L. (2019). “Fındık Üretiminde Kadın Emeği: Fatsa Örneği”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Bayartan, M.(2007). “Kentsel İşlevler ve Trabzon Örneğinde Özel İşlevlerin Kentsel Gelişime Etkileri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2), 123-136.
- Bayraktar, S., Çetinkaya Ö. (2020) “Salgında Ötelenenler, Covid-19 Salgınında Dünyada ve Türkiye’de Mevsimlik Gezici ve Göçmen Tarım İşçilerine ve Onların Çocuklarına İlişkin Gelişmeler İzleme ve Belgeleme Çalışması” Raporu, *Kalkınma Atölyesi*, Ağustos, Ankara.

- Bayram, N., (2004). “*Sosyal Bilimlerde SPSS İle Veri Analizi*”, Ezgi Kitapevi, Bursa
- Bayramoğlu, Z. ve Bozdemir, M. (2019). “Dış Göçlerin Mevsimlik Tarım İşçiliği Üzerine Etkilerinin Değerlendirilmesi”, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 1164-1176.
- Benek, S. ve Ökten, Ş. (2011). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Koşullarına İlişkin Bir Araştırma: Hilvan İlçesi (Şanlıurfa) Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 653 -676.
- Bhowmik, S.K, (2003). “Productivity and Labour Standards in Tea Plantation Sector in India”, *Labour and Social Issues in Plantations in South Asia*, 133-166.
- Bhowmik, S.K, Xaxa, V. ve Kalam M.A. (1996). “Tea Plantation Labor in India, New Delhi: Friedrich Ebert Stiftung.
- Bloomberght (2021). “Çay Hasadı Yaklaşırken Doğu Karadeniz'e Mevsimlik İşçi Göçü Başladı”, <https://www.bloomberght.com/cay-hasadi-yaklasirken-dogu-karadeniz-e-mevsimlik-isci-gocu-basladi-2278717>, (10.05.2022).
- Boehm, R., Cash, S.B., Anderson, B.T., Ahmed, S., Griffin, T.S., Robbat Jr, A., Stepp, J.R., Han, W., Hazel, M. and Orians, C.M. (2016). “Association between Empirically Estimated Monsoon Dynamics and Other Weather Factors and Historical Tea Yields in China: Results from a Yield Response Model”, *Climate*, 4 (20), 1-19.
- Business Daily Africa (2020). “Tea Workers Earn Higher Wages Than Counterparts In Major Cash Crops”, <https://www.businessdailyafrica.com/datahub/Tea-workers-earn-higher-wages-than-others-major-cash-crops/3815418-4590938-i3mv84/index.html>, (01.10.2021).
- Candan, E., Özalp Günal, S. (2013). “Tarımda Kadın Emeği”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 93-101.
- Cengiz, S. ve Okan, Y. T. (2021). “Tüketicilerin İthal Çay Tüketim Tercihlerinin Belirlenmesi: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği”, *Güncel Pazarlama Yaklaşımları ve Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 84-97.
- Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan, U. (2012). “Kriz ve Göç: Türkiye Gürcistan Nüfus Hareketleri Üzerine Bir Tartışma”, (Ed E. Akbostancı, O. Erdoğan), içinde *Küresel Bunalım ve Karadeniz Bölgesi Ekonomileri*, (ss. 165-175), Tek Yayınları, Ankara.
- Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan U. (2018). “Çay Tarımı Ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz’de Gürcü İşçiler”, *Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations*, 22, 101-111.
- Ciğerci Ulukan, N. (2019). “Kırsal Dönüşüm, Tarım Dışı İstihdam ve Kadın Emeği: Fındık Fabrikalarında Çalışan Kadınlar”, *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 10 (16), 123-140.
- Chandrabose, A.S. (2019). “Labour in the Tea plantation Sector: A Special Reference to Privatized Large Scale Tea Estates in Sri Lanka”, *International Journal of Arts and Commerce*, 8 (4), 36-45.
- Çalikoğlu, E. ve Bayrak, A. (2009). “Çay İşleme Sırasında Aroma Maddelerindeki Değişim”, *Gıda Dergisi*, 34 (2), 115-119.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2004). “Çocuk Ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik”, <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=5457&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>, (05.09.2020).

- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2010a). “Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Stratejisi Ve Eylem Planı”, Ankara.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2010b). “Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği”, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100527-4.htm>, (15.09.2021).
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2016). “Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik”, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20168375.pdf>, (25.10.2021).
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2017). “Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşullarının İyileştirilmesi-II Projesi”, Ankara.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2021). “Yabancıların Çalışma İzinleri”, *Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü İstatistikleri*, <https://www.cs.gb.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/yabancilarin-calisma-izinleri>, (10.10.2022).
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2022), Karadeniz Bölgesi Yabancı İşçi Başvurusu, <https://yuminet.cs.gb.gov.tr/#/app/giris>, (10.10.2022).
- ÇAYKUR, (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) “Çay Yetiştiriciliğinin Bilimsel Tespiti Ve Prof. Ali Rıza Erten”, *Türkiye’de Çayın Öncüleri*, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail>, (15.11.2021).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2010). “ÇAYKUR Faaliyet Raporu”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/FaaliyetRaporlari.aspx>, (20.01.2021).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2015). “Türkiye’de Çaylık Alanların Ve Üretici Sayılarının İstatistiksel Analizi”, *Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Atatürk Çay ve Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü*, der: Kubilay TÜRKÜYLMAZ, Deneme ve İstatistik Kısım Müdürü.
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2016). “Çay Sektör İstatistik Bülteni”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayinlar/201.pdf>, (03.09.2019).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2017). “Çay Sektör Raporu”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx>, (04.09.2019).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2018). “ÇAYKUR Faaliyet Raporu”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx>, (05.07.2021).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2019). “Çay Sektör Raporu”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx>, (04.09.2019).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2020). “ÇAYKUR Faaliyet Raporu 2020”, Rize, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=2&ItemId=841>, (08.10.2021).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2021). “2021 Yılı Destekleme Ödemeleri”, Haber Bülteni <https://www.caykur.gov.tr/AnaSayfa.aspx>, (15.11.2021).
- ÇAYKUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2022). “Çaykur Faaliyet Raporu 2021”, <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=2&ItemId=902>, (06.12.2022).
- Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, (2019). “Çay Çalıştay Sonuç Raporu”, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize.

- Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğü, (2020) “Çay Yetiştiriciliğinde Gübreleme”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize.
- Çay-Mer (Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi) (2017). “Değer Zinciri Analizi Aktivite C1.1.1”, *AB Teknik Yardım Projesi*,16-20.
- Çay-Mer (Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi) (2018). “Çay Üretimine Dair Uluslararası En İyi Uygulamaların Tespitine dair Araştırma Raporu”, *Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin Kurulması Teknik Yardım Projesi*, Haziran.
- ÇAYSİAD, (Çay Sanayicisi İş Adamları Derneği) (2015). “2014 Yılı ÇAYSİAD Çay Bölgesi İstihdam Raporu”, https://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa=2015_yilina_girerken_2014_yili_cay_bolgesi_istihdam_raporu.45&d=tr, (27.04.2020).
- ÇAYSİAD, (Çay Sanayicisi İş Adamları Derneği) (2019a). “Çayın Tarihçesi”, https://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa=cayin_tarihcesi.24&d=tr, (15.12.2019).
- ÇAYSİAD, (Çay Sanayicisi İş Adamları Derneği) (2019b). “Çay Bitkisi”, https://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa=cay_bitkisi.18&d=tr, (15.11.2021).
- Çelebioğlu, G. (1969). “Çay Bitkisinde Bugünün Meseleleri”, Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları, D-143, Akın Matbaası.
- Çelik, K., Şimşek, Z., Yüce Tar, Y. Ve Kırca Duman, A. (2015). “Gezici Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınların Çalışma Ve Yaşam Koşullarının İrdelenmesi”, Dünya Bankası Yayınları, Ankara.
- Çınar, S. (2014). “Öteki Proletarya De-Proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri”, Notabene yayınları, 1.baskı, Ankara.
- Çınar, S. ve Lordoğlu,K. (2011). “Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine”, *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu*, 419-448.
- Çınar, Y., (2018). “Modernleşme Ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2), 325-350.
- Das, U. ve Islam R.(2021). “Livelihood Realism: A Review On Closed Tea Gardens Of Dooars, West Bengal”, *International Journal of Research –Granthaalayah*, 9 (2), 72-80.
- Dedeoğlu S. (2016a). “Türkiye’de Mevsimlik Tarımsal Üretimde Yabancı Göçmen İşçiler Mevcut Durum Raporu: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine, *Kalkınma Atölyesi*, Altan Matbaası, Ankara.
- Dedeoğlu, S., Karabıyık E. ve Çetinkaya, Ö. (2016b). “Bereketli Topraklar Zehir Gibi Yaşamlar”, Suriyeli Göçmen Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri Adana Ovası Mevcut Durum Araştırma Raporu, *Kalkınma Atölyesi*, Ankara.
- Dedeoğlu, S. (2018). “Tarımsal Üretimde Göçmen İşçiler: Yoksulluk Nöbetinde Yoksulların Rekabetine”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1 (56), 37-68.
- Dedeoğlu, S. ve Bayraktar, S. (2019). “Yoksulun Umudu Çocuk: Mevsimlik Tarım İşçisi Hanelerin Sosyo-Ekonomik Profili ve Çocuk İşçiliği Araştırması”, *Kalkınma Atölyesi*, Haziran, Ankara.
- Demir, M. (2015). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal Güvenlik Haklarına İlişkin Değerlendirmeler ve Öneriler”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1 (44), 177-194.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1976). “Çay Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 12-30.
- Dinler, Z. (2000). “Tarım Ekonomisi”, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.

- DKİB (Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği) (2013). “Dünya’da Ve Türkiye’de Çay Sektörü & Dünya’da Çay Sektöründeki Son Gelişmeler”, *Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği Genel Sekreterliği*, Trabzon.
- Doğanay, H. ve Orhan, F. (2014). “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19 (31), 1-22.
- Duman, M.(2005). “Çay Kitabı”, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Durmuş, B., Yurtkuru, E.S. ve Çinko, M. (2011). “Sosyal Bilimlerde SPSS İle Veri Analizi”, Beta basım Yayım dağıtım, İstanbul.
- Egemen, E. A. (2015). “Mevsimlik Tarım İşçileri Ve Barınma Sorunları.” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Engin, F. (2017). “Doğu Karadeniz’de Çay Tarımında Çalışan Gürcü İşçilerin Çalışma Koşulları Üzerine Gözlemler”, *Fiscaoeconomia Dergisi*, 1(3), 1-13.
- Erbörü, N. (2014). “Ankara İli Polatlı İlçesi Sarıoba Köyündeki Mevsimlik Tarım İşçilerinde İş Kazası Sıklığı Ve İlişkili Etmenler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Erke, E. (2019). “Çay”, Remzi Kitabevi, 1.baskı, İstanbul.
- Etiler, N. (2011). “Tarımda Kadın Emegine Kısa Bir Bakış”, *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 11(39), 27-30.
- Euro News (2020). “Karadeniz’de çay hasadı Covid-19 gölgesinde başladı: Çay yapraklarını yerli işçiler topluyor”, <https://tr.euronews.com/2020/05/20/gurcistan-s-n-r-n-n-kapat-lmas-nedeniyle-cay-hasad-covid-19-a-tak-labilir>, (14.04.2021).
- EUROSTAT (2022). “Employment By Sex, Age And Detailed Economic Activity”, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_EGAN22D_custom_427_7719/default/table?lang=en (21.12.2022).
- Fair Labor Association (2012). “Assessment of The Hazelnut Supply Chain and Hazelnut Harvest in Turkey”, *Protecting Workers Rights Worldwide*, 01.03.2012, <https://www.fairlabor.org/reports/hazelnut-supply-chain-and-harvest-assessment-turkey/>, (13.01.2023).
- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2017). “Productivity and Efficiency Measurement in Agriculture: Literature Review and Gaps Analysis”, Publication prepared in the framework of the Global Strategy to improve Agricultural and Rural Statistics. <https://www.fao.org/3/ca6428en/ca6428en.pdf> (14.01.2023)
- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2018a). “Intergovernmental Group on Tea Report, Emerging Trends in Tea Consumption: Informing a Generic Promotion Process”, <https://www.fao.org/3/ni906en/ni906en.pdf>. (30.11.2021).
- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2018b). “Global Tea Consumption And Production Driven By Robust Demand in China And India”, <https://www.fao.org/news/story/en/item/1136255/icode/>, (13.10.2022).
- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2021). “Tea Market and Trade” <https://www.fao.org/economic/est/est-commodities/tea/en/>, (04.01.2022).
- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2022a). “International Tea Market: Market Situation, Prospects And Emerging Issues”, <https://www.fao.org/3/cc0238en/cc0238en.pdf>, (13.10.2022).

- FAO (Food and Agriculture Organization of The United Nations) (2022b). “Tea Sector Review Azerbaijan”, <https://www.fao.org/3/cc0164en/cc0164en.pdf>, (15.10.2022).
- FAOSTAT (2022a). “Production: Crops and Livestock Products”, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>, (12.10.2022).
- FAOSTAT (2022b). “Trade: Crops and Livestock Products”, <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>, (12.10.2022).
- Geçgin, E. (2009). “Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, 1 (1), 3-35.
- Gesimba, R.M., Langat M.C. , Liu G. ve Wolukau J.N , (2005). “The Tea Industry in Kenya; The Challenges and Positive Developments”, *Journal of Applied Sciences*, 5, 334-336.
- Görmüş, A. (2019). “Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Cinsiyete Dayalı Yapısı ve Sosyal Politika Önerileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14 (3), 563-578.
- Görücü İ ve Akbıyık N. (2010). “Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçiliği: Sorunları Ve Çözüm Önerileri”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3 (5), 189-219.
- Görücü İ., Demirbaş M. (2013). “Türkiye’de Tarım Aracılığı: Uygulama, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6 (12), 133.
- Gülçubuk, B. (1999). “Tarımsal Üretimde ve Kırsal Kalkınmada Kadının Yeri ve Önemi”, *Tarım ve Köy Dergisi*, 125, 36-41.
- Gülçubuk, B. (2012). “Tarımda Çocuk Emegi Sömürüsü ve Toplumsal Duyarlılık”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2 (33), 75-93.
- Gülçubuk, B. ve Yasan Ataseven. Z. (2012a). “Kırsal Refahın Artırılmasında Kadın İstihdamının Rolü”, *X. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 5-7 Eylül, Bildiriler Kitabı, Konya.
- Güneş, F. (2015). “Mevsimlik İşçilikte Kadın Emegi”, *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 16, 16-19.
- Hajiboland, R. (2017). “Environmental and Nutritional Requirements for Tea Cultivation”, *Folia Hort*, 29 (2), 199-220.
- Hanbay Çakır, E. (2011). “Kadın İstihdamında Yerel Yönetimlerin Rolü, Görevleri ve Sorun Alanları”, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Amasya’da Kadın İstihdamının Artırılmasına Destek Projesi, Kadın Emegi Konferansı Kadın İstihdamı ve Sorun Alanları, Bildiri Kitabı, Ankara, 75-87.
- Hayata Destek İnsani Yardım Derneği (2014). “Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği 2014 Araştırma Raporu”, <https://www.hayatadestek.org/wp-content/uploads/2021/09/mevsimlik-gezici-tarim-i%CC%87sciligi-2014-arastirma-raporu.pdf>, (18.01.2021).
- Heikkilä, E. (2020). “Editorial: Foreign Seasonal Migrants In Agriculture And COVID-19”, *Migration Letters*, 17 (5), 563-567.
- Hicks, A. (2001), “Review of Global Tea Production and the Impact on Industry of the Asian Economic Situation”, FAO Regional Office for Asia and the Pacific Bangkok, Thailand.
- Hicks, A. (2009). “Current Status and Future Development of Global Tea Production and Tea Products”, International Conference on Tea Production and Tea

- Products, held at Mae Fah Luang University, Chiang Rai, Thailand, 26-28th November, 12 (4), 251-264.
- IDH (The Sustainable Trade Initiative) (2016). “The True Price of Tea from Kenya”, *Joint report by IDH and True Price*, Amsterdam.
- IISD (International Institute For Sustainable Development) (2019) “ Global Market Report: Tea, Sustainable Commodities Marketplace Series 2019.
- ILO (International Labour Office) (1951). “100 No’lu Eşit Değerde İş İçin Erkek Ve Kadın İşçiler Arasında Ücret Eşitliği Hakkında Sözleşme”, https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377269/lang--tr/index.htm, (01.12.2021).
- ILO (International Labour Office) (2018a). “ILO’nun Türkiye’de Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Programı (2021-2025)”, https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/WCMS_774760/lang--tr/index.htm, (29.11.2021).
- ILO (International Labour Office) (2018b). “Future of work for Tea Smallholders in Sri Lanka”, Colombo, Sri Lanka.
- ILO (International Labour Office) (2019). “Brewing Opportunity: A Market Systems Analysis Of The Tea Sector In Southern Shan State, Myanmar”, 1.baskı, İsviçre.
- ILO (International Labour Office) (2020). “Wages And Working Conditions İn The Tea Sector”, Background note by Luis Pinedo Caro.
- ILO (International Labour Office) ve UNICEF (United Nations International Children’s Emergency Fund) (2021). “Çocuk İşçiliği: 2020 Küresel Tahminler, Eğilimler ve Önümüzdeki Yol”, ILO ve UNICEF: New York.
- İşığışık, Ö. (2011). “Ücret: Teorisi, Politikası, Yönetimi ve Sistemleri”, 2.baskı, Marmara Kitabevi, Bursa.
- İşin, F., Türkekul, B., Keskin, G., Kılıç, M., Çelik Ateş, H. (2010). “Türkiye’de Tarımsal İşgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlik Politikaları”, *Ziraat Mühendisleri Odası VII. Teknik Kongre*, Ankara: 1-22.
- Jayasinghe, S.L, Kumar L. ve Hasan, Md. K. (2020). “Relationship between Environmental Covariates and Ceylon Tea Cultivation in Sri Lanka”, *Agronomy*, 10(4): 1-15, <https://www.mdpi.com/journal/agronomy>, (28.10.2021).
- Jayasundera, M. (2019). “Economic Devolopment of Ceylon Tea Industry in Sri Lanka”, *Financial Markets, Institutions and Risks*, 3 (3), 131-135.
- Jolliffe, L. (2007). “Connecting Tea and Tourism”, in *Tea and Tourism: Tourists, Traditions and Transformations*. Ed.: Lee Jolliffe, Clevedon Channel View Publications, 3-20.
- Kablay, S. (2018). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Koşulları: Fındık İşçileri Örneği”, *Sırtında Sepeti: Bafra’dan Hopa’ya Karadeniz’de Kadınlık Halleri*, Phonex yayınevi, Şubat, Ankara.
- Kaçar, B. (2010). “Çay: Çay Bitkisi Biyokimyası, Gübrelenmesi, İşleme Teknolojisi”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kalça, A., Toksoy, D. (2007). “Çay Sektöründe Kayıtdışı Ekonomi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları*, Trabzon.
- Kadavil, S. M. (2007). “Indian Tea Research”, <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2007/01/Indian-Tea-Research.pdf>, (05.02.2021).
- Kalkınma Atölyesi (2014). “Fındık Hasadının Oyuncuları: Batı Karadeniz İllerinde Fındık Hasadında Yer Alan Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri, Çocuklar, Tarım Aracıları ve Bahçe Sahipleri Temel Araştırması”, *Kalkınma Atölyesi*, Ankara.
- Kalkınma Atölyesi (2021a). “Türkiye’de Çay Üretimi”, *Kalkınma Atölyesi*, Ankara.

- Kalkınma Atölyesi (2021b). “Covid-19 Pandemisinde Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerine ve Onların Çocuklarına İlişkin Gelişmeler / Türkiye Haritası - VI / 4 - 10 Mayıs 2020”, *Kalkınma Atölyesi*, Ankara.
- Kanvermez, Ç. ve Sümer, S. K. (2021). “Türkiye’de Tarım Sektöründe Çalışanların İş Sağlığı Ve Güvenliğinin Kanun Ve İş Hukuku Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76 (2), 575-595.
- Kaptangil, K.(1994). “Türkiye Çay Politikalarının Sosyo-Ekonomik Sonuçlarının İyileştirilmesine Yönelik Öneriler”, *Türkiye Birinci Tarım Ekonomisi Kongresi*, 8-9 Eylül 1994, 181-196.
- Karabıyık E.ve Dedeoğlu S. (2018). “Yevmiyeci, Yarıcı veya Kürekçi; Hepsi Çocuk Tarımsal Üretimde Ücret Tipleri ve Çocuk İşçiliğinin Görünümleri”, *Kalkınma Atölyesi*, Kasım 2018, Ankara.
- Karaçimen,E. ve Değirmenci,E. (2019). “Doğu Karadeniz’de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 150, 63-93.
- Karadeniz, O. (2011). “Türkiye’de Atipik Çalışan Kadınlar ve Yaygın Sosyal Güvencesizlik”, *Çalışma ve Toplum*, 2 (29), 83- 127.
- Karadeniz, O., Akın, E. ve Abacı, N. İ. (2021). “Fındık Tarımında Çocuk İşçiliği: Giresun İli Piraziz İlçesi Örneği”, *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 36(3), 398-407.
- Kaya, M. ve Özgülner N. (2015). “Mevsimlik (Gezici/Geçici) Tarım İşçilerinin İki Yerleşim Birimindeki Yaşam Koşulları Ve Sağlık Durumlarına Niteliksel Bakış”, *Turk J Public Health*, 13(2), 115-126.
- Khanh, C. (2020). “ Vietnam Tea Industry Report 2020”, *Vietnam Credit*. <https://vietnamcredit.com.vn/products/vietnam-industries/vietnam-tea-industry-report-2020-70>, (23.10.2022).
- KIPPRA (The Kenya Institute for Public Policy Research and Analysis) (2020). “Assessing the Employment Creation Potential of the Tea Sector in Kenya”, KIPPRA Discussion Paper No. 230.
- Kilmen, S.(2020). “Eğitim Araştırmacıları İçin Spss Uygulamalı İstatistik”, Anı Yayıncılık, 3.baskı, Ankara, 326-364.
- Klocker, N., Dun, O., Head, L. ve Gopal, A. (2020). “Exploring Migrants’ Knowledge And Skill İn Seasonal Farm Work: More Than Labouring Bodies”, *Agriculture and Human Values*, 37,463-478.
- Koday, S. (2000). “Türkiye Çay Tarım Alanlarının Dağılışı ve Çay Üretimimizdeki Gelişmeler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 35, 321-346.
- Kumaş, H. ve Çağlar A. (2011). “Türkiye’de Kadın Eksik İstihdamını Belirleyen Faktörler: TÜİK 2009 Hanehalkı İşgücü Anketi Ham Verileri İle Cinsiyete Dayalı Bir Karşılaştırma”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2 (29), 249-289.
- Kutlar, İ., Yavuz, G.G ve Ceylan, C. (2006). “AB ve Türkiye’de Kırsal alanda Kadının Yeri” Türkiye VII. Tarım Ekonomisi Kongresi, 13-15 Eylül, Bildiriler Kitabı, Antalya.
- Kuzucu, K. (2008), “Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak Çay”, içinde Türk Mutfağı. Ed.: Arif Bilgin ve Özge Samancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Küçükbalaban, H. (2018). “Çocuk İşçiliğine Genel Bakış Ve Mevsimlik Tarımda Çocuk İşçiliği”, *Çocuğa Karşı Şiddeti Önlemek için Ortaklık Ağı Uluslararası Çocuk Merkezi*, Bilkent, Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2022). “2012-2021 Sınır Giriş Çıkış İstatistikleri”, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-249709/yillik-bultenler.html>, (27.10.2022).

- Lordoğlu K. ve Etiler N. (2014). “Batı Karadeniz Bölgesinde Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliğinde Çalışan Çocuklar Üzerine Sınırlı Bir Araştırma”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2, 115-134.
- Lordoğlu, K. ve M. Aslan (2015). “Beş Sınır Kenti ve İşgücü Piyasalarında Değişim: 2011-2014”, *Göç Dergisi*, 2 (2), 249-267.
- Lu, W.(2004). “Beyond the Paradigm: Tea-Picking Women in Imperial China”, *Journal of Women's History*, 15 (4),19-46.
- Majumder,A.B., Bera, B. ve Rajan, A. (2011). “Tea Statistics: Global Scenario”, *International Journal of Tea Science*, 8 (1), 121-124.
- Makal, A. (2001). “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*,6 (3), 103-140.
- MİGA (Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı) (2012). “Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti”, <https://goc.bilgi.edu.tr/tr/kaynakca/25/tarimda-mevsimlik-isci-gocu-turkiye-durum-ozeti-miga-2012/>, (25.12.2020).
- Mwangi, M.C. (2015). “The Causes of High Cost of Tea Production and Sustainability of the Tea Subsector in Kenya”, *International Journal of Science and Research*, 5 (9), 1186-1189.
- Namu,N.N., Kaimba, G.K., Muriithi, D.K ve Nkari, I.M. (2014). “Impact Of Cost Reduction Strategies On Performance Of Tea Factories In Embu County, Kenya”, *European Journal of Business and Social Sciences*, 3 (9), 26-48.
- Neef, A. (2020). “Legal and social protection for migrant farm workers: lessons from COVID-19”, *Agriculture and Human Values*, 37, 641-642.
- Northeast Now (2021). “BJP Government ‘Fooling’ Assam Tea Workers? Kerala Tea Workers Get More Daily Wage Than Those In Assam”, <https://nenow.in/northeast-news/assam/bjp-government-fooling-assam-tea-workers-kerala-tea-workers-get-more-daily-wage-than-those-in-assam.html>, (08.08.2021).
- Önçırak, M. (2019). “Çay Sektörü Ve Türkiye Ekonomisi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Öz S.C ve Bulut, E. (2013) Mevsimlik Tarım İşçilerinin Türk Hukuk Sistemi İçindeki Yeri. *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1 (1), 94-111.
- Özbekmezci, Ş. Ve Sahil, S. (2004). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik Ve Barınma Sorunlarının Analizi”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 261-274.
- Özdemir, F., Topuz, A. ve Erbaş, M. (1999). “Ortodoks ve ÇAYKUR Yöntemleri ile Üretilen Farklı Sınıf Siyah Çayların Mineral İçerikleri”, *Turkish Journal of Agriculture and Forestry*, 23 (4), 809-815.
- Özer, M. ve Biçerli, K. (2004). Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Sosyal Bilimler Dergisi*,3 (1), 55-85.
- Özgümüş, İ. (2019). “Rize İlinde Çay İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı Ve Pazarlama Sorunları”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Isparta.
- Öztürk, A. ve Olgun Y. (2005). “Ticaret, Mali Yapı ve Bankacılık Raporu” Artvin İl Gelişme Planı, Artvin Valiliđi, Artvin.
- Özüğurlu, M. (2013). “ Küçük Köylülüđe Sermaye Kapanı”, Notabene Yayınları, 3.baskı, Ankara.
- Özyazıcı, G, Özdemir, O, Özer,S.P. ve Kalcıoğlu,Z (2014). “Kireçleme Materyali Olarak Kullanılan Şeker Sanayi Atığı Şlamın Çay Bitkisinin Verim, Kalite ve Toprak Özelliklerine Etkisi”, *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, 1, 43-54.

- Panwar, T.(2017). “Living Conditions of Tea Plantation Workers”, *International Journal of Advance Research and Development*, 2 (8), 4-8.
- Parlak, T. (2021). “Çay Toplama İşlerinin İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Değerlendirilmesi”, *İş Sağlığı ve Güvenliği Akademi Dergisi*, OHS Akademi, 4 (2), 21-42.
- Perdue, P.C. (2008). “Is Pu-er in Zomia?: Tea Cultivation and the State in China”, *Agrarian Studies Colloquium*, Yale University, October, 4,1-24.
- Polat, P. ve M. Sunkar, (2017) “Rize’nin İklim Özellikleri Ve Rize Çevresinde Uzun Dönem Sıcaklık Ve Yağış Verilerinin Trend Analizleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of International Social Science*,27(1), 1-23.
- Pulat Gökmen, G. ve Egemen, A. (2021). “Türkiye’de Gezici Mevsimlik Tarım İşçilerinin Geçici Barınma Sorunları”, *Mekan ve Karşıtlıklar*, İTÜ Vakfı Yayınları, 225-249.
- Rehber, E. ve Vural H. (2019). “*Türkiye’de Tarım*”, Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi, Yayın no.37, 1.baskı, Kasım 2019, Ankara.
- Rembeza, J.ve Radlinska, K. (2020). “Price Linkages Between Tea Markets: A Case Study for Colombo, Kolkata and Mombasa Auctions”, *European Research Studies Journal*, 23 (2),134-150.
- Resmi Gazete (1940). “Çay Kanunu”, Kanun no:3788, Kabul Tarihi: 27.03.1940, 13582, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4474.pdf>, (15.03.2020).
- Resmi Gazete (1984). “Çay Kanunu”, Kanun no: 3092, Kabul Tarihi: 4.12.1984, 18610, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3092.pdf>, (20.01.2020).
- Resmi Gazete (1996). “Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ana Statü”, Sayı: 22853, Kabul Tarihi: 20.12.1996, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22853.pdf>, (24.10.2022).
- Resmi Gazete (2020). “Cumhurbaşkanı Kararı”, Sayı: 2818, Kabul Tarihi: 5.08.2020, 31204, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/08/20200805-5.pdf>, (10.10.2022).
- Resmi Gazete (2021a). “Tarımsal Arazi Edindirme İş Ve İşlemleri Hakkında Yönetmelik”, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/04/20180413-3.htm>, (01.10.2021).
- Resmi Gazete (2021b). “Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2020 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar”, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/03/20210305-14.pdf>, (5.03.2021).
- Riisgaard, L., Okinda, O. (2018). “Changing labour power on smallholder tea farms in Kenya”, *Competition & Change*, Vol. 22 (1), 41-62.
- Rize Ticaret Borsası (2012). “Çay Sektörü: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri”, Rize Ticaret Borsası Çay Sektörü Raporları, , <https://www.rtb.org.tr/tr/cay-sektoru-raporlari>, (21.10.2020).
- Rize Ticaret Borsası (2021). “2017 - 2021 Yılları Yaş çay İstatistik” <https://www.rtb.org.tr/tr/yas-cay-istatistikleri>, (12.09.2022).
- Rize Ticaret Borsası (2022). “Türkiye Çay Sektörü: Güncel Durum Raporu, Rize Ticaret Borsası Çay Sektörü Raporları, <https://www.rtb.org.tr/tr/cay-sektoru-raporlari>, (22.10.2022).
- Sabah Gazetesi (2020). “Çay İşçiliğinin Yevmiyesi Artınca Bahçelerde Çalışma Talebi Çoğaldı”, <https://www.sabah.com.tr/rize/2020/05/01/cay-isciliginin-yevmiyesi-artinca-bahcelerde-calisma-talebi-cogaldi>, (25.05.2022).

- Sadunashvili, T. (2019). “Georgian Migration to Turkey Between 1990 and 2012”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
- Saklı, A.R. (2004). “Çay Sektöründe Sorunlar ve Çözümüne Yönelik Model Arayışları”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı, Ankara.
- Saklı, A.R. (2019). “Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirilmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14 (2), 511-534.
- Salman, S., Azarabadi, N. ve Özdemir, F. (2019). “Siyah Çay Harmanında Partikül Boyutu Ve Demleme Süresinin Dem Özellikleri Üzerine Etkisi”, *Gıda Teknolojisi Derneği*, 44 (3), 442-452.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022). “İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”, *SEGE*, <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege>, (20.12.2022).
- Sarkar, S. ve Reji, B. (2019). “A Cup Full Of Woes: Wages & Tea Industry”, *Indian Journal of Economics and Development*, 7 (2).
- Sav, O. ve Sayın C. (2016). “Türkiye’de Çay Sektörünün Ekonomideki Yeri Ve İzlenen Politikalar”, *12.Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 1985-1990.
- Selek Öz, C. ve Bulut, E.(2014). “ ‘Düzenli İş’ Bağlamında Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma Koşullarının Değerlendirilmesine Yönelik Bir Alan Araştırması”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 99-121.
- State Commission on Migration Issues (2019). “Migration Profile Of Georgia”, Secretariat of The State Commission on Migration Issues.
- Sü Eröz, S. ve Bozok D. (2018). “Çay Turizmi Ve Rize İli Potansiyeli”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53 (3), 1159-1176.
- Şakar, M. (2013). “İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku”, 5. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, N. ve Acar, H. (1997). “Orman İşçiliği Ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 47 (B), 39-48.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2018). “Tarım Ürünleri Piyasaları, Çay Raporu”, *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Ocak Raporu*, 4, 1-4.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2020). “Çay Değerlendirme Raporu”, <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Haber/565/Urun-Masalari-Cay-Findikincir-Kayisi-Kiraz-Ve-Uzum-Urun-Degerlendirme-Raporlari-Yayimlandi>, (05.09.2021).
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2021). “Tarım Ürünleri Piyasaları: ÇAY”, *Strateji Geliştirme Başkanlığı*, TEPGE.
- T.C. Merkez Bankası A.Ş. (1977). “Banka Meclisince Hazırlanan Yıllık Faaliyet Raporu, Denetleme Kurulu Raporu, Bilânço, Kâr Ve Zarar Hesabı”, 56, Ankara.
- Tarımsal Ekonomi Ve Politika Geliştirme Enstitüsü (2018). “Tarım Ürünleri Piyasası: Çay”, Ocak 2018, Ürün No:04, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge>, (04.04.2021).
- Taş, B. (2019). “*Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği*”, Dora Basım Yayın Dağıtım, 2.Baskı, Bursa.
- Thushara, S.C. (2015). “Sri Lankan Tea Industry: Prospects and Challenges”, *Proceedings of the Second Middle East Conference on Global Business, Economics, Finance and Banking*, 22-25 Mayıs, Dubai, 1-27.

- Tok, N. ve Davran, M.K. (2010). “Adana İlinde Erkençi Patates Üreten Tarım İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı Ve Toplumsal Cinsiyet Yapılanması”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*; 16 (2), 67-73.
- Toksöz, G. Erdođdu, S. ve Kaşka, S. (2012). “Irregular Labour Migration In Turkey And Impact Of Migrant Workers On The Labour Market”, *Overview of Migration into Turkey*, Ekim, İsveç.
- Trabzon Ticaret Borsası (2022). “Türkiye’de Kaçak Çay Sorunu” https://www.tb.org.tr/uploads/files/3183-kacak_cay_raporu.doc, (28.10.2022)
- TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2015). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”, Ankara. <https://www.tbmm.gov.tr/>, (01.06.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2013). Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı Araştırması, TÜİK Haber bülteni, Sayı: 10806, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Isletmelerde-Ucret-Yapisi-2012-13496>, (15.05.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2019a). “İllere Göre Mevsimlik İşçilere Ödenen Ortalama Günlük Ücretler ile Sürekli İşçilere Ödenen Ortalama Aylık Ücretler (TL)” Sayı: 33728, (18.05.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2019b). “Çalışan Çocuk İstatistikleri”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807>, (16.05.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2019c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr>, (26.12.2019).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020). “İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması 2. Düzeye (26 Bölge) Göre İstihdam Edilenlerin Sektörel Dağılımı” sayı: 37484, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2020-37484>, (15.11.2021).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021a). “Ekonomik Faaliyete Göre İstihdam Edilenler”, Ocak 2021 Sayı: 37486 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2020-37221>, (08.08.2021).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021b). “İstatistiklerle Çocuk”, Hayati ve Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri Grup Başkanlığı, yayın no.4652, Nisan, Ankara 2022.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022a). “İşgücü İstatistikleri, 2021”, Sayı: 45645, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC-%C4%B0statistikleri-2021-45645&dil=1>, (09.12.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022b). “Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı, 2020-2021”, [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Isletme-Isgucu-Ucret-Yapisi-2020-2021-45783#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Tar%C4%B1msal%20i%C5%9Fletmelerde\(1\)%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,y%C4%B1%C4%B1nda%203%20457%20TL%20oldu](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Isletme-Isgucu-Ucret-Yapisi-2020-2021-45783#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Tar%C4%B1msal%20i%C5%9Fletmelerde(1)%202020%20y%C4%B1%C4%B1nda,y%C4%B1%C4%B1nda%203%20457%20TL%20oldu), (14.05.2022).
- TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu (2022c). “İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu”, sayı: 45645 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645>, (15.05.2022).

- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022d). “İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu (Düzyey 2)” <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2021-45635>, (15.05.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022e). “Seçilmiş Ürönlere ve Faaliyet Türlerine Göre Mevsimlik İşçilere Ödenen Ortalama Günlük Ücretler (TL)”, sayı: 45783 [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Isletme-Isigucu-Ucret-Yapisi-2020-2021-45783#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Tar%C4%B1msal%20i%C5%9Fletmelerde\(1\)%202020%20y%C4%B1l%20C4%B1nda,y%C4%B1l%20C4%B1nda%203%20457%20TL%20oldu](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Isletme-Isigucu-Ucret-Yapisi-2020-2021-45783#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Tar%C4%B1msal%20i%C5%9Fletmelerde(1)%202020%20y%C4%B1l%20C4%B1nda,y%C4%B1l%20C4%B1nda%203%20457%20TL%20oldu), (31.05.2022).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022f). “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2021”, İl ve Cinsiyete Göre İl/İlçe Merkezi Belde/Köy Nüfusu ve Nüfus Yoğunluğu, Sayı: 45500, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=45500>, (13.12.2022).
- Türkiye İş Kurumu (2020). “2020 Yılı Faaliyet Raporu”, <https://www.iskur.gov.tr/duyurular/2020-yili-faaliyet-raporu/>, (10.10.2022).
- Türkmen, N. (2007). “*Farklı Sınıf Çaylarda Kıvrırma Proseslerinin Ve Değişik Hasat Dönemlerinin Çayın Fenolik Madde Ve Alkaloid Bileşimine Etkisi*”, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ulucan Şahin, A. (2019). “Mevsimlik Tarım İşçilerinin Hayat Şartlarının İyileştirilmesi Önceliğimiz”, *Türk Tarım ve Orman Dergisi*, <http://www.turktarim.gov.tr/Haber/267/mevsimlik-tarim-iscilerinin-hayat-sartlarinin-iyilestirilmesi-oceligitimiz>, (01.10.2022).
- Ulusal Çay Konseyi (2014), Çay Sektörü Sorunlar ve Çözüm Önerileri, <https://ulusalcaykonseyi.org.tr/icerik/cay-sektoru-sorunlar-ve-cozum-onerileri>, (28.10.2022).
- Ulusoy, A.ve Yılmaz, H. (2017). “Özelleştirme, Türkiye’de Çay Sektörü Ve ÇAYKUR Üzerine Bir Değerlendirme”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 1-21.
- UNCTAD (United Nations Conference On Trade And Development) (2016). “Tea: An Infocomm Commodity Profile”, *UNCTAD Trust Fund on Market Information on Agricultural Commodities*, Newyork ve Cenevre.
- United Nations (2022). “Why Drink Tea?”, <https://www.un.org/en/observances/tea-day>, (06.12.2022).
- Usta, H. (2004). “*Çay: Sektör Profil Araştırması*”, İstanbul Ticaret Odası, İstatistik Şubesi, İstanbul
- Uzundumlu, A.S. , Ertek N., Kurtoğlu, S. ve Karayar, S. (2019). “Çay Üretiminde Üretici Geliri ve Verimi Artırmaya Yönelik Bir Araştırma: Artvin İli Örneği”, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 6 (3), 363-371.
- Uzun, B. ve Yomralıoğlu, T. (2005) “Doğu Karadeniz Bölgesinde Dağınık Yerleşim Sorunlarının Mülkiyet Açısından İrdelenmesi ve Kırsal Arazi Düzenleme Modeli”, *Doğu Karadeniz Bölgesi Kalkınma Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2005, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 357, 1-17.
- Üstün, Ç. ve Demirci N . (2013). “Çay Bitkisinin (Camellia Sinensis L.) Tarihsel Gelişimi Ve Tıbbi Açidan Değerlendirilmesi”, *Lokman Hekim Dergisi*, 3 (3), 5-12.
- Qian, N. (2008). “Missing Women And The Price Of Tea In China: The Effect Of Sex-Specific Earnings On Sex Imbalance”, *The Quarterly Journal of Economics*, 123 (3), 1251-1285.

- Quio, Y., Halberg, N., Vaheesan, S. ve Scott, S. (2015) "Assessing The Social And Economic Benefits Of Organic And Fair Trade Tea Production For Small-Scale Farmers In Asia: A Comparative Case Study Of China And Sri Lanka", *Renewable Agriculture and Food Systems*, 1 (3), 1-12.
- Van Der Wal, S. (2008). Sustainability Issues in the Tea Sector: A Comparative Analysis of Six Leading Producing Countries, Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen, Haziran.
- Wei, G., Huang, J. ve Yang, J. (2012) "The Impacts Of Food Safety Standards On China's Tea Exports", *China Economic Review*, 23 (2), 253-264.
- Wenner, M. (2020). "Towards an Alternative Indian Tea Economy: Examples of Producer Cooperatives from Darjeeling", *Economic & Political Weekly*, 1 (45).
- Yargıtay 9. Hukuk Dairesi (2011). "Mevsimlik İş", Karar no: 2011/12551, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Yargıtay Kararları, 28: 426-430, <https://calismatoplum.org/yargitay-karari/mevsimlik-is-9>, (10.12.2022).
- Yasan Ataseven, Z., Gül, U., Taşkaya Top, B., Gül Yavuz, G., Ataseven, Y. ve Canik, F. (2014). "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Çay Yetiştiriciliği Yapan Aile İşletmelerinde Kadının Rolü", Ulusal Aile Çiftçiliği Sempozyum kitabı, 30-21 Ekim 2014, Ankara.
- Yasan Ataseven, Z. (2018). "Türkiye'de Tarım Politikalarında Kadının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında İncelenmesi: Çay Yetiştiriciliğinde Kadının Yeri", (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırac, N., Gülçubuk B., Gün S., Olhan E. ve Kılıç M. (2003). "Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları", *Tarım-İş Sendikası Yayınları*, 47.
- Yıldırım, U. D. (2015). "Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm Ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği". İstanbul.
- Yılmaz, Ç. (2020). "Fındık Tarımında Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal Dışlanma Süreçleri", *Güncel Psikoloji ve Sosyoloji Çalışmaları*, 45-62.
- Yılmaz, S. (2019). "Çay Üretiminin Ekonomik Analizi: Rize İli Kalkandere İlçesi Örneği", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.
- Yılmaz Uzun, A. (2019). "Çay Tarımında Kadın Emegi: Hopa Örneği", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Ordu.
- Yomralıoğlu, T ve Reis, S. (2005). "DOKAP İçin Coğrafi Bilgi Sistemleri: Trabzon İl Bilgi Sistemi Modeli", *Doğu Karadeniz Bölgesi Kalkınma Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2005, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 357-380.
- Yue, Ben (2011). "Forget Wine. Get Picky About Rare, Exotic Teas", China Daily, http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2011-03/28/content_12234084.htm, (25.09.2019).
- Yuliando, H., Erma K.N, Cahyo, S. A. ve Supartono, W. (2015). "The Strengthening Factors of Tea Farmer Cooperative: Case of Indonesian Tea Industry", *Agriculture and Agricultural Science*, 3, 143-148.
- Yurtoğlu, N. (2018). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Çay Yetiştiriciliği ve Çay Politikaları (1923-1960)", *Journal of History Studies*, 10 (8): 209-232.
- Yücer A., Bayaner, A. ve Polat, S. (2006). Ortak Piyasa Düzenleri Alt Çalışma Grup Raporları, *Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı*, Ankara.

- Zaman, M. (2018). “Doğu Karadeniz Bölümü Sahil Yöresindeki Kırsal Yerleşmeler ve Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (1), 323-346.
- Zenginbal, H. ve Haznedar A. (2013) “Çayda Fidan Üretim Teknikleri”, II. Rize Kalkınma Sempozyumu Çay- Lojistik- Turizm, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize.
- Zırh, B.C., Karakılıç, İ.Z., Çetinkaya,Ö., Ayaş, S., Özsoy, A. ve Karabıyık, E. (2021). “Virüs mü Yoksulluk mu?”, Korona Virüs Salgınının Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri ve Onların Çocukları ile Bitkisel Üretime Olası Etkisi, Hızlı Bir Değerlendirme, *Kalkınma Atölyesi Raporu*, Ankara.
- Zihnioğlu, A. (1998). “*Bir Yeşilin Peşinde*”, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 1. Baskı, Nisan, 1998, Ankara.
- Ziraat Odası (2022). “ Yıllara Göre Gübre ve Mazot Fiyatları 2002-2022”, <https://ziraatodasi.gen.tr/haberler/tarim-ekonomisi/yillara-gore-gubre-ve-mazot-fiyatları/>, (16.12.2022).
- Ziraat Mühendisleri Odası (2016). “Çay Raporu-2015: Çay,1 Milyon İnsanın Geçimini Sağlamaktadır”, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25738&tipi=38&sube=0, (16.11.2021).

EKLER

EK-1. İşçi Soru Formu**ANKET ÇALIŞMASI**

Pamukkale Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD doktora öğrencisiyim. Hazırlamakta olduğum “MEVSİMLİK TARIM İŞLERİNDE ÜRETİCİLERİN VE İŞÇİLERİN KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR: ÇAY TARIMI ÖRNEĞİ” adlı tez çalışmam kapsamında aşağıdaki anket soruları tarafımda hazırlanmıştır. Ankete vereceğiniz cevaplar sadece araştırma amacıyla kullanılacaktır. O sebeple sorulara doğru cevaplar verilmesi önem arz etmektedir. Yardımlarınızdan dolayı teşekkür ederim.

Deniz AKSOYLU

Tarih:

İl / İlçe:

Sürgün dönemi:

Bölüm 1**Demografik Sorular**

1. Yaş:

2.Cinsiyet

Kadın( ) Erkek ( )

3. Medeni Durum

Hiç evlenmedi ( ) Evli ( ) Boşandı ( ) Eşi öldü ( )

4. Eğitim Durumu

Okuma yazma bilmeyen ( )

Okuma yazma bilen fakat okul bitirmeyen ( )

İlkokul veya İlköğretim mezunu ( )

Ortaokul veya dengi okul mezunu ( )

Genel Lise Mezunu ( )

Meslek Lisesi mezunu ( )

2Yıllık Ön Lisans Mezunu ( )

4 Yıllık Lisans mezunu ve üzeri ( )

5. Uyruğunuz nedir?

Türkiye Cumhuriyeti ( ) Gürcistan ( ) Suriye ( ) Diğer ( )

6. Asıl ikamet ettiğiniz yer

Gürcistan ( ) Ordu ( ) Giresun ( ) Trabzon ( ) Rize ( )
Artvin ( )

Kars ( ) Ardahan ( ) Güney Doğu Anadolu ( ) Diğer ( )

7. Hanedeki kişi sayısı:**8. Hanedekiler yaşları**

Eş:

Çocuklar:

Varsa Anne/Baba:

Diğer:

9. Aylık Toplam hane geliri ne kadar?

10. İkamet ettiğiniz evin mülkiyet durumu?

Ev sahibi ( ) Kira ( ) ise ne kadar? Ailesinin evinde kalıyor ( )
Akraba evi, kira vermiyor ( )

Bölüm 2

Yapılan İşle İlgili Sorular

1. Asıl mesleğiniz Nedir?

2. Kaç yıldır çay sektöründe çalışıyorsunuz?

3. Çay Tarımı dışında çalıştığınız başka iş var mı? (Bu soru 4,5 ve 6.soruları bağlamaktadır)

Yok ( ) Var ( ) nedir?

4. Hangi Sektörde çalışıyorsunuz?

5. Çay Tarımı dışındaki işte durumunuz nedir?

Ücretli ( ) yevmiyeli ( ) Kendi hesabına ( ) İşveren ( )
Ücretsiz aile işçisi ( ) Diğer ( )

6. Çay Tarımı dışındaki işinizde sosyal güvenceniz var mı?

Yok ( ) Var ( )

7. Sağlık sigortanızı nasıl karşılıyorsunuz?

Zorunlu Sigorta ( ) Yeşil Kart ( ) Sağlık güvencesi yok ( )
Bağımlı sigortalı ( )

8. Sosyal Güvenlik Kurumundan gelir ya da aylık alıyor musunuz?

9. Çay Tarımı işindeki durumunuz nedir?

Ücretli ( ) Yevmiyeli ( ) Ücretsiz Aile işçisi ( ) Diğer ( )

10. Çay tarımında ne iş yapıyorsunuz?

Sadece çay toplama ( ) taşıma ( ) temizleme ( ) bitkinin yıllık bakımı ( )

11. Bu işi nasıl buldunuz?

İşkur ( ) İnternet ( ) Tanıdık/ Akraba vasıtası ile ( ) Toplanma alanında ( )

Daha önceki çalışmalar ile ( ) Tarım aracısı ( ) İlan yolu ile ( ) Diğer ( )

12. Günlük çalışma saatiniz nedir?

13. Bir sezonda ortalama(Mayıs- Eylül arası) kaç gün çay işinde çalışıyorsunuz?

14. Bir sürgün döneminde kaç farklı çay üreticisi ile çalışıyorsunuz?

15. Çay tarımında alınan ücret günlük mü, dönemlik mi, yıllık mı?

16. Çay tarımında aldığınız Yevmiye/ Ücret ne kadar?

17. Ücret ödemeniz nasıl yapılıyor?

Tek seferde ( ) Birkaç defada ( ) Aynı olarak ( ) İmece usulü ( )

18. Çay tarımından alınan ücret dışında bir geliriniz var mı?

yok ( ) Var ( ) ne kadar?

19. Bu işi tercih sebebiniz nedir?

20. Çay Tarımında Sigortalı mı çalışıyorsunuz? (Hayır ise nedeni nedir?)

Evet, işveren ödüyor ( ) Evet, kendim ödüyorum Hayır ( ) neden?

21. 5510 Sayılı kanundaki tarım işçileri için düşük prim olanağından haberdar mısınız?

Evet ( ) Hayır ( )

21. Çay tarımından dolayı iş kazasına maruz kaldınız mı?

Evet ( ) nedir? Hayır ( )

21.1. İş Kazasından sonra ne kadar süre raporlu kaldınız?

21.2. Hastane masraflarını kim karşıladı?

21.3. Sürekli bir sakatlık oldu mu?

22. Çay tarımından dolayı meslek hastalığına maruz kaldınız mı?

22. Pandemi sürecinde çalışma koşullarında ne gibi sorunlarla karşılaştınız?

23. Pandemi sürecinde ücretinizde bir değişiklik oldu mu?

Bölüm 3

Sosyo- Ekonomik Sorular

1. Aileniz ile birlikte mi çalışıyorsunuz?

Evet ( ) Hayır ( )

2. Ailenizdeki çalışanlar çay tarımından ücret alıyor mu?

Evet ( ) Hayır ( )

3. Çay tarımında nerede kalıyorsunuz?

Kendi evimde ( ) İşverenin tahsis ettiği evde ( ) Kiralık ev ( ) otel ( )
Baraka ( ) Araç ( )

4. Çalışma koşulları ile ilgili en çok karşılaştığınız en önemli 3 sorun nedir?

Hava şartları ( )

Çay toplamanın yorucu olması ( )

Çay bahçesine giden yolların kötü olması ( )

Çayın yükleme yerine taşınması ( )

Sigortanın olmaması ( )

Ücretin yeterli olmaması ( )

Uzun çalışma saatleri ( )

Dinlenme süresinin az olması ( )

İş kazası/meslek hastalığına maruz kalmak ( )

Diğer ( )

5. Çay tarımında aylık ne kadar masrafınız oluyor?

6. Çay tarımında en çok harcama yaptığınız kalem hangisidir? (Birden fazla seçenek seçebilirsiniz)

Yemek ( ) Yol ( ) Kalacak yer ( ) İş için uygun giysi ( )

İş için gerekli alet-ekipman ( ) Özel harcamalar ( ) Diğer ( )

7. Sigara içiyor musunuz?

Evet ( ) Hayır ( )

8. Sigorta prim indirimi yapılırsa sigarayı bırakır mısınız?

Evet ( ) Hayır ( )

EK-2. İşveren Soru Formu**ANKET ÇALIŞMASI**

Pamukkale Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD doktora öğrencisiyim. Hazırlamakta olduğum “MEVSİMLİK TARIM İŞLERİNDE ÜRETİCİLERİN VE İŞÇİLERİN KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR: ÇAY TARIMI ÖRNEĞİ” adlı tez çalışmam kapsamında aşağıdaki anket soruları tarafımda hazırlanmıştır. Ankete vereceğiniz cevaplar sadece araştırma amacıyla kullanılacaktır. O sebeple sorulara doğru cevaplar verilmesi önem arz etmektedir. Yardımlarınızdan dolayı teşekkür ederim.

Deniz AKSOYLU

Tarih:

İl / İlçe:

Sürgün dönemi:

Bölüm 1**Demografik Sorular**

1. Yaş:

2.Cinsiyet

Kadın ( ) Erkek ( )

3. Medeni Durum

Hiç evlenmedi ( ) Evli ( ) Boşandı ( ) Eşi öldü ( )

4. Eğitim Durumu

Okuma yazma bilmeyen ( )

Okuma yazma bilen fakat okul bitirmeyen ( )

İlkokul veya İlköğretim mezunu ( )

Ortaokul veya dengi okul mezunu ( )

Genel Lise Mezunu ( )

Meslek Lisesi mezunu ( )

2Yıllık Ön Lisans Mezunu ( )

4 Yıllık Lisans mezunu ( )

5. Uyruğunuz nedir?

Türkiye Cumhuriyeti ( )

Gürcistan ( )

Suriye ( )

Diğer ( )

6. Asıl ikamet ettiğiniz yer

Gürcistan ( )

Ordu ( )

Giresun ( )

Trabzon ( )

Rize ( )

Artvin ( )

Diğer ( )

7. Hanedeki kişi sayısı:

8. Hanedekilerin yaşları

Eş:

Çocuklar:

Varsa Anne/Baba:

Diğer:

9. Aylık Toplam hane geliri ne kadar?

10. Hanenin mülkiyet durumu nedir?

Ev sahibi ( ) Kira ( ) ise ne kadar? Akraba evi, kira vermiyor ( )

11. Çay bahçesindeki mülkiyet durumunuz?

Sahibi ( )

Yarıcı ( )

Diğer ( )

Bölüm 2

Çay Tarımı İle İlgili Sorular

1. Asıl Mesleğiniz nedir?

2. Kaç yıldır çay tarımı yapıyorsunuz?

3. Kaç dönüm çay tarlanız var?

4. Arazinin Engebe durumu nedir?

5. Bir yılda üretilen çay miktarı ne kadar?(ton)

6. Bir yılda çay işinden ne kadar gelir elde ediyorsunuz?

7. Bir yılda kaç sürgün alıyorsunuz?

8. Çay tarımından elde ettiğiniz gelir yeterli mi?

Evet ( ) Hayır ( ) neden?

9. Sosyal Güvenlik Kurumundan aylık ya da gelir alıyor musunuz?

10. Çay tarımı dışında çalıştığınız başka işler var mı?

Yok ( ) Var ( ) nedir?

11. Tarım Bağkur Sigortanız var mı? (12 ve 13.sorular bağlantılı)

Var ( ) Yok ( ) neden?

12. BağKur primlerini düzenli ödüyor musunuz?

Evet ( ) Hayır ( ) neden?

13. Çay tarımı dışında başka bir geliriniz var mı?

Yok ( ) Var ( ) ne kadar?

14. Çay tarımı dışında sosyal sigortanız var mı?

Yok ( ) Var ( )

15. İşçilerle beraber siz ya da aile bireyleriniz çalışıyor mu?

Evet ( ) Hayır ( )

16. Ürettiğiniz çayların büyük çoğunluğunu nereye satıyorsunuz?

Çaykur ( ) Özel çay fabrikaları ( ) Seyyar kantarcılar ( )

17. Ziraat Odasına Kayıtlı mısınız?

Evet ( ) Hayır ( ) neden?

18. Üye olduğunuz kooperatif var mı?

Evet ( ) Hayır ( ) neden?

19. Çiftçi Kayıt sistemine kayıtlı mısınız?

Evet ( ) Hayır ( ) neden?

20. Siz bir kooperatif kurmayı düşünür müsünüz?

Evet ( ) neden? Hayır ( ) neden?

21. Çay tarımında yaşanan en önemli sorun nedir?**22. Devlet tarafından bir teşvik alıyor musunuz?**

Hayır ( ) Evet ( ) nedir?

23. Pandemi sürecinde çay tarımında ne gibi sorunlarla karşılaştınız?**24. Pandemi nedeniyle işçi bulmakta güçlük çektiniz mi?****25. Pandemi sürecinde işçiler hangi bölgelerden geldi?****26. Pandemiden önce hangi işçilerle çalışıyordunuz?**Yabancı işçi ( ) Türk İşçi ( ) her ikisi de ( )
yine kendim topluyordum ( )**Bölüm 3****İşçilerle ilgili Sorular****1. Bir yılda ortalama kaç işçi çalıştırıyorsunuz?****2. Bir yılda kaç erkek işçi çalıştırıyorsunuz? Neden?****3. Bir yılda kaç kadın işçi çalıştırıyorsunuz? Neden?****4. Yabancı işçi mi Türk işçi mi çalıştırıyorsunuz?**

Yabancı İşçi ( ) Türk İşçi ( ) Her ikisi de ( )

5. Yabancı işçi çalıştırmanın nedeni nedir?

6. Yevmiyeli işçi mi dönemlik işçi mi çalıştırıyorsunuz?

Yevmiyeli ( ) Dönemlik ( )

7. Ücret dışında işçilere hangi olanakları sağlıyorsunuz? (Birden fazla seçenek seçilebilir)

1 öğün yemek ( ) 2 öğün yemek ( ) Yol ( ) Kalacak yer ( ) Diğer ( )
Hiçbir şey ( )

8. İşçiler herhangi bir sağlık problemi ile karşılaşırse ne yapıyorsunuz?

Sağlık masraflarını kendisi karşılıyor ( ) Sağlık masraflarını ben karşılıyorum ( )

9. Çay işindeki yıllık toplam maliyet ne kadardır?

10. Çay tarımında yapılan en önemli maliyet kalemi nedir?

11. İşçileri nasıl buluyorsunuz?

İşkur ( ) İnternet ( ) Tanıdık vasıtası ile ( ) Tarım araçları vasıtası ile ( )
Önceki yıllardan tanıyorum ( )

Toplanma alanlarından ( ) Diğer ( )

12. Yabancı (Gürcü, Suriyeli vs.) ve Türk işçilerin ücretleri nedir?

Yabancı..... Türk .....

13. Yabancı ve Türk işçiler arasındaki fark sizce neden kaynaklanıyor?

14. İşçi ücretlerini neye göre belirliyorsunuz?

15. Bir işçi çay toplama işinden başka işleri de yapıyor mu?

16. Yerli işçilerle en fazla yaşadığınız sorun nedir?

17. Sizce nasıl çözülebilir?

18. Yabancı işçilerle en fazla yaşadığınız sorun nedir?

19. Sizce nasıl çözülebilir?

Ek-3. Etik Kurulu Raporu

Evrak Tarih ve Sayısı: 28/08/2020-E.51021

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLERİ BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU
SAYI: 68282350/2018/G06

Toplantı Tarihi : 26.08.2020
Toplantı Sayısı : 06
Toplantı Saati : 15:30

S.N	Adı Soyadı	İmza
1	Prof. Dr. Ertuğrul İŞLER	
2	Prof. Dr. Selçuk B. HAŞILOĞLU	
3	Prof. Dr. Naci KARKIN	
4	Prof. Dr. Asuman DUATEPE PAKSİ	
5	Prof. Dr. Murat BALKIS	
6	Prof. Dr. İsmail ÇEVİŞ	
7	Prof. Dr. Süleyman BARUTÇU	

KARAR 14- Üniversitemiz Sosyal Bilimleri Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Deniz AKSOYLU'nun yaptığı "Mevsimlik Tarım İşçiliğinin Çalışma Yaşamında Karşılaştığı Sorunlar" başlıklı tezine yönelik başvuru formunun usul ve etik açıdan verdiği beyan ve ekler tetkik edilmiş olup; proje sahibinin, başvurusunda yer alan bilgi, belge ve taahhütnamelere uygun bilimsel davranışlar sergileyeceği kanaati oluşmuştur. İş bu karar oy birliği ile alınmıştır.

ASLI GİBİDİR
26.08.2020

Prof. Dr. Ertuğrul İŞLER
Başkan